

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ІРИНА САВЧЕНКО

ОКСАНА КОБЕЛЕЦЬКА

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА:

Словник — довідник

Посібник для студентів-філологів

КИЇВ – 2010

УДК 821.161.2 (038)

ББК 83.3.4. Укр.сл.

С 13

Савченко І., Кобелецька О. Давня українська література: Словник — довідник: Навчальний посібник. — К.: «Альфа-М», 2010. — 208 с.

Для студентів-філологів

Рецензенти: **М.Сулима**, доктор філологічних наук, Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України,
М.Корпанюк, доктор філологічних наук, Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Г.Сковороди

Рекомендовано Вченою радою Інституту української філології
НПУ імені М.П.Драгоманова
(протокол № від червня 2010 р.)

© Ірина Савченко, 2010

©

ПЕРЕДМОВА

Добре відомо, що структурування і систематизація наукових знань — необхідна умова їх засвоєння. Тому важко переоцінити значення, яке мають словники термінів. Адже терміни є основним засобом формування і вираження наукового поняття, а термінологія стає головним інструментом структурування наукового знання.

Вивчення курсу «Давня українська література» ускладнюється зокрема і широким застосуванням термінів і понять, які для студента-першокурсника, учорашнього учня, є незнайомими. Розпорошеність матеріалу по різних підручниках та посібниках також не сприяє успішному опануванню літературознавчої та істориколітературної інформації.

Запропонований словник має на меті систематизувати і якнайповніше подати необхідний комплекс термінів і понять, які необхідні для вивчення курсу. Цей комплекс включає поняття не лише літературознавчого характеру, але і терміни філософські, культурологічні, релігієзнавчі тощо. Оскільки студенти-першокурсники лише починають набувати досвід роботи із глибинним науковим матеріалом, запропонований посібник заощадить час для підготовки тем із курсу «Давня українська література». Охоплюючи чимале коло питань, словник дасть змогу студентові поглибити свої знання на різних рівнях, досягти максимального розуміння суті предмета. Діапазон та різноманітність інформативного матеріалу призначені статі, хай невеликим, але дуже потрібним для студентів I-го курсу підґрунтям для вивчення інших дисциплін, які в подальшому будуть викладатися відповідно до програми вищої школи.

Статті у словнику розміщено за українським алфавітом.

Назви статей набрано напівжирним шрифтом. Якщо термін має синоніми, то їх наведено після терміна через кому.

Якщо термін має кілька значень, то їх тлумачення позначено арабськими цифрами з дужками: 1); 2) і т.д.

У кінці посібника подано список рекомендованої літератури.

Зрозуміло, що запропонований словник-довідник не претендує на абсолютну вичерпність проблеми. Робота по його удосконаленню та розширенню триває.

А

Абсолютизм (лат. – *необмежений, безумовний*) – форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (королеві, цареві, імператорові); необмежена самодержавна влада, за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації. Розвивається у добу розквіту/занепаду феодалізму й зародження індустріального суспільства.

Автентичність (від гр. – *достовірно, на підставі безпосередніх даних*) – оригінальність, справжність.

Автобіографізм (від гр. – *сам, життя, пишу*) — ознака художнього твору, що полягає у наповненні тексту фактами з особистого життя письменника.

Автобіографічний (від гр. – *сам, життя, пишу*) **твір** — художній твір, в основу якого автор кладе факти власного життя. Вони визначають сюжетну лінію твору та етапи становлення свідомості головного героя. В А. т. факти *біографії* автора співвідносяться з об'єктивною правдою історичного періоду. Напр., «*Повчання дітям*» Володимира Мономаха.

Автобіографія (від гр. – *сам, життя, пишу*) — літературний жанр; твір, темою якого є життя самого автора. Відрізняється від *щоденника* і *мемуарів*, у яких більше уваги приділяється спогадам про людей, з якими автор зустрічався, та подіям, свідком яких він був. Від *біографії* відрізняється насамперед авторською позицією, аналітичною роботою пам'яті, зосередженням на психологічних переживаннях, думках та почуттях автора. В автобіографії чіткіше простежується прагнення узагальнити події і факти власного життя. В українській літературі функціонування жанру починається «*Повчанням*» Володимира Мономаха.

Автограф (від гр. – *сам пишу*) — власноручний авторський рукописний текст твору.

Автокефалія (від гр. – *сам, голова*) — самоуправління, адміністративна незалежність та особлива духовна самостійність *православних церков*, яка виникла внаслідок відокремлення візантійських *патріархатів* та *митрополій* (Олександрії, Антіохії, Палестини) від Константинополя. На сьогодні існує півтора десятки православних автокефальних церков.

Автор (від лат. — *письменник*) — творець художнього чи публіцистичного твору, наукового дослідження тощо.

Авторство (від лат. — *письменник*) — 1) написання чи укладання літературного твору; 2) встановлення приналежності твору певній особі.

Авторське право — сукупність норм, які визначають права авторів літературних, наукових чи мистецьких творів і найперше — право на їх публікацію. У давній літературі А. п. не функціонувало, що призводило до вільної *інтерпретації* та редагування авторських текстів.

Автохтонний (гр. — *місцевий, корінний*) — місцевого походження, корінний.

Агіографічна (від гр. – *святий, благочестивий* і – *пишу*) або **Житійна література** — жанр християнської історико-біографічної літератури, у якій описувалося життя

святих і аскетів-подвижників. Повчальна література, мета якої полягала у створенні позитивного ідеалу християнина. Формувалася у добу зародження християнського віровчення. Перші тексти датуються IV ст., коли з'явилося «Житіє Антонія», написане Антонієм Александрійським, оповіді про духовні подвиги Антонія Фівадського та Симона Стовпника. Розквіт припадає на період візантійської писемності VIII-XI ст., у цей час відбувається вироблення *поетики*, усталюється *композиційна схема* — *вступ*, виклад (власне біографія) та *епілог*. Поступово виробляється її *канон*. Зразком житійного жанру стало зібрання оповідей візантійця Симеона Метафраста (II пол. X ст.). Ієрархічна типологія А. л. визначається типом героїв: мученики, сповідники, святителі, преподобні, стовпники. Відповідно розрізняються види житій — мученицькі, сповідницькі, святительські, преподобницькі, стовпницькі тощо. На Русі А. л. почала розповсюджуватися з прийняттям християнства і стала найбільш продуктивною та масовою з-поміж інших видів літератури.

З 1643 р. гурток брюссельських єзуїтів-боландистів (засновник — Йоганн Болланда (1596-1665)) видавав агіографічні джерела у «Acta Sanktorum», з яких до сьогодні вийшло 67 томів. Найповнішою православною *антологією* Ж. л. стали «Житія святих» українського богослова, церковного діяча і письменника Дмитрія Ростовського (Туптала).

Агіологія (від гр. — *святий, вчення*) — розділ богослів'я, що вивчає життя святих.

Адекватний (від лат. — *прирівняний*) — рівний, відповідний, тотожний.

Адресат (нім.) — той, кому адресований літературний твір; читач.

Адаптація (від лат. — *приспосовую*) **тексту** — скорочення і спрощення тексту для малопідготовленого читача. Полягає у заміні або вилученні важких слів і виразів, спрощенні синтаксичних конструкцій, у скороченні обсягу тексту тощо. А. т. вимагає збереження стилю письменника, супроводжується необхідними поясненнями тощо.

Азбуковник, алфавітник — анонімний рукописний давньоруський словник-довідник широкого спектру: слово у ньому могло мати і лексичне, і енциклопедичне, і повчальне пояснення. Слова в А. розташовувалися за алфавітом, вказувалося їхнє походження, іноді давався переклад, на полях наводилися посилання на використані джерела. Відомі на Русі з 80-х рр. XIII ст. Збереглися у великій кількості списків. Найбільше поширення дістали у XVI-XVII ст. У 1627 р. у Києві Памво Беринда випустив перший друкований «Лексікон славеноросскій...». У XVII ст. з'явилися А., що мали характер навчальних посібників і містили азбуку, склади, граматику, відомості з різних наук тощо. Поширювалися переважно у рукописному вигляді і призначалися школярам.

Академічне видання — найбільш повне наукове видання, яке вміщує критично встановлений художній текст і його варіанти, що супроводжуються ґрунтовними коментарями і великим довідковим апаратом. Має відображати сучасний на момент виходу в світ стан вивчення текстів.

Акафіст (від гр. — *букв. не сідаю; гімн, який співають стоячи*) — жанр церковного співу, *гімн* на честь Ісуса Христа, Богородиці й окремих *святих*, який виконується стоячи. Складається з 25 окремих піснеспівів-строф, що послідовно чергуються, — 13 *кондаків* та 12 *ікосів*. Кожен *кондак* завершується словом «Алилуйя», а всі *ікоси*

— словом «Радуйся». Єдиним зразком для написання А. є древній А. *Богородиці* (VI-VII ст.).

Акафістник (від гр. — букв. не сідаю; гімн, який співають стоячи) — збірник акафістів.

Акрівіри, акростих (гр. — зовнішній, крайній рядок) — вірш, початкові літери рядків якого, прочитані згори вниз, утворюють слово чи словосполучення. Найчастіше — це ім'я чи прізвище автора або людини, якій вірш присвячено. Становить різновид зорової поезії, у якому зоровий образ невіддільний від змісту твору, а тому розрахований виключно на зорове сприйняття. Напр.,

ОЙ під вишнею, під черешнею

Стояв старий з молодю, як із ягодою.

І просилася, і молилася:

Пусти мене, старий діду, на улицю погулять!

*(за першими літерами рядків читаємо ім'я
— ОЙСІП, тобто Йосип).*

Існує кілька різновидів А.: власне акрівіри, мезовіриш (слово утворюється посередині), телевіриш (слово утворюється з останніх літер рядка), рядковий акрівіриш (слово вирізняється по горизонталі), зворотно-рядковий акрівіриш (слово вирізняється по горизонталі, але прочитується у зворотному порядку), перерваний акрівіриш (чергуються літери, що належать до різних слів), азбучний акрівіриш (літери виділяються в алфавітному порядку). Загалом тематичне, строфічне та метричне розмаїття А. не регламентоване. Акрівіришування виникло у давньогрецькій літературі (введення А. приписують Епіхарму (біля 540-450 рр. до н. е.)), розвинулося у римській та літературах Ренесансу й Бароко. Стало ознакою високого розвитку мови та вміння поетів майстерно нею володіти. В українській літературі А. відомий з II пол. XVI ст. (присвята у латиномовній «Еклезії» Григорія Чуя, русина з Самбора), набув популярності у XVII ст. (творчість І.Величковського). У XIX ст. традиція А. продовжується у творчості Л.Глібова.

Акт (лат. — *приводжу в рух*), **дія** — одна із завершених частин драматичного твору чи театральної вистави, яка зумовлює подальший розвиток сюжету. Під час вистави А. розмежовуються *антрактами*. Трагедії античних авторів, В. Шекспіра, класицистів і романтиків включали зазвичай п'ять А. Реалістична драматургія XIX ст. поряд з п'ятиактними запроваджує чотирьох- і трьохактні п'єси (М.Кропивницький, М.Старицький, І.Карпенко-Карий). У сучасній драматургії кількість А. не регламентована.

Актуальність (від лат. — *справжній, сучасний*) **твору** — важливість, злободенність твору у певний момент життя суспільства, здатність твору своїм змістом і формою викликати жвавий інтерес у читачів.

Акцентний (від лат. — *наголос*) **вірш** — вірш, ритм якого спирається на однакову кількість наголосів у віршовому рядку при різній кількості ненаголошених складів і в рядках, і між наголосами у середині рядків. Властивий народним *билинам, думам*, використовується у *стилізаціях*.

Алегорія (гр. — *інакомовлення*) — художній засіб, який належить до групи метафоричних тропів; вислів з переносним значенням, у якому абстрактне поняття чи судження передається через конкретний художній образ. Зв'язок між образом і значенням встановлюється за подібністю суттєвих ознак, якостей або функцій.

Наприклад, змія і чаша — А. медицини; лев — А. сили, влади; лисиця — А. хитрощів.

Алилуйя, алілуя, аллелуїя (букв. — «хвалить») — літургійне привітання, приспів у християнському богослужінні, що прославляє *Святу Трійцю*.

Алітерація (від лат. — уподібнення звуків) — стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних (або подібних за звучанням) приголосних звуків у певному уривку тексту (поетичному чи прозовому) для підсилення звукової або інтонаційної виразності мови й музичності. Разом з *паралелізмом* належить до найдавніших ознак віршоскладання: А. широко застосовувалася у давньоукраїнських текстах, зокрема «*Слові про Ігорів похід*». Найчастіше використовується разом з *асонансом*.

Алкеїв вірш — поетичний розмір *античного (метричного) віршування*, запроваджений старогрецьким поетом Алкеєм (VII-VI ст. до н. е.). Складається з одинадцяти-, дев'яти- і десятискладних віршів-логаедів.

Алкеєва строфа — один із різновидів чотирирядкової античної строфи. Серед різних варіантів А. с. найрозповсюдженішим була така: два перші рядки — 11-тискладні, третій — 9-тискладний і четвертий рядок — 10-тискладний. Строфа названа за іменем старогрецького поета Алкея (VII-VI ст. до н. е.), який її винайшов. У римське віршування була запроваджена Горацієм, тому іноді її називають *гораціанською строфою*.

Альма-матер (від лат. — *мати-годувальниця*) — старовинна студентська назва університету, нині — місце, де хтось набув професію та виховувався.

Амінь, амен (букв. — «Воістину!», «Хай буде так», «Вірно») — вираз, запозичений без перекладу з єврейської церковної служби у християнську традицію. Вживається наприкінці читання *Євангелія, молитов, виголошення проповідей і апостольських послань*. Вияв повної згоди молільників із змістом виголошеного.

Аморфність (гр. — *безформність, неоформленість*) **композиції** — використовують стосовно літературних творів, у яких відсутні чіткі принципи компоновання (композиції), послідовний логічний виклад, а переважає емоційність. Напр., твори Івана Вишенського.

Ампліфікація (від лат. — *збільшення, прикрашування, розширення*), **накопичення** — ораторський і стилістичний прийом, який полягає у нагромадженні одноманітних мовних компонентів (однакових тропів (епітетів, метафор), однотипних виразів чи синтаксичних структур) для доповнення, збагачення судження, для кращого переконання слухачів і читачів. Застосовується для підсилення емоційного впливу поетичної мови. Напр.,

...якщо і вихваля Греція Нестора,
Ахіллеса, Аякса, а Троя Гектора,
Афіняни короля славлять Періклеса,
Рим хороброго свого хвалить Курціуша
І за щастя на війні славить Помпеюша,
То і Русь тоді Петру нехай чинить славу
І співає похвалу нащадкам по праву...

(К.Сакович «Вірші на жалісний погреб... Петра
Конашевича-Сагайдачного»)

Розповсюджена у поетичних та ораторсько-риторичних жанрах.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору** — логічна процедура, суть якої полягає у розчленуванні цілісного літературного твору на компоненти, елементи, які розглядаються як кожний окремо, так і у взаємозв'язках, з метою характеристики своєрідності цього твору, осягнення його художньо-естетичної вартості.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору версифікаційний** — застосовується під час вивчення поетичних творів і передбачає аналіз структури певної поетичної форми.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору жанровий** — застосовується при вивченні жанрової специфіки конкретного твору.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору композиційний** — застосовується при вивченні внутрішньої форми твору, його будови і полягає у виявленні у творі окремих композиційних елементів та з'ясуванні їхніх функцій.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору пообразний** — застосовується при вивченні образної системи твору і передбачає характеристику образів та розкриття їхнього значення у творі.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору стилістичний** — застосовується для вивчення індивідуального стилю письменника і передбачає виявлення індивідуальних особливостей його письма.

Аналіз (від гр. — розкладання, розчленування) **літературного твору тематичний (ідейно-тематичний)** — застосовується при вивченні змісту твору і передбачає формулювання теми, тематики, проблематики, конфліктів, ідеї твору.

Аналогія (від гр. — відповідність, схожість) — подібність, відповідність у чомусь між поняттями, явищами і предметами, які загалом є різними. У літературному творі — засіб, який нагадує розгорнуте порівняння, коли характеристику одних явищ заміняють описом інших, подібних і зрозумілих читачам.

Анахорет (гр. — відлюдник, самотник, затворник) — подвижник, який живе строго аскетично, повністю відсторонившись від світу та людей у молитвах, каятті та думках про Бога. Першим А. часів Київської Русі вважається засновник Києво-Печерського монастиря св. Антоній. У кінці XVI - на поч. XVII ст. ст. А. був відомий письменник-полеміст І.Вишенський.

Андрусівське перемир'я — укладене 30.01.1667 р. між Росією і Польщею за спиною Гетьманщини, за яким остання поділялася на Правобережну (польську) і Лівобережну (російську) частини.

Анекдот (гр. — неопублікований) — коротка усна жартівлива оповідка про якийсь життєвий випадок чи ситуацію з дотепним закінченням. Може мати жартівливе або

сатиричне забарвлення. Вперше А. як термін був використаний у Візантії стосовно сатиричної «Таємної історії» Прокопія (VI ст.).

Анексія (лат. — *приєднання*) — насильницьке захоплення державою території іншої країни і включення її до свого складу.

Анімалізм (лат. — *жива істота*) — художнє зображення явищ природи з людськими властивостями. Властиве народній поетичній творчості (казки про тварин).

Анімізм (від лат. — *душа, дух*) — віра в існування душ і духів, що керують усім матеріальним світом; вчення про наявність душі у всіх предметів. Загальна одухотвореність природи, віра у наявність душі-духу у кожній речі або явищі навколишнього світу. Характерний для традиційних уявлень та вірувань українців, їхньої календарної та родинної обрядовості.

Анонімне (гр. — *безіменний*) **видання** — стародрук, на якому не зазначене ім'я друкаря, а також місце і рік друку.

Анонім (гр. — *безіменний*) — 1) автор, який опублікував свій твір без вказуванні імені або псевдоніма; 2) не названий, не підписаний автором твір.

Анонімність (гр. — *безіменний*) (**імперсональність**) **літературної пам'ятки** — 1) одна із специфічних рис фольклору, зумовлена тим, що він існував у усній формі і протягом тривалого часу побутування ім'я першоавтора втратилося; 2) ознака художнього твору, автор якого невідомий або не вказаний. Була властива давній літературі. Зумовлювалася релігійно-культовим або ритуальним спрямуванням твору чи бажанням автора приховати своє ім'я. А. може бути свідомою (відповідно до задуму автора) або викликаною певними причинами (зокрема втрата імені автора).

Антагонізм (гр. — *опір, боротьба*) — непримиренна суперечність між протилежними або ворожими силами чи сторонами, що протистоять одна одній.

Антагоніст (від гр. — *суперник, противник*) — персонаж літературного твору, який виступає непримиренним супротивником стосовно інших, персонаж, з ним полемізує автор чи *протагоніст*.

Антиклерикалізм (гр. — *проти*, лат. — *церковний*) — рух, спрямований проти громадянських привілеїв церкви і клерикального впливу на суспільне життя. Виник у Франції у часи Великої французької революції. Виступає за відокремлення церкви від держави, за світське законодавство у сфері освіти та за свободу совісті.

Антитеза (від гр. — *протиставлення*) — стилістична фігура контрасту; зіставлення контрастних або протилежних образів. Ширше — будь-яке зіставлення протилежних понять, ситуацій чи якихось інших елементів у художньому творі. А. посилює емоційну виразність тексту. Напр.,

У вбогого трохи є, в жебрака — нічого,

Понад міру — в багача, а досить — ні в кого.

(І.Величковський)

Антична (з лат. — *стародавній*) **культура** — культура давніх греків і римлян, яка розвивалася в умовах рабовласницького суспільства у I тис. до н. е. і стала основою європейської художньої культури.

Античне (з лат. — стародавній) **віршування** — вид метричного віршування у давньогрецькій і давньоримській поезії; засновується на чергуванні довгих і коротких складів, бо в античних мовах розрізняли довгі й короткі звуки. Найпростішим елементом ритмотворення вважалася *мора* як одиниця довготи: короткий склад дорівнював одній морі, довгий — двом, або довгий склад дорівнював двом коротким. Групи довгих і коротких складів утворювали *стопи*. Для А. в. властиві тридольні — ямб, хорей, трибрахій; чотиридольні — дактиль, спондей; п'ятидольні — бакхій з антибакхієм, кретик; шестидольні — молос, хоріямб, антиспаст і два іоніка; семиморні — чотири епітрита. Найпоширенішим розміром був *гекзаметр* — шестистопний *дактиль* з неповною останньою стопою і *цезурою* посередині. Часто у поєднанні з *гекзаметром* використовувався *пентаметр*. А. в. склалося у VIII ст. до н. е. в Греції, а в III ст. до н. е. поширилося у Римі. Такі тексти не читалися, а співалися і не мали рим.

Античний (з лат. — стародавній) — 1) греко-римський період розквіту цивілізації Північного Середземномор'я (Стародавня Греція, Стародавній Рим), його культура, мистецтво, суспільний лад; 2) *перенос*. — класично правильний.

Античність (лат. — давнина, старовина) — 1) давньогрецький, давньоримський світ, його культура, історія; 2) сукупність історичних і культурних надбань стародавніх греків і римлян, яка стала фундаментом європейської культури. Термін «А.» був запроваджений на початку XVIII ст. у французькій мові і первісно означав особливий вид мистецтва ранніх історичних періодів. А. як культурний спадок Давньої Греції і Риму вплинула на політичне і релігійне мислення, літературу і мистецтво, на філософські та юридичні погляди усіх народів Європи.

Антологія (гр. — збирання квітів, квітник) — збірник літературних творів різних авторів переважно одного жанру чи літературного періоду. Перший укладач А. — давньогрецький поет Мелеагр з Гадари (кінець II - початок I ст. до н. е.). Широко розповсюджена у літературі Сходу, у давньоруській літературі представлена «*Ізборниками*».

Антропоморфізм (від гр. — людина і форма, вид) — інтелектуальний процес перенесення рис і властивостей людини на матеріальні та ідеальні об'єкти, уподібнення їх людині.

Антропоцентризм (гр. — людина, лат. — центр) — філософський принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою світобудови. Вперше був сформульований у Давній Греції Сократом і софістами, які проголосили людину мірою усіх речей. Згідно з цим твердженням всі речі і явища навколишнього світу мають бути співвіднесені з потребами та інтересами людини.

Апарат книги — додаткові тексти, включені у книгу з метою створення для читача найбільш сприятливих умов у користуванні нею (довідково-допоміжний апарат) і для кращого розуміння змісту (науково-довідковий апарат). Так, наприклад, у першому виданні «*Слова про Ігорів похід*» (1800), окрім давньоруського тексту з перекладом, було вміщено передмову, у якій подавалася коротка характеристика епохи і обставин походження та труднощі у трактуванні окремих уривків, історичні, географічні і лінгвістичні *коментарі*, а також генеалогічна таблиця руських князів.

Апокаліпсис (гр. — одкровення), **«Одкровення (Об'явлення) Іоанна (Івана) Богослова»** — остання книга *Нового Завіту*, складається з 22 розділів. Написана у 95-100 рр. н. е. Є зведенням декількох текстів: єврейського апокаліпсису, опрацьованого на християнський лад, та книг *Старозавітних пророків Єзекиїля і Даниїла*. Вважається найбільш «іудейською» книгою всього *Нового Завіту*. Проповідує терпіння і вірність, а також мучеництво, яке трактується як подвиг. Символічно розповідає про Друге пришестя Ісуса Христа, про події, які мають настати перед кінцем світу та початком тисячолітнього царства. Став підґрунтям християнської есхатології.

Апокаліптики (від гр. — одкровення) — твори, що виникли на початку нової ери і мали на меті передбачити майбутнє і розповісти про нього в одкровеннях пророків. Майбутні події показуються у фантастичному, загрозливому вигляді. Іудейська А. бере свій початок з творчості пророка *Даниїла*. Ранньохристиянська А. продовжила традиції іудейської, її розквіт припадає на 100-150 рр. н. е. (*Апокаліпсис Іоанна Богослова*). У творах А. наявні загадкові фантастичні *візії*, складна символіка образів і чисел, описи боротьби добра і зла, а також *есхатологічні* мотиви.

Апокаліптичність (від гр. — одкровення) — ознака літературного твору, у якому вміщено пророцтва про кінець світу, Страшний суд тощо.

Апокрифічна (від гр. — прихований, таємний) **література, апокрифи** — твори іудейської та ранньохристиянської літератури легендарного характеру про осіб і події Біблійної історії, які не визнавалися церквою, пізніше заборонені і переслідувані нею. Мали значні ідеологічні розходження з *Біблією*, але у жанровому відношенні і за назвами близькі до книг *Святого Письма*. Первісною основою А. були легенди *іудеїв*, що не увійшли до Біблійного канону. А. л. відображала боротьбу різних релігійних течій у *християнстві*. Тематично поділяються на *старозавітні* (Мале Буття, або Книга Ювілеїв; Псалми Соломона; Пророцтва, або Одкровення Еноха, Іллі, Ісаїї, Єремії тощо), *новозавітні* (*Євангелія Никодима, Хоми, Якова; Переписка Ісуса Христа з Авгарем; Подорож Апостолів і Євангелістів; Плач Богородиці; Ходіння апостола Андрія; Діяння Апостольські* тощо) та *есхатологічні* («Ходіння Богородиці по муках»). Хоча А. часто називаються «пророцтвами», «євангеліями», «одкровеннями», вони за своєю поетикою відмінні від Біблійних книг і ближчі до легендарних переказів.

Художня природа А. має такі ознаки: оповідь відзначається докладністю, на відміну від канонічних біблійних книг, за формою нагадують казки, допускається знижене зображення священних осіб і подій, що надає оповіді демократизму, велика кількість чудес, фантастики, екзотики.

На Русі з'явилися у XI ст. з Візантії, Болгарії та Палестини, майже одночасно з священними та богослужбовими книгами. Згодом вони увійшли у *«Толкову Палею»* та *«Палею історичну»*.

І.Франко підготував 5-томне видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (Львів, 1896-1910) зі своїми дослідженнями.

А. є важливими документами свого часу, які свідчать про духовні погляди їх авторів і читачів. Не менш важливий їхній вплив на образотворче мистецтво, літературу і самі релігійні догмати (напр., про непорочне зачаття *Діви Марії*, про вознесіння **Христа** на небо та ін.).

А. мали вплив на різні жанри фольклору: колядки, щедрівки, ліричні пісні, думи, казки, легенди, перекази. В українській літературі сюжети та образи А. використали І.Котляревський («Енеїда» — описи раю та пекла), Т.Шевченко («Марія»),

О.Стороженко («Марко Проклятий»), С. Руданський («Байки світові»), І.Франко («Мойсей»).

Аполлон — у грецькій міфології — один з богів Олімпу, син Зевса і Лето — богині нічної темряви, брат Артеміди. Це свідчить, що первісно А. був покровителем світла, переможцем зла і носієм допомоги й порятунку. Володів даром передбачення і міг наділяти цією властивістю людей (напр., Кассандру). З часом складається уявлення про А. як про покровителя мистецтв, він стає втіленням моральної досконалості, покровителем музичного таланту, що ушляхетнює пристрасті. У руках у нього ліра, яку він отримав від Гермеса, а сам він очолює муз — богинь поезії, мистецтва і науки.

Аполог (від гр. букв. — оповідання, казка про тварин, байка) — різновид морально-дидактичної поезії; невелика алегорична оповідь морально-повчального змісту з відверто висловленою мораллю. Персонажами А. виступають рослини і тварини. Виник на Сході як попередник байки і входив до морально-дидактичних творів («Повість про Варлаама та Йоасафа», «Повість про Акира премудрого»). На Русі був популярний А. про мисливця та єдинорога з «Повісті про Варлаама та Йоасафа».

Апологети (гр. — виправдання, заступництво) — ранньохристинські богослови і філософи, які пропагували переваги нової релігії, обґрунтовували її високі моральні принципи і корисність для суспільства порівняно з політеїстичними віруваннями Римської імперії.

Апологетична (гр. — виправдання, заступництво) **література** — література, яка виникла у Римській імперії у перші роки існування християнства. Її основним змістом була пропаганда нової віри на протигагу римському політеїзму. У творах А. л. доводилося, що *християнство* не суперечить античній філософії і науці. Найбільш відомими авторами були Юстин, автор «Апології», а також Татіан, Афінагор, Тертуліан.

Апологія (від гр. — виправдання, заступництво) — відвертий захист; промова або твір на захист якоїсь особи, положення, теорії, вчення.

Апостол (гр. — посланець) — 1) учні *Ісуса Христа*, обрані і відряджені Ним на проповідь *Євангелія*. Так називають переважно 12 найближчих учнів *Ісуса Христа*: Симона (Петра), Андрія, Варфоломія, Іоанна, Матвія, Симона, Фадея, Пилипа, Хому, Якова – сина Алфеевого, Якова – сина Зеведеєвого, Іуду Іскаріота, що зрадив Ісуса. До А. відносять і Павла, хоча він безпосередньо не був учнем Христа. Також А. називають понад 70 осіб, діяльність яких прирівнювалася до апостольського служіння. Під впливом *есхатолічних* та *апокаліптичних* уявлень А. зображались у вигляді суддів, ягнят чи голубів. Пізніше А. стали одним з численних образів середньовічного мистецтва: їх зображення зустрічаються на порталах церков, поряд з *пророками*, на вітражах, на олтарях та *іконах*. Поступово кожен з 12-ти А. став наділятися своїми характерними рисами і атрибутикою; 2) проповідники Христового вчення; 3) *збірник*, який вміщував *Діяння* та *Послання апостолів* з поділом на глави і визначенням читань на всі дні року. Належить до числа *богослужбових книг*.

«Апостол» Івана Федорова (1574) — перша книга, надрукована в Україні. Видана у Львові. Від московського видання «А.» 1564 р. відрізняється, зокрема, гравюрним оформленням, а також наявністю *післямови*, що є *автобіографічно-публіцистичним*

твором І.Федорова, де він розповідає про історію Львівської друкарні і працю книгодрукаря.

Арамейська мова — мова невеликих арамейських племен, близько 500 р. до Р.Х. стала офіційною мовою Перської імперії, яка тоді домінувала над усім Середнім Сходом. До II ст. від Р. Х. нею користувалися іудеї Палестини, у часи *Ісуса Христа* була розмовною мовою.

Археографія (від гр. — *стародавній, пишу*) — галузь історичної науки, що вивчає питання, пов'язані з виявленням, дослідженням і виданням пам'яток письменства.

Археологія (від гр. — *давній, наука*) — наука, яка вивчає історичне минуле людського суспільства за пам'ятками матеріальної культури (знаряддя праці, зброя, житло, поселення, місця поховань тощо), які знаходять переважно під час розкопок.

Архетип (гр. — *першообраз*) — термін, запозичений літературознавством з «аналітичної» психології швейцарського психоаналітика і міфолога К. Юнга, який виділяв стійкі психічні схеми (зразки), що функціонують на рівні «колективного несвідомого» людства й знаходять втілення в архетипних ритуалах, *міфах*, *символах*, актах психічної діяльності (сни, галюцинації), а також у художній творчості; позначення найбільш загальних і фундаментальних первинних мотивів (напр., мандри як пошук сенсу життя), образів (напр., весна – пора надій і відновлення, сад — рай), дій (напр., оплакування померлого, звільнення з полону), характерів (напр., ревнивий чоловік) або сюжетів (напр., потоп, вигнання з раю тощо), що мають загальнолюдський характер і лежать в основі будь-якої художньої структури.

Найважливіші, за К.Юнгом, А.: Самості, Великої Матері, Мудреця, Дитини, Анімуса (Аніми), Персона (Маски) й Тіні. Самість – це втілення цілісності й гармонії, яка регулює центр особистості, А. потенціалу розвитку людської особистості. Велика Мати виражає вічну й безсмертну стихію несвідомого, царство матерів. А. Мудреця — це персоніфікація життєвої мудрості та зрілості (напр., Пророк). Дитина символізує пробудження індивідуальної свідомості зі стихії колективного несвідомого, є символом протиставлення смерті та нового народження. Анімус — несвідоме чоловіче в особистості жінки (напр., Ісус Христос, Дон Жуан). Аніма — несвідоме жіноче в особистості чоловіка (напр., Діва Марія, Мона Ліза). А. Персона (Маски) — це соціальні ролі, стиль поведінки, якими особистість подає себе іншим людям. Тінь — несвідома протилежність того, що індивід наполегливо стверджує у свідомості, це тіньова (гріховна, темна) інстанція особистості (напр., Сатана, Гітлер).

За Н. Фрамом, А. у літературі — це *символ* у широкому сенсі слова, повторюваний образ.

Архів (гр. — *адміністративна установа, відомство*) — 1) у давнину — місце зберігання важливих державних документів; 2) установа, у якій зберігаються старовинні документи і письмові пам'ятки; 3) сукупність документів, що зібрані у результаті діяльності державних установ, громадських організацій, підприємств, окремих осіб тощо.

Архімандрит (від гр., *переносн.* — *керівник монастиря*) — у православній церкві — настоятель великого чоловічого монастиря, намісник *лаври*; ректор духовних семінарій; глава духовної місії. Уперше цей титул введено у *християнській церкві* у V ст., а у *Київській Русі* — з XII ст. А. обирали пожиттєво з правом носити митру і жезл.

Архілох — давньогрецький ліричний поет середини VII ст. до н.е., вірші якого мали дидактичний характер, в них він виступав наставником і натхненником громадян. Ознакою творчості є активне залучення до поетичного осмислення життєвих явищ і подій. Йому належать *байки* про тварин, у яких автор, зіставляючи їх з різними типами людської вдачі, окреслює характери і діяльність останніх. А. також належать *елегії, гімни, епіграми*. Він першим з народних пісень сатиричного й викривального змісту створив *ямбічну поезію*, в якій *сатира* та *інвектива* використовуються у полеміці стосовно суспільних і приватних проблем.

Архітектоніка (від гр. — *будівництво*) — структура, будова художнього твору, його композиція; гармонійне поєднання частин у єдине ціле.

Асиміляторська (лат. — *уподібнення*) **політика** — політика держави, спрямована на знищення національних особливостей пригніченого народу шляхом примусового нав'язування йому мови, культури, релігії панівної нації.

Асиміляція (лат. — *уподібнення*) — етнічне розчинення одного народу в іншому шляхом засвоєння його мови, культури, національних ознак, у результаті чого людська спільнота припиняє своє існування як незалежна, самостійна, особлива одиниця. А. зазнають здебільшого поневолені народи, а також народи, яких політичні, соціально-економічні обставини, природні стихії змушують до міграцій цілими, недостатньо тривкими етнічними спільнотами. А. може призвести до втрати етнічної самосвідомості.

Аскет (від гр. — *навчений вправам*) — християнський подвижник, самітник.

Аскетизм, аскеза (гр. — *вправа, подвиг*) — релігійний принцип життя, в основі якого вчення про необхідність боротьби з усіма потребами тіла задля досягнення духовної досконалості, щоб максимально наблизитися до Бога. Для А. характерні: зречення життєвих благ і насолод, максимальне обмеження людських потреб (пости, мінімум їжі, часу на сон тощо). А. покликаний формувати моральний ідеал, пропагуючи зневагу до грішного тіла, подвиги умертвіння плоті, дотримання постів тощо. Зразком християнського А. церква оголосила земне життя *Ісуса Христа*. Розквіт християнського А. припадає на часи виникнення чернецтва (IV-V ст. ст.).

Асклепідів вірш — віршовий розмір *античної (метричної) системи віршування*, винайдений старогрецьким поетом Асклепіадом Самоським (III ст. до н. е.); модифікований *пентаметр*, у якому перша і остання дактилічна стопа усічені на один короткий склад.

Аскольдова могила — частина парку на правому березі Дніпра у Києві, де, за легендою, поховано київського князя Аскольда, якого вбив Олег.

Асонанс (фр., від лат. — *відгукуюсь*) — повторення однакових чи подібних за звучанням голосних звуків у наголошених складах слів у поетичній мові з метою музичного вираження образу. Вчені вважають, що А. старша за *риму*, яка з неї витворилася. Широко застосовувалася у народній пісенній творчості та давній українській літературі («*Слово про Ігорів похід*»).

Асоціація (від лат. — з'єдную) — у мистецтві — психологічний зв'язок між окремими уявленнями, почуттями, думками, внаслідок якого одне уявлення, почуття тощо спричиняє, навіює інше.

Астрологія (від гр. — зірка) — в античності та у середніх віках розповсюджений термін на позначення передбачувальної науки про небесні тіла і світила, заснованої на вивченні впливу розташування зірок на земні явища загалом і людину зокрема.

Атеїзм (від гр. — заперечення бога) — система поглядів, яка заперечує існування бога, релігійні вірування; безбожжя.

Атрибуція (лат. — приписування) — визначення достовірності, автентичності художнього твору; встановлення авторства літературного твору (якщо він анонімний або підписаний псевдонімом), часу й місця його створення. Одна з головних і найдавніших проблем текстології. Особливо важлива при вивченні давньоукраїнської літератури, твори якої були здебільшого анонімні. Здійснюється у різних напрямках: пошук документально-фактичних доказів (автографи письменників, їх листування, мемуари сучасників, архівні матеріали), розкриття образного змісту твору (зіставлення анонімною твору і твору, який безсумнівно належить певному автору), аналіз мови і стилю твору.

Афект (лат. — пристрасть, хвилювання, почуття) — короткочасний (на відміну від настрою і пристрасті), яскраво виражений стан збудження людини (лють, жах тощо), що характеризується сильними і глибокими переживаннями, потьмаренням свідомості, послабленням контролю за своїми діями.

Афон, Афонська гора, Свята Гора – 1) гора висотою 2 033 м на однойменному гористому і лісистому півострові в Егейському морі; 2) всесвітньовідомий православний монастирський комплекс на північному сході Греції, на півострові Айон-Орос. Центр православного чернецтва. Перші поселення ченців там були утворені у V-VI ст. До комплексу входять грецькі, болгарські, сербські монастирі, а також Свято-Пантелеймонів руський монастир (XI ст.). А. був дуже популярним як релігійно-духовний центр, взірець чернечого подвижництва.

Афоризм (гр. — висловлювання) — короткий влучний вислів, у якому думка висловлена стисло і ёмко; крилатий вислів. А. відзначається виразністю і несподіваністю суджень, але не доводить, не аргументує, а впливає на свідомість оригінальним формулюванням думки.

Афродіта — грецька богиня любові і краси (рим. — Венера). У Гомера А. — дочка Зевса і Діани; у Геродота — вона народилася з морської піни. Дружина Гефеста, якого зрадила з Аресом, від якого народила сина Ерота (рим. — Амур), бога кохання. Від Анхіза у А. був син Еней. Під час суперечки, спровокованої Еридою, про те, яка богиня — Гера, Афіна чи А. — найкрасивіша, Парис віддав яблуко А. на знак її перемоги. За це А. допомогла йому викрасти Єлену Прекрасну, що призвело до Троянської війни.

Б

Байка — ліро-епічний жанр; короткий, переважно віршований, алегоричний твір повчально-гумористичного чи сатиричного змісту, в якому людське життя відтворюється або в образах тварин і речей, або зведене до простих чи умовних

стосунків. Родоначальником жанру вважається Езоп (VI-V ст. до н. е.), Б. якого мають форму короткої, лаконічної розповіді-констатації (безфабульна Б.-казка). *Езопівською мовою* часто називають іносказання, прихований підтекст твору. З I ст. н. е. починається розвиток віршованої Б. (римлянин Федр). Надалі цей жанр швидко стає здобутком усіх європейських літератур. Найбільш відомими байкарями є грецький поет Бабрій (III ст. н. е.), француз Ж. Лафонтен (XVII ст.), німецькі письменники Г. Е. Лессінг, К. Ф. Геллерт, Л. Хольберг (XVIII ст.), росіянин І. Крилов (XVIII ст.).

З середини XVII ст. домінуючою стає фабульна Б. (Б.-казка). У шкільних риториках XVII-XVIII ст. ст. (М. Довгалецького, Ф. Прокоповича, Г. Кониського) зустрічаються зразки Б. навчально-дидактичного призначення. І. Галятовський та А. Радивилівський інколи залучали цю форму до своїх «казань»-проповідей. Філософізму, позначеного гуманістичними тенденціями *просвітительського реалізму*, набувають Б. Г. Сковороди. У добу *класицизму* Б. — найпопулярніший жанр після *оди* у російській літературі. Одна із характерних ознак Б. — іронічна лукавість, оскільки в ній «розум прокрадається поза цензурою» (П. В'яземський).

«Байки Харківські» Г.Сковороди — перша в Україні збірка *байок*, включає 30 прозових *байок*: 15 *байок* (60-і роки XVIII ст.) і 15 *байок* (1774 р.). Була подарована П. Ф. Панову. Тексти виражають основні філософські позиції автора. У передмові-листі викладається міркування про *байку* у дусі настанов шкільних поетик і риторик, автор вважає жанр дуже вдалим для моралізування. Його приваблює наочність і метафоричність *байки*. Сюжети частково запозичені із міжнародного фонду *байок* (Езоп, Гвіччардіні), частково — Сковорода об'єднував чужі сюжети з власними, утворюючи своєрідний симбіоз («Жайворонки», «Орел і Черепаха» — використав байку Езопа «Черепаха і Орел»), творив нові сюжети, виходячи з власних життєвих спостережень та використовуючи літературний досвід (*байки* 2, 9, 10, 12, 19, 26, 28, 29). Всі твори збірки тематично розподіляються на три групи: про «сродну працю» («Колеса часовії», «Орел і Сорока», «Оселка і Ніж», «Орел і Черепаха», «Змія і Буфон», «Бджола і Шершень»), про справжню цінність людини («Два цінні камінці: Алмаз і Смарагд», «Голова і Тулуб», «Ворона і Чиж», «Старуха і горшечник», «Жайворонки», «Олениця і Кабан»), про «славолюбіє» і «сластолюбіє» («Чиж і Щиглик», «Сова і Дрозд», «Щука і Рак», «Жаби»). Композиція *байок* Г.Сковороди двочленна: *фабула* і *мораль* («сила»). Переважає діалогічний тип фабули. У перших 15-ти *байках мораль* зводиться до короткого *афоризму* з одного-двох речень. У другій половині циклу *мораль* зростає, розвиваючись у цілий філософський *трактат*, а *фабула* зменшується, виконуючи функцію прикладу. До особливостей слід віднести розгорнутий *сюжет*, часто наділений українським колоритом, насичений побутовими деталями, виразами, приказками, прислів'ями

Бароко (італ. — *вигадливий, химерний, дивний*; португ. — *перлина неправильної форми*) — один із панівних стилів у європейській культурі, що розвивався нерівномірно: із середини XVI ст. у Німеччині, Іспанії, Італії, до середини XVIII ст. — у слов'янських країнах, зокрема в Україні. Б. як термін, поширений у мистецтвознавчому лексиконі з кінця XIX ст., був уведений істориками мистецтва Я. Буркгардтом та Г. Вельфліном. Існує три гіпотези походження терміна: 1) від португальського вислову «*regola bagosa*» — «перлина неправильної форми»; 2) від латинського терміна «*bagosa*», що використовується у логіці і означає один із видів умовисновків, позначених особливою складністю; 3) від французького жаргонного слова художніх майстерень — «*bagouer*» — «розчиняти, зм'якшувати контур». Б. втілило нові уявлення про єдність, безмежність і багатоманіття світу, про його

драматичні, навіть трагічні проблеми і вічну мінливість. Людина у світі Б. представлена багатопланою особистістю з надзвичайними можливостями, залученою у конфлікти і колізії навколишнього світу. Синтетичність – основна риса Б., якому водночас притаманна грандіозність, контрастність, театральність, ілюзіонізм, пишність, динамічність, напруженість, злиття фантастики (ілюзії) і реальності, патетична піднесеність, інтенсивна чуттєвість. Для Б. властиві підкреслена змістова та формальна *антитетичність*, урочистість, пишність, динамічність. Література Б. характеризується поєднанням релігійних і світських мотивів, образів, тяжінням до різких контрастів, складної метафоричності, алегоризму. Література Б. відмовляється від принципу наслідування дійсності, вона не відтворює її, а «пересотворює» за певними законами. Їй властиві універсалізм, динамізм, багатозначність, складна метафоричність, алегоричність, прагнення вразити читача пишним барвистим стилем, незвичайними формами. У поетиці Б. поєдналися різні контрасти, релігійні та світські мотиви, античні та християнські образи, традиції Середньовіччя (готики) та *Відродження*.

Бароко (італ. — вигадливий, химерний, дивний; португ. — перлина неправильної форми)

українське — національний варіант провідного європейського стилю XVI-XVIII ст. ст. у мистецтві, розквіт якого припав на XVII - XVIII ст. ст. (добу козацької державності), мало свої особливості. Воно ґрунтувалося на власних національних джерелах: киеворуських та фольклорних, що проявлялося у різних стильових формах — «високому» (аристократичному, релігійному), «середньому» (міщанському) та «низовому» (козацькому) Б. Тісно пов'язане із суто національними проблемами: відображає складний шлях формування української державності. Митці Б. у. поетизували образ козака, утверджували спосіб життя діяльного героя, який віддано служить вітчизні. Твори Б. у. відзначаються підкресленим дидактизмом, риторичністю і посиленою увагою до естетичних проблем. Барокова поетика української поезії передбачала використання 1) мариністичної топіки — морська мандрівка, «море світу»: «велике», «бурхливе», «страшне», «злостиве», «небезпечне», «широке», «многом'ятежне» тощо. Церква — в образі корабля. Вітчизна — кораблик на розбурханих хвилях кривавого моря + картини безкінечних війн, заколотів, повстань; 2) метаморфози, запозичені з поганської міфології — плинність (*varietas*) світу поставала питомим знаком марності (*vanitas*), неймовірно гостре відчуття марності світу (біблійне — «суета сует»), яке виражалося у символах «мильної бульки», «свічада», «павича», «квітки» або «зів'ялої трави»; 3) всеосяжної *символічності* Божого творива.

До видатних архітектурних пам'яток Б. у. належать Полкова канцелярія (90-і рр. XVII ст.) у Чернігові, Київська академія (1732-1740), Брама Заборовського (1746-1748) у Києві, Собор святого Юра (1745-1770) у Львові та ін.

Українське барокове образотворче мистецтво представлене творчістю І.Руткевича, Й.Кондзелевича, Г.Левицького, А.Казачковського, О.Тарасевича та ін.

До композиторів Б. у. зараховують М.Ділецького, М.Березовського, А.Веделя, Д.Бортнянського, Г.Сковороду.

Представники українського літературного бароко: К.Сакович, І.Величковський, І.Галятовський, А.Радивиловський, Г.Кониський, С.Величко, Г.Граб'янка та ін.

Батальні (фр. — вид фехтування) **сцени** — частини літературного твору, у яких зображаються воєнні події (бої, поєдинки тощо), життя армії.

Белетристика (фр. — красне письменство) — у широкому розумінні — вся художня література, у вужчому — твори художньої прози, призначені для масового читача. Для них характерні гостросюжетність, інтрига, несподівані перипетії.

Берестейська (Брестська) церковна унія (від лат. — *спілка, союз, єдність*) — об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою на території *Речі Посполитої*, проголошене на соборі у Бересті (Бресті) 1596 р. Зберігала православну обрядовість, особливості організації православної церкви, проте панівними вважалося віровчення *католицизму*, главою церкви визнавався *Папа Римський*. Як наслідок, була утворена *греко-католицька* або *уніатська церква*.

Бестіарій (лат. — *звірний*) — середньовічний збірник *байок* та повчань про звірів, рослини і камені, своєрідний каталог реальних і фантастичних тварин з описом деяких їх властивостей, в окремих випадках — з їх символічним тлумаченням. Виник у II-III ст. ст. н. е. Найбільш популярний у XII-XIII ст. ст. У середньовічних Б. описувалося чотири види тварин — звірі, птахи, плазуни і риби. Джерело Б. — «*Фізіолог*» — анонімний збірник текстів грецькою мовою про тварин, рослини і мінерали.

Билини — епічний жанр давньоруської народної поезії. У *Київській Русі* побутували протягом XI-XVI ст. ст. Виконувалися *речитативом*. У них уславлювалися народні герої — оборонці Руської землі, висловлювалися ідеї патріотизму і демократизму. Внаслідок татаро-монгольської навали у XIII-XIV ст. ст. були занесені у окраїнні землі княжої держави — Олонецьку, Архангельську, Пермську. Виділяють такі цикли: дохристиянський (про богатирів Микулу Селяниновича, Святогора), київський (з центральним образом князя Володимира; про Іллю Муромця; про Альошу Поповича), волинсько-галицький (про князя Романа, Дюка Степановича), новгородський (про Василя Буслаєва, Садка), казково-новелістичний (про Хотіня Блудовича, Соловія Будимировича). Для Б. властиві своєрідні мовні засоби (постійні епітети, повтори), *композиція* (наявність зачину, оповідної частини і кінцівки), ритміка (т. зв. *билинний вірш*).

Билинний вірш — одна з форм фольклорного *акцентного вірша*, яка використовувалась у давньоруських *билинах*. У ньому відсутня *рима*, наголошених складів у рядку або три, або два. Виконується *речитативом*.

Біблеїзми — слова або висловлювання з *Біблії*, використані у художньому творі.

Бібліографія (гр. — *книга, пишу*) — галузь наукової і практичної діяльності, основне завдання якої — інформування про художню літературу, праці з літературознавства і літературної критики. Займається описом, обліком, анотуванням, класифікацією книг, укладанням тематичних списків літератури, вказівок до пошуку літератури тощо.

Біблія (з гр. — *книги*) — збірка священних книг двох релігій — *іудейства* та *християнства*, у якій викладені основи віри, філософії та моралі. Має дві частини — *Старий Завіт* (визнається обома релігіями) та *Новий Завіт* (визнається лише *християнством*). Складалася протягом тривалого часу (I тис. до н. е. — I-II ст. н. е.) давньоєврейською, *арамейською* та давньогрецькою мовами. Для представників *іудаїзму* Б. — це комплекс книг, написаних до нашої ери, відібраних єврейськими богословами, і таких, що збереглися давньоєврейською мовою. Їх 39. Вони визнаються *канонічними*, богонатхненними як іудеями, так і християнами, для яких ці 39 книг складають лише частину Б. — її *Старий Завіт*. Для християн більш важливими є книги *Нового Завіту* — їх 27, вони написані на початку нової ери грецькою мовою. Тому для християн Б. складається з 66 канонічних книг. Але у

грецькому перекладі Б., який був зроблений у III-II ст. ст. до н. е., на 11 книг *Старого Завіту* більше. Католики включають ці книги до складу Б., православні називають їх *второканонічними*, протестанти виключають їх з складу Б.

Сучасного вигляду Б. набула у *Середні віки*. Поділ тексту на глави у XIII ст. зробив кардинал Стефан Ленгтон, поділ глав на вірші та їх нумерацію – французький друкар Робер Стефан (XVI ст.). Б. перекладена майже усіма мовами світу. Старослов'янською мовою у IX ст. її переклали Кирило і Мефодій. На Русь потрапила у X ст. Перша повна Б. церковнослов'янською мовою була надрукована у 1581 р. Іваном Федоровим у Острозі (*Острозька Біблія*) коштом князя К. Острозького.

У Б. представлений Божий задум історії спасіння, починаючи від створення світу і закінчуючи Судним днем. Центральна тема біблійних текстів — взаємини Бога і людини. Головна мета полягає у відверненні людей від зла і переконанні їх у милосерді, справедливості, мудрості Божій. Послідовно обґрунтовується думка, що запорукою спасіння є непохитна віра у вищу справедливість Божественної волі й дотримання заповідей. Мораль як логічний висновок витікає з розвитку дії драматичних історій і зміни психічних станів героїв, з особливостей конфліктів, які завжди вирішуються на користь людини праведної, що цілковито покладається на волю Божу.

Містить твори різноманітних жанрів – найдавніші міфи про походження світу й людини, “кінець світу”, релігійні настанови, проповіді, закони, історичні твори, романтичні повісті, молитви, лірико-любівні, філософські поеми тощо.

Окрім власне релігійних правил і передбачень у Б. — велика кількість історичного матеріалу, образи художніх та філософських творів епохи. Сюжети і образи Б. мали великий вплив на мистецтво християнських народів, ставши основою не лише релігійного, але й світського мистецтва.

Біле духовенство, клір (гр. — *жереб*) — диякони, священники, *єпископи, архієпископи, патріархи*, які несуть службу серед людей, «в миру».

Благовіщення Пресвятої Богородиці — дванадцяте нерухоме християнське свято, яке католики відзначають 25 березня, а православні — 7 квітня. Пов'язане з культом *Богородиці*, яка в цей день одержала радісну звістку від св. Архангела Гавриїла про народження у неї Божого Сина. Тому для християнської церкви встановлення свята Б. є важливою подією, бо з нього бере початок життєпис *Ісуса Христа*.

Богогласник — 1) збірник релігійних пісень для позацерковного вжитку; 2) *антологія духовних поезій*, видана у 1790-1791 рр. у Почаївській лаврі.

Богоматір елеуса, тобто зворушення — іконографічне поясне зображення *Диви Марії* з маленьким *Христом* на правій руці, Який обняв своєю правою рукою шию Матері, ніжно притулившись до її щоки.

Богоматір Знамення — іконографічне зображення *Диви Марії* на повен зріст (може бути поясне зображення) з піднятими вгору руками, тобто в позі **Оранти** — стіни непорушної. На грудях Б. у центрі в колі (символі вічності і досконалості) зображений Спас-Емануїл — немовля *Христос*.

Богоматір Одигитрія — Путівниця — іконографічне поясне зображення *Диви Марії*, яка тримає немовля на лівій руці. *Христос* сидить прямо, спрямувавши свій погляд на глядачів, тримаючи в лівій руці сувій, а правою благословляючи.

За переказами, так назвали Б. грецькі мореплавці, які ставили Її ікону на кормі своїх човнів.

Богоматір Панагія (гр. — *пресвята*) — у православ'ї невелика ікона із зображенням *Богоматері*, що є знаком архієрейського достоїнства, носитья *єпископами* на грудях.

Богомильна (богумильна) єресь, Богомильство (богумильство) — філософсько-релігійне вчення, назване за іменем його першого проповідника Богомила (Богумила); виникло у Болгарії у Х ст. і поширилося протягом XI ст. у Сербії, Хорватії, Боснії та інших країнах. За віровченням Б., світ поділяється на духовне і матеріальне. Духовне — це Царство Бога, матеріальне — царство Сатани (Сатанаїла). Б. заперечувало безсмертність людської душі і стверджувало дуалістичне походження світу і людини, за яким вони творилися рівновеликими силами — Божественною і диявольською. Висувало ідею загальної соціальної рівності, бідності, спільної власності, заперечувало церковне таїнство та обряди, культ хреста, *ікон*, *мощей*. Визнавало лише молитву. Серед Священних книги — тільки *Євангелія* та *Апостол*. Прихильники Б. сповідували необхідність протистояння злій, матеріальній стихії світу. На їх думку, це можна зробити шляхом внутрішнього самовдосконалення і аскетичного способу життя. Вплив Б. є. виявився у тематично-ідейному змісті численних *апокрифів*.

Богородиця, Богоматір, Матір Божа, Цариця Небесна — у *християнстві* — Діва Марія, мати *Ісуса Христа*, котра непорочно зачала і народила Його для виконання Божого плану спасіння людства. Пошанування Б. Церквою встановилося від початку *християнства*, але догматичне вчення утвердилося тільки у 431 році на 3-му Вселенському *соборі* в Ефесі. Церква втілює в Б. ідеал жінки, образ скорботної і ніжної матері, сповненої щедрості, людської доброти і благочестя. На Україні Б. здавна вважалася заступницею перед Богом, запорозькі козаки бачили у Діві Марії свою небесну патронесу.

Богослужбна, богослужбова, літургійна література — книги, що містять правила й описи порядку богослужінь, а також тексти для них. Використовуються у церковній практиці. Розрізняють: *священно-богослужбову* (книги *Святого Письма*, призначені для читання під час богослужіння — *Євангеліє*, *Апостол*, *Псалтир*, *Паремійник*) та *церковно-богослужбову* (книги, що містять тексти богослужінь, а також *коментарі* щодо їх проведення).

Богослужіння, богослужба, служба Божа — церковно-обрядове дійство, до складу якого входять читання й співання молитов, читання зі священно-богослужбових книг, священнодіяння, які виконують за ustalеним порядком на чолі зі священнослужителем.

Богоявлення Господнє, Богоявлення, Хрещення Господнє, Водохрещення, Йордан — дванадцяте Господнє нерухоме свято (19 січня), яке звеличує подію хрещення *Ісуса Христа* від *Іоанна (Івана) Хрестителя* на ріці Йордан та явлення Бога в трьох Особах (іпостасях) — як Отця, Сина й Святого Духа.

Бояри — воїни, служилі люди, панівні прошарки суспільства у *Київській Русі* (пізніше у Російській державі). Після захоплення українських земель Литвою становили основу її війська, зникли як окрема категорія населення у XVI ст.

Болгарська середньовічна література — найдавніша із слов'янських літератур, інтенсивно розвивається після прибуття у країну учнів Кирила і Мефодія (IX ст.). На ранньому етапі тісно пов'язана з проблемами утвердження *християнства*, мала церковно-дидактичний характер. Особливе піднесення пережила у IX-X ст. ст. за часів царювання Симеона (893-927 рр.) («золотий вік царя Симеона»), який увійшов в історію як покровитель культури. У цей час було створено низку повчальних проповідей, похвальних слів, догматичних творів, канонічних збірників, філософських трактатів, віршів, літописів.

Братства — національно-релігійні й культурно-просвітницькі громадські організації православних міщан або членів якогось ремісничого цеху в Україні (*Львівське Б.* засноване у 1568 р., *Київське* — у 1615 р., *Луцьке* — у 1624 р.), Білорусі, Литві та Чехії кінця XVI-XVII ст., що брали активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного гноблення та *експансії католицизму*. Братські громади засновували й підтримували школи й друкарні, опікувалися хворими та нужденними, будували шпиталі й притулки для бідних.

Братські школи — навчальні заклади в Україні XVI-XVIII ст., які відіграли важливу роль у розвитку національної освіти та науки. Їх організовували й утримували *братства*. Викладання провадилося рідною мовою, значна увага приділялася також вивченню грецької, а пізніше — латинської та польської мов. Учні навчалися арифметики, астрономії, музики, філософії, богослов'я. Провідними були Віленська (заснована 1585 р.), Львівська (1585), Київська (заснована 1615 р., на її базі було засновано *Києво-Могилянський колегіум*, пізніше — академію), Луцька (бл. 1620 р.) братські школи. Б. ш. значною мірою протистояли *полонізації* та окатоличенню населення.

«Буколіки» Вергілія — поетична збірка *Вергілія* (42-39 рр. до н.е.). Складається з десяти віршів (*еклог*), написаних *гекзаметром* як наслідування елліністичного поета Теокрита. Дія відбувається на фоні сільського пейзажу, суворій дійсності автор протиставляє умовний світ своїх героїв, сповнений злагоди й гармонії. Оспівується блаженство життя невибагливих пастухів, яким властиві простота, щирість, поетичність, почуття краси та кохання.

Буколічна (від *гр.* — *пасторальний, сільський*) **поезія, буколіки** — жанр античної поезії (V ст. до н. е. — III ст. до н. е.); твори, у яких оспівувалися вигадані розкоші життя селянських мешканців: землеробів, пастухів, рибалок, що начебто живуть без турбот, в піснях та танцях. Часто — діалогічної форми. Б. п. властива зайва ідеалізація, протиставлення сільського і міського життя, показ добрих, задоволених усім людей, для яких найбільше горе — нерозділене кохання. Різновидами Б. п. є *ідилія, еклога, пастораль*.

Булла (*лат.* — *кулька*) — найбільш важливий папський документ із зверненням, постановою чи розпорядженням. Пишеться латинською мовою. Називається за початковими словами тексту. Скріплюється круглою металевою печаткою — буллою (звідси й назва).

Буржуазія (фр.) — суспільний клас власників капіталу, який отримує доходи у результаті торговельної, промислової, кредитно-фінансової та іншої підприємницької діяльності. Виникла в умовах традиційного (феодального) суспільства.

Буржуазна (фр.) революція — соціальна революція, головним завданням якої є ліквідація феодального ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії, утворення буржуазної держави, утвердження ринкових відносин та системи вільної найманої праці. Відбувалася у країнах, де існував «третій стан», який, опираючись на капітал, намагався отримати політичну свободу.

Бурлеск (від італ. — жарт) — 1) вид комічної, пародійної поезії та драматургії, генетично пов'язаний із народною сміховою культурою, акцентований на свідомій невідповідності між змістом і формою: зниження високого і піднесення низького. Виник у Давній Греції, у Європі особливо розповсюдився у XVII-XVIII ст.ст. (Дж. Лаллі, П. Скаррон, А. Блюмауер). Бурлескна традиція розвивалася в українських великодніх та різдвяних віршах-ораціях XVII-XVIII ст. ст., у поемах початку XIX ст. («Енеїда» І.Котляревського, «Жабомишодраківка» К.Думитрашка, «Горпинида, або Вхопленая Прозерпіна» П.Білецького-Носенка та ін.); 2) мовностильова течія, для якої характерна просторічна, згрубіла, приземлена до побутовизму, навіть звульгаризована лексика. Бурлескна мова була часто вживана у варіантах комічної, пародійної поезії та драматургії, генетично пов'язаних із народною сміховою культурою, позначених одним із видів *травестіювання*, при якому простежується свідомо невідповідність між високим змістом та низькою формою викладу. Бурлескна традиція розвивалася насамперед в українських великодніх та різдвяних віршах-ораціях.

Буття (гр. — «походження»), **книга** — перша книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеевого*. Складається з 50 розділів. У першій частині розповідається про походження світу і людства (творення, рай і спокушання, потоп та історія Ноя, Вавилонська вежа). У другій — про витоки Ізраїлю: історія патріархів (Авраама, Ісаака, Якова) і Йосифа.

В

Ваганти (від лат. — мандрівні), **голіярди** (від прованс. — містифікатор, жартун) — мандрівні клірики, школярі та студенти у Німеччині, Англії та Північній Італії XI-XIII ст. ст., що складала латиною пісні та вірші і тим здобували засоби до життя. Їхні твори мали переважно сатиричний або гедоністичний зміст. Об'єктом сатири були папи, духовенство, можновладці, культові церковні тексти. На протигагу аскетичній моралі, у любовних, застільних та жартівливих піснях прославляли земні радощі. Переслідувалися церквою та владою.

Варяги (давньоісланд. — норман на службі у грецького імператора) — 1) давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії, які у IX-XI ст. ст. служили дружинниками у *Київській Русі*; 2) назва скандинавських купців, які займалися торгівлею на шляху «з варяг у греки»; 3) *перенос.* — прийшли люди, чужинці.

Васал (від лат. — слуга) — 1) у середньовіччі — феодал, котрий отримував земельні володіння від могутнішого феодала сеньйора; 2) *перенос.* — залежна особа або держава.

Васалітет (від лат. — *слуга*) — система відносин особистої залежності одних феодалів (*васалів*) від інших, заможніших і могутніших (*сеньйорів*).

Ватикан — 1) назва одного з семи горбів, на яких розташований Рим; 2) комплекс будівель, до якого входить храм св. Петра, апостольський палац з Сикстинською капелюю, де з XV ст. обираються папи; 3) офіційна резиденція пап з 1870 р.; 4) територія держави-міста Ватикану.

Воскресіння Господнє, Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа, Великдень, Пасха (давн.-євр. — *проходження*) — головне Господнє рухоме свято — центральна подія літургійного року, яке прославляє й звеличує подію Воскресіння Ісуса Христа.

Велике князівство Литовське — держава, що виникла на поч. XIII ст., проіснувала до 1569 р. (т. зв. *Люблінська унія*). До складу князівства входили, крім литовських, українські та білоруські землі.

Вергілій (Публій Вергілій Марон) (70 р. до н. е. — 19 р. до н. е.) — видатний римський поет-епік. Найперший твір В. — збірник «Дрібниці», до якого входило 15 поезій різної тематики. Літературну славу В. приніс збірник з 10 пастуших віршів «Буколіки» («Еклоги»), написаних *гекзаметром*. З них починається розвиток *буколічного жанру* в римській поезії. Цей збірник поета, у якому оспівувалося щасливе і мирне життя ідеалізованих пастухів, стало прообразом усіх європейських *буколік* наступних часів. Найвідомішим твором В. стала поема «Енеїда», основа сюжету якої — доля Енея і його життя з часу падіння Трої до перемоги над вождем італійського племені рутулів Турном. У композиції «Енеїди» В. свідомо орієнтується на Гомера: 1-6-а кн. відповідають «Одіссеї», а 7-12-а — «Іліаді». В основі поеми В. — опоетизований в імперіалістичному Римі міф про походження римлян від троянців, зокрема про походження Юлія Цезаря від Енея, сина троянського царя Анхіза і богині Венери. Автор посилив інтерес своїх сучасників до твору, увівши епізоди з різними пророцтвами, що дозволило сприймати поему як своєрідну історію римського народу і надало їй виразного політичного забарвлення.

Версифікація (*вірш, роблю*), **віршування** — 1) розділ теорії літератури, який вивчає організацію віршової мови, її естетичну природу, різні системи віршування та історію їх розвитку, віршовий ритм і засоби його створення (метрику), строфіку, звукову організацію (фоніку, риму); 2) мистецтво творення віршів.

Вертеп (ст.-сл. — *печера-хлів, у якій народився Ісус Христос*) — 1) печера-хлів, в якій народився Ісус Христос; 2) популярний в Україні пересувний ляльковий театр, який виник у другій половині XVII ст. Дія вертепної драми відбувалася у двоповерховому будиночку-«скриньці», розміром 1,5 на 1,5 на 0,5 м або менше, відкритому з одного боку для глядачів. Ляльки виготовлялися з дерева, їх розмальовували і одягали відповідно до статі, віку, професії, національної та соціальної приналежності. На верхньому ярусі розігрувалися сюжети релігійного характеру (у науковій літературі називаються «драма про Ірода», «духовна дія», «поважна частина», «сцени на євангельський сюжет», «різдвяна драма», «сцени набожні тощо), пов'язані із різдвяною євангельською легендою про народження *Ісуса Христа*, про поклоніння йому пастухів і царів-волхвів і порятунок його від царя Ірода. Перша частина В. відзначається відносною постійністю і за формою

близька до шкільних різдвяних *містерій*. На нижньому поверсі скриньки розігрувалася друга частина («світська інтермедія», «жартівливі сцени побутового характеру», «імпровізовані побутові сцени», «світське дійство») — побутові *інтермедії*, мало пов'язані із попередньою дією, героями яких були Дід і Баба, Циган, Жид, Москаль, Лях, Запорожець (головна дійова особа другої частини В., сценічний варіант козака Мамає) тощо. Ця частина вільно видозмінювалася залежно від місцевих умов, історичних подій та здібностей автора. Відображала реальну професійно-етнічну структуру українського суспільства XVII-XVIII ст. ст. У зіткненнях персонажів — тогочасні суспільні відносини і антагонізми. Найвідоміші варіанти В.: Сокиринський, або Галаганівський (найповніший), Волинський, Куп'янський, Батурицький, Межигірський, Галицький, Лемківський та ін. В Україні відомий т. з. «живий» В., у якому ролі дійових осіб виконують не ляльки, а живі люди.

Взаємодія літератур — зв'язки між окремими національними літературами, що розвиваються самостійно. Ступінь міцності цих зв'язків і їх широта можуть бути різними; це зумовлюється взаємодією культур загалом, яка формується на історичному ґрунті, а також на основі загальнонаціональних запитів.

Видання з паралельним текстом — видання, у якому текст віддрукований двома чи більше мовами у паралельних колонках на одній полосі чи на розвороті (зліва — текст мовою джерела, справа — мовою перекладу, кожна сторінка текстуально співпадає). Таким було перше видання «Слова про Ігорів похід» (1800), підготоване О.Мусінім-Пушкінім, О.Малиновським та М.Бантишем-Каменським.

Видубицький монастир у Києві — православний *монастир*, заснований у другій пол. XI ст. в урочищі Видубичі на околиці Києва великим князем Всеволодом Ярославичем (сином Ярослава Мудрого) на місці, де, за переказами, виплила, «видибала» дерев'яна скульптура бога Перуна, скинута у Дніпро у часи прийняття *християнства*. На поч. XII ст. ігуменом В. м. був Сильвестр — автор другої редакції «*Повісті врем'яних літ*».

Вимисел художній — народжена творчою уявою письменника і художньо передана дійсність. Митець не копіює факти життя, а узагальнює, типізує явища дійсності, на їх основі створює нові художні факти, за допомогою яких розкриває закономірності життя. Особливо великого значення В. х. набуває у історичних, пригодницьких та фантастичних творах.

Вихід, книга — друга книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеевого*. Складається з 40 розділів. Ключове слово — «святість». Йдеться про єврейське рабство, народження і покликання *Мойсея*, кари єгипетські, перехід через Червоне море. Опис переходу через пустелю супроводжується двома розповідями про Завіт, їх розділяє епізод про Золотого тільця. Акцент у книзі робиться на визволенні з рабства і на укладанні через *Мойсея Завіту-Угоди* та Союзу Бога з іудейським народом.

Відречені книги, ложні книги — у давній Русі — книги, визнані церквою як шкідливі. Заборонені для читання.

Візантійська культура — культура Візантійської імперії (IV - середини XV ст.), сформована на традиціях античної культурної спадщини. Найрозвиненіша у Європі IV - серед. XV ст. Свою назву отримала від грецького міста Візантія, на

місці якого у 330 р. був побудований Константинополь — столиця Візантійської імперії. Розвивалася під впливом християнської ідеології, у взаємозв'язках з культурами народів Європи і Близького Сходу. Особливості В. к.: 1) синтез західних і східних елементів у різних сферах матеріального і духовного життя суспільства за панування греко-римських традицій; 2) збереження у значній мірі традицій античної цивілізації, яка стала основою розвитку у Візантії гуманістичних ідей; 3) відділення *православ'я* від *католицизму*, яке було викликане своєрідністю філософсько-богословських поглядів православних теологів і філософів Сходу у догматиці, літургії, обрядовості православної церкви, у системі християнських і естетичних цінностей Візантії.

На основі цих особливостей у художній культурі Візантії склався своєрідний візантійський стиль. Характерними його рисами у мистецтві були високий рівень *стилізації*, витончена декоративність, умовність художньої мови, використання жорстких *канонів* у художньому зображенні, яскраві фарби. Візантійці створили художню систему, у якій панували строгі норми і *канони*, а краса матеріального світу трактувалася лише як фрагмент неземної, божественної краси.

Високого рівня досягли архітектура, мистецтво мозаїки, книжкової мініатюри, іконопису.

Візантійська література — грецька література, яка сформувалася у Візантії протягом IV - серед. XV ст. (до завоювання Константинополя турками). Насамперед література духовна. Основи церковної ідеології відобразилися у творах «*отців церкви*», *життях*, «*Християнській топографії*» *Козьми Індикоплава* (VI ст.), гімнографії Романа Солодкоспівця (V-VI ст.), у «Джерелі знань» Іоанна Дамаскіна (VIII ст.), Студитському статуті (уставі) Феодора Студита (VIII-IX ст.), чернецьких хроніках Феофана Сповідника (VIII-IX ст.). Водночас розвивалася світська література: поезія, історіографія та усна творчість: казки, богатирський та тваринний епос.

Візантія, Візантійська імперія — назва держави, що виникла у IX ст. у східній частині колишньої Римської імперії під час її розпаду (столиця Константинополь), проіснувала до середини XV ст.

Візія (лат. — *зір, бачення, видіння*), **Видіння** — 1) літературний жанр, поширений переважно у середньовічному письменстві; сюжет у творі побудований на „чарівних” пригодах персонажа, що їх він переживає уві сні; 2) суб'єктивно-пророчий спосіб проникнення у суть дійсності на основі пізнаних і інтуїтивно відчутих закономірностей буття, що приховуються за явищами життя.

Військо Запорозьке — військово-політична організація українського козацтва з часу організації козацького реєстру та виникнення *Запорозької Січі* і до середини XVIII ст.

Вірш (стих) біблійний — невелика одиниця біблійного тексту, яка відповідає одній або кільком поетичним фразам. Як і нумерація розділів, поділ біблійного тексту на вірші запроваджується з початком друкарства (Роберт Етьєн, 1555).

Витія (гр.) — красномовець, промовець, оратор, проповідник.

Вічні образи — міфологічні та літературні персонажі, які отримали численні втілення у словесності різних країн і епох та стали своєрідними „знаками” культури:

Прометей, Дон Жуан, Гамлет, Фауст тощо. Традиційно до них відносять міфологічних та легендарних персонажів, історичних осіб, а також біблійних персонажів.

Воздвиження Чесного Хреста Господнього, Воздвиження, (розм.) Чесний Хрест — дванадцяте Господнє нерухоме свято на честь віднайдення, повернення та піднесення хреста, на якому був розіп'ятий *Ісус Христос*.

Вознесіння Господнє, (розм.) Вознесіння, Вшестя — дванадцяте Господнє рухоме свято, що звеличує подію вознесіння *Ісуса Христа* на небо на 40-й день після смерті.

Воїнська повість — жанр давньоруської літератури; історична повість, в якій описані військові подвиги, побут, баталії, реальні події, пов'язані з військовими діями. В основі В. п. — реальна воєнно-історична подія. Збереглася переважно у складі *літописів*. Окремі риси В. п. відчутні у «*Слові про Ігорів похід*».

Волхви, маги, мудреці — 1) східні вчені мужі, які зазвичай спостерігали за зірками. У *Євангелії від Матвія* (2, 1-12) розповідається про прихід мудреців, які принесли свої дари Новонародженому Ісусові, бо побачили «Його зорю на сході»; 2) у давніх слов'ян — віщуни, чаклуни; 3) у *Київській Русі* у дохристиянський період — служителі язичницького релігійного культу, яким приписували вплив на сили природи, вміння лікувати хвороби; вони займалися також астрологією і пророкуванням. Уперше згадуються у *літописі* за 912 р.: йдеться про провіщення ними смерті князеві Олегу (Віщому).

Волховник — вид гадальної книги, у якій йшлося про всілякі прикмети. Розподілявся на частини: «Воронограй» — прикмети і гадання за криками ворон, «Куроклик» — за криком півнів, «Сносудець» — сонник, «Путник» — прикмети про добрі і злі зустрічі тощо.

Вплив літературний — один із видів творчих зв'язків між письменниками та національними літературами; може виявлятися у запозиченні сюжетів і образів, у використанні вже відомих мотивів та ідей, у сприйнятті одним письменником настроїв та ідеалів іншого.

Вступ — початок епічного й ліро-епічного твору. Подає загальні міркування автора, знайомить з персонажами, готує читача до розуміння наступних подій.

Второзаконня (гр. — «вдруге даний Закон»), **книга** — п'ята книга *Старого Завіту*, входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеєвого*. Складається з низки промов *Мойсея*. У 34 розділах подається аналіз минулого (історія Ізраїлю в пустелі, повторення даного в Синаї закону з пересторогами і напученнями) і роздуми про майбутнє (віщування, що підсумовують історію Ізраїлю до Другого пришествя Христа), даються настанови про те, як оволодіти обіцянним Божим спадком (Палестинський Завіт). Відзначається суворістю Закону.

Второканонічні біблійні книги — книги *Біблії*, які визнаються канонічними лише християнською церквою (т. з. Александрійський канон): *Старозавітні* (книги Товіта, Юдит, дві книги Маккавеїв, книга Премудростей Соломона і книга премудростей Ісуса, сина Сирахового), іудеї заперечують їхню канонічність, оскільки ці книги збереглися лише грецькою мовою; *Новозавітні* (Послання до

євреїв, Друге послання Петра, Друге і Третє послання Івана, Послання Якова, Послання Юди, *Апокаліпсис*).

Вхід Господній до Єрусалима — дванадцяте Господнє рухоме свято, яке звеличує подію урочистого в'їзду Ісуса Христа до Єрусалима.

В'язь — 1) старовинне декоративне письмо з переплетеними літерами, яке зв'язує рядок у безперервний орнамент; 2) орнаментальний шрифт, який застосовувався у заголовках рукописних книг та стародруків.

Г

Галатей — морська німфа, дочка Нерея і Доріди, уособлення стишеного моря. Любила циклопа Поліфема. За іншою версією, вона зрадила його, покохавши чабана Акіда, якого через ревності Поліфем убив уламком скелі.

Галицько-Волинське князівство — назва держави, утвореної у 1199 р. внаслідок об'єднання Волинським князем Романом Мстиславичем Галицького та Волинського князівств.

Галицько-Волинський літопис — складова частина «Літопису Руського», до якого увійшла *Повість врем'яних літ*. Охоплює період кінця XII – кінця XIII ст. (1201-1292). Джерелами твору є *Повість врем'яних літ*, *Київський літопис*, історико-літературні твори (*Хроніка Іоанна Малали*, *твори Йосифа Флавія*, *«Александрія»*, *Слово про Закон і Благодать Іларіона*), свідчення очевидців. Має світський характер: головна увага зосереджена на справах державних і військових. Автори (працювало не менше п'яти авторів-укладачів (редакторів)) висловлюють підтримку сильній князівській владі і засуджують боярську анархію, також актуалізується ідея необхідності оборони Русі від експансії Польщі і Литви. У першій частині — Галицькому літописі (до поч. 1260 р. включно) — викладаються події Галицького князівства, возвеличуються справи її фундатора князя Романа Мстиславича, його нащадків, зокрема сина Данила, навколо постаті якого зосереджений виклад, подається інформація про оборону Києва у 1240 р. Друга частина літопису — Волинський літопис (з 1261 р.) — фіксує події у волинських землях та розповідає про життя і діяльність волинських князів. Серед стильових особливостей Г.-В. л. — епічний характер викладу, зв'язок з фольклором (пісні-прославлення князів, легенди), незначна, порівняно з *Повістю врем'яних літ*, кількість біблійних цитат.

Гедонізм (гр. — *веселощі, насолода, задоволення*) — філософсько-етичне вчення, у якому веселощі, задоволення вважаються мотивом і метою вчинків, а насолода — вищим благом. Добром у Г. визнається те, що дає насолоду, а зло — це те, що призводить до страждань.

Гекзаметр, гексаметр (гр. — *шестимірник*) — віршовий розмір античної епічної поезії: шестистопний *дактиль*, у якому перші чотири стопи можуть бути замінені *спондеями*, остання стопа майже завжди двоскладова — *хорей*. В середині рядка — *цезура*, що ділить рядок на два піврядки. Г. написані «Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія. Напр.,

*Збройного славлю звитяжця, що перший з надмор'їв троянських,
Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.*

(Вергілій «Енеїда», переклад М.Зерова)

Г. застосовувався у багатьох жанрах античної поезії (*епос, ідилія, гімн, сатира, послання*), а у сполучі з іншими розмірами, зокрема *пентаметром*, — в *елегіях, епіграмах*.

Гелікон (*гр.*) — гори середньою висоти у Західній Беотії, місце перебування муз, які через місце проживання називалися також *геліконіадами*. На Г. від удару копита Пегаса виникло джерело Іппокрена, у якому купалися музи.

Генеалогія (*гр.* — *родовід*) — історія роду, родовід.

Геонім (*з гр.* — *земля, ім'я*) — приbrane ім'я (*псевдонім*), що вказує на місцевість чи країну, з якої походить письменник. Напр., Юрій Дрогобич (Юрій Котермак), Грицько Основ'яненко (Григорій Квітка), Леся Українка (Лариса Косач).

Геральдика (*від лат.* — *оповісник, герольд*) — допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження і функції символів, емблем, гербів, закономірності їхнього графічного зображення, особливості композиції окремих елементів, їх значення як своєрідних історичних джерел. В Україні Г. розвивається з XVII ст.

Геральдична (*від лат.* — *оповісник, герольд*) **поезія** — різновид етикетної поезії, вірші на герби. Активно функціонувала у XVII – першій половині XVIII ст. У формуванні української Г. п., окрім західноєвропейської лицарської, відіграло значення існування сильної давньоруської літературної традиції (образи ідеальних князів у літописанні та військових повістях). Ставила за мету висвітлення особливих рис, заслуг і цнот конкретного роду або його представника. Орієнтувалася на шляхетсько-аристократичну аудиторію, а отже, відповідала властивій для такого соціуму системі цінностей. Сприймалася як «зрима метафора» – сукупність слова і зображення. Тричленна композиція була визначальною ознакою Г. п., вона передбачала заголовок, у якому називався володар герба, малюнок, на якому зображалися герби аристократичних родів, конкретних представників цих родів, міст чи установ, а також *епіграму*, що коментувала герб, даючи панегіричну характеристику його носію. Зразки Г. п. були переважно анонімними. Найбільш відомими є геральдичний вірш на герб міста Львова у анонімній «Просфонімі» (1591), вірш на герб Війська Запорозького у «Віршах на погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» К.Саковича (1622) та ін.

Гербовник — книга, що вміщує зображення і описи гербів. У XVII ст. були популярними праці польських геральдистів: «Герби польського лицарства» Бартоша Папроцького (1584) та «Опис Польщі» Симона Сокольського (1641-1645).

Героїчний епос, народний епос — героїчна оповідь про минулі часи, пов'язані із захистом народним героєм інтересів племені, роду, держави. Відзначається епічною широтою. Історичні факти — лише основа для формування сюжету. Образи творилися відповідно до народних уявлень і уподобань, могли набувати казкового характеру, міфологізуватися. Основними ознаками Г. е. є такі: 1) використання історичних подій, імен історичних осіб; 2) історичний факт міфологізується; 3) провідну роль у побудові сюжету відіграє конфлікт — зіткнення з ворогами, яке закінчується перемогою епічного героя; 4) образ головного героя наділений богатырськими рисами і створюється за принципом узагальнення, розкривається переважно у вчинках.

Гетсиманія (арам. — *давильня для оливок*) — місце на схилах Оливної гори у Єрусалимі, куди після Тайної вечері прийшли Ісус та апостоли. У **Гетсиманському саду** Ісус звернувся з молитвою до Отця, там його заарештували римські воїни після зради Іуди.

Гетьман (від польс. — *начальник*) — в Україні у XVI-XVIII ст. ст. — виборний голова козацького війська. У 1657-1764 рр. гетьмани *Лівобережної України* були наділені вищою громадською та військовою владою.

Гетьман (від польс. — *начальник*) **наказний** — командувач військового угруповання на час проведення певних бойових операцій; урядова особа в Україні у XVII-XVIII ст., що тимчасово обіймала посаду *гетьмана*. Г. н. призначав або сам *гетьман* або його обирала козацька старшина з генеральних старшин чи полковників. Г. н. виконував обов'язки *гетьмана* під час козацького походу, коли в ньому не брав участь сам *гетьман* або за тривалої відсутності *гетьмана* у зв'язку з війною чи участю в посольстві тощо. У випадку смерті *гетьмана* або його усунення Г. г. виконував обов'язки до обрання нового *гетьмана*.

Гетьманська держава (Гетьманщина), Держава Війська Запорозького — усталена у науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького. Існувала протягом 1648-1782 рр. на території Брацлавського, Київського, Чернігівського і частково Волинського воєводств, відвойованих у *Речі Посполитій*. Царський уряд називав її *Малоросією*. Столицями Г. були міста Чигирин, Батурин, Глухів.

Гімн (гр.) — урочистий твір програмного характеру, один із видів ліричної поезії. Первісно — хвалебна або шаноблива пісня на честь бога. Існують Г. державні, революційні, військові, релігійні, студентські, олімпійські, на честь визначних подій, героїв тощо.

Гіпербола (гр. — *перебільшення*) у **літературі** — художній засіб: перебільшення певної ознаки чи якості з метою підсилення художнього враження, виявлення емоційно-естетичного ставлення до нього. Для Г. характерне перебільшення ознак зображуваного не в прямому, буквальному розумінні, а лише у переносному значенні задля посилення експресії образу.

Гіпотеза (гр. — *основа, припущення*) — наукове припущення, що висувається для пояснення якогось явища дійсності і вимагає теоретичного обґрунтування і перевірки на досвіді, щоб стати достовірною науковою теорією.

Глаголиця — одна з двох (разом з *кирилицею*) найдавніших слов'янських азбук. Назва етимологічно пов'язана зі словом «глаголь», тобто «слово». Подібна до *кирилиці* буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв. Від *кирилиці* відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г. — 40, а в *кирилиці* — 43). Була замінена *кирилицею* під візантійським впливом. Нею написані найдавніші староболгарські та слов'янські пам'ятки. *Глаголичні пам'ятки*, що дійшли до нас, не старші X ст.

Глоса (гр. — *мова, застаріле або маловживане слово*) — помітка переписувача або читача на полях давнього рукопису, що вміщує пояснення малозрозумілого місця чи слова.

Глосарій (лат. — словник, зібрання слів, що потребують пояснення) — збірник глос, видавався у формі словника або предметного вказівника застарілих чи малознайомих слів, які зустрічалися у якомусь давньому тексті.

Голгофа (з араб. — череп) — пагорб за мурами Єрусалима, де було розп'ято Ісуса. «Лобне місце» — місце страти та поховання злочинців. За легендою, саме на Голгофі був похований Адам, і на його прах пролилася кров Сина Божого. Символічна християнська могила (земляний горбок) стала мікромоделлю Голгофи. У переносному значенні — місце страти, страждань.

Голосіння, плач, тужіння — жанр усної народної поетичної творчості, пов'язаний з поховальним та деякими іншими обрядами. Виконується речитативом, з високим рівнем експресивності та імпровізаційності. Один з найдавніших літературних зразків — Плач Ярославни у «Слові про Ігорів похід».

Гомілетика (від гр. — спілкування) — 1) розділ богослів'я, що вивчає теорію і практику церковного проповідництва, проблеми спілкування священника з віруючими; 2) навчальний предмет у духовних закладах.

Гражданський шрифт — шрифт для друкування книг світського змісту, запроваджений у Росії у 1708-1710 рр. Петром I разом із реформою письма.

Греко-католицька церква, уніатська церква — християнська церква, що утворилася у XVI — XVII ст. на території *Речі Посполитої* у результаті укладання між католицькою і місцевою православною церквами *Берестейської церковної унії 1596 р.* Визнала зверхність *Папи Римського* і основні догмати *католицизму*, але залишила православні свята, обряди, оформлення храмів, службу церковнослов'янською мовою. На території Наддніпрянської України після 1654 р. (внаслідок возз'єднання з Росією) була скасована. На західноукраїнських землях функціонувала аж до 1946 р., коли була офіційно заборонена, але продовжувала підпільне існування. З кінця XX ст. (у добу т. з. «Перебудови») відновила функціонування на рівноправних засадах з іншими релігійними конфесіями.

Григоріанський календар — удосконалена (з урахуванням наукових доказів) система літочислення, запроваджена *Папою Римським* Григорієм XIII у 1582 році, яка замінила *юліанський календар*. За новим календарем день 5 жовтня 1582 р. стали вважати 15 жовтня. Був прийнятий спочатку лише в католицьких державах. У православних — після 1914-1917 рр.

Громадська пам'ять — необхідний атрибут інтелектуальної діяльності, без якої неможливе відновлення культури, а значить — існування людини. У первісному суспільстві Г. п. існувала у вигляді міфології та була пов'язана з раціональними знаннями.

Гротеск (від фр. — смішний, незвичайний, химерний) **у літературі** — 1) вид художньої образності, який полягає у максимальному карикатурно-фантастичному перебільшенні. Один із найдавніших типів образності, який пройшов декілька етапів розвитку, що породило у літературознавстві різноманітність його трактувань. Характерними рисами є контрастне поєднання фантастичного й алогічного з реальним, комічного з трагічним, красивого з потворним, тяжіння до граничного узагальнення, метафоричність, двоплановість, карикатурність тощо. У

літературі Г. як художній засіб застосовують переважно у царині *сатири*; 2) у широкому розумінні – все карикатурне до потворного, дивне до фантастичного. Розквіт Г. припадає на добу Середньовіччя.

Групкування персонажів — поділ персонажів на групи за соціальними, родинними, психологічними, морально-етичними та іншими ознаками. Важливий елемент композиції, який дає авторові можливість розкрити існуючі в реальності суперечності між людьми, а відтак — і зміст твору. Різні твори мають різну кількість персонажів, які перебувають у зв'язках і зіткненнях між собою. У творах із багатьма персонажами є один або кілька головних, другорядні, епізодичні. Автор відповідним чином їх описує, розміщує й групує, визначаючи кожному роль у розвитку сюжету твору.

Гуманізм (з лат. — людський, людяний) — тип світогляду, який за первинне розглядає людину як особистість, її право на свободу, щастя, який вважає благо людини головним критерієм оцінки соціально-економічних інституцій, а також нормою відносин між людьми; моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини, у її здатності до вдосконалення. У специфічній формі він зафіксований у Давній Греції (не розповсюджувався на рабів і жінок), але як система поглядів формується у добу *Відродження*.

Гуманізм (з лат. — людський, людяний) **у літературі** — відображення у літературних творах загальнолюдських прогресивних ідей, суть яких полягає у визнанні цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, в утвердженні блага людини як критерію оцінки суспільних відносин.

Гумор (англ. — настрій, вдача) — різновид комічного; бачення і відображення смішного в житті у доброзичливому, жартівливому тоні. Характерна ознака Г. — дотепність. Не заперечує об'єкта висміювання і цим відрізняється від *сатири*, для якої властиве цілковите заперечення й різке осміяння зображуваного. Г. піддає осміянню здебільшого часткові недоліки загалом позитивних явищ, окремі смішні риси у характері людини.

Д

Давня українська література — література, що за структурою належить до типу літератур середньовічних, охоплює літературні явища, які формувалися в Україні протягом XI - XVIII ст. До комплексу давньоукраїнських текстів відносять не лише власне літературні твори, але і твори історичні (літописи, літописні повісті), описи мандрівок (ходіння), повчання, послання, окремі тексти ділового характеру. У всіх цих творах є елементи художньої творчості і емоційного відображення життя. При вивченні Д. у. л. виникає ряд проблем, викликаних об'єктивними обставинами її функціонування. Так, оскільки вона є віддаленою від сучасності десятками століть, треба зважати на зміни у мові, способі життя та світогляді українців. Йдеться про відмінність культур та цивілізацій, яка, у свою чергу, породжує різницю смислів. Також серйозною проблемою, яка не дозволяє у повному обсязі осягнути давній літературний процес, є мала кількість джерел: чим давніший період, тим менше джерел; вони мають неповний і уривчастий характер; частина дійшла з пізнішими змінами, у копіях пізніших часів (зокрема, *літописання Київської Русі*). Відповідно вченим доводиться вдаватися до припущень у трактуванні окремих питань і явищ давнього письменства, зокрема авторства, *дакування* та національної приналежності окремих пам'яток.

Даниїл (д.-євр. — *Божий суд*) — четвертий з великих пророків, історія якого докладно подається у книзі його імені. Вона складається з 14 розділів і має апокаліптичний характер. Головний герой — юнак Даниїл, що розгадував сни і марення царів, але мав і власні. У найважчих випробуваннях він залишався вірним вірі батьків. Його приклад мав надихати переслідуваних за віру іудеїв на те, щоб вони витримали всі випробування. Основна мета книги — розкрити зміст того, що відбувалося за часів Антіоха Єпіфана, сповістити близькість звільнення від страждань і цим надихнути євреїв на боротьбу за свою національність.

Датування — встановлення дати якогось факту, події. У літературі — встановлення часу написання твору на основі різних ознак, співставлень, історико-архівних довідок тощо. Д. може бути абсолютним (календарним) і відносним. Якщо точну дату встановити не вдається, визначаються крайні хронологічні межі. Джерелом Д. є конкретна дата, вказана автором, або опосередковані докази, встановлені у процесі дослідницької роботи, як-то: зміст, стиль, орфографія, оформлення, а також матеріал книги, характер почерку, друку, водяні знаки на папері тощо.

Дванадцяті (дванадесяті) свята — 12 найбільш значимих православних свят: *Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітення Господнє, Вхід Господній до Єрусалима, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Вознесіння Господнє, Зішестя Святого Духа на Апостолів, Преображення Господнє, Успіння Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста Господнього, Різдво Пресвятої Богородиці, Уведення до храму Пресвятої Діви Марії*. Разом з *Великоднем* вони вважаються головними святами православної церкви.

«Девгенієве діяння» — перекладна давньоруська *воїнська повість*, в основі якої — візантійська епічна поема X ст. про подвиги богатиря Дігеніса Акрита. Акритами називали воїнів, що оберігали кордони Візантії від нападів сусідніх племен. У ній сполучені традиції усної народної поезії, казкові мотиви і елементи книжної словесності. Збереглися пізні переробки у списках XIV-XVI ст.ст.

Деїсус (гр. — *моління*) — композиція з трьох *ікон*, що зображають *Христа* (посередині) як Царя Слави і звернених до Нього у молитовних позах *Богоматері* (зліва) та *Іоанна Хрестителя (Предтечі)* (справа), який розміщується у третьому ярусі *іконостаса* над *іконою «Таємна вечеря»*.

Декалог (гр. — *десятислів'я*) — «десять слів» або «десять заповідей», що їх Бог дав євреям у пустелі через *Мойсея*. Вони є релігійно-етичними принципами, що складають основу *їудаїзму* і *християнства*. Містяться у *П'ятикнижжі Мойсеєвому*, сформувавшись у IX - VII ст. ст. до н. е. Текст було викарбувано на кам'яних табличках, званих «Скрижалями Закону». Зміст Д.: «Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе із землі Єгипетської, з дому неволі. Нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене. Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира... Не прикликатимеш імені Господа, Бога твого, марно... Шість днів працюватимеш і робитимеш всяке діло твоє, день же сьомий — відпочинок на честь Господа... Шануй батька й матір твою... Не вбиватимеш. Не чужоложитимеш. Не крастимеш. Не свідчитимеш ложно на ближнього твого. Не пожадаєш жінки ближнього твого» (Вих., 20, 2-17). Ці заповіді можна розділити на дві групи. Перші чотири фіксують віроучительно-обрядові настанови давньоєврейської релігії: вимога строгого єдинобожжя, заборона поклоніння іншим богам, згадування імені божого даремно і вимога дотримання суботи. Останні шість заповідей мають безпосереднє

відношення до моральності. Це вимоги шанувати своїх батьків, заборони вбивати, чинити перелюб, красти, лжесвідчити, жадати чужого.

Заповіді *старозавітного* Д. мають заборонний характер, називаючи лише те, що людина не повинна робити. Позитивний моральний ідеал був сформульований у рамках *Нового Завіту* у знаменитій *Нагорній проповіді*. У першій її частині містяться вимоги, які Господь пред'являє до людей (убогі духом; ті, що плачуть; смиренні; ті, що прагнуть правди; милостиві; миротворці і вигнані за правду), за їх дотримання обіцяна нагорода на тому світі. У другій частині *Нагорної проповіді* викладені основні вимоги християнської моралі на противагу *старозавітним* нормам (не протився злему, люби ворогів своїх, не клянись, не суди, не розлучайся, не турбуйся про день завтрашній, шукай Царство Небесне).

Декламація (лат. — *вправа у красномовстві*) — 1) мистецтво виразного виголошення тексту актором; 2) віршований твір кінця XVI – початку XVII ст., що передував розвиткові *шкільної драми*. Д. призначалися для виконання у школах під час Великодніх і Різдвяних свят або з нагоди важливих історичних подій. В Д. розроблялися теми педагогічного та побутового змісту. Найранішими відомими Д. є «Просфонима» (1581) та «Вірші на жалосний погреб зацного лицаря... Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича.

Денаціоналізація (фр.) — 1) втрата етнічною спільністю частини або всіх своїх специфічних рис, що призводить до розпаду системних зв'язків усередині неї; 2) цілеспрямована політика панівної нації, що має на меті змусити підлеглі народи зректися своєї самобутності.

Державна релігія — релігійна ідеологія і діяльність, затверджена державою як обов'язкова або найбільш бажана для громадян норма публічного релігійного життя.

Державна церква — церква, наділена у певній державі особливим, привілейованим статусом.

Десятинна церква Богородиці у Києві — закладена за Володимира Святославича у 989 р. церква Успіння Богородиці. Це перша відома на сьогодні кам'яна церква, побудована на Русі в пам'ять про прийняття християнства. Свою назву (Десятинна) вона отримала тому, що князь виділив на її утримання десяту частину своїх прибутків. Перед нею стояла вивезена з Корсуня квадрига коней, що вказує на ставлення київських князів до *візантійської культури* і на бажання підкреслити силу і могутність Великого Київського князівства. Храм був зруйнований у 1241 р. за нашествия Батия. Археологічні розкопки свідчать, що це був великий хрестово-купольний храм, розділений трьома парами стовпів на три нефа, кожен з яких закінчувався напівкруглою апсидою.

Деталізація художня — бажання автора досягти вичерпної повноти зображення; включення у твір численних деталей, які роблять зображення максимально докладним.

Дидактизм (від гр. — *повчальний*) — повчальність, не приховане автором виховне спрямування твору, моралістична тенденційність.

Дидактична (від гр. — *повчальний*) **література** — літературні твори, які мають на меті у художній формі викласти відомості філософського, релігійного, морального,

наукового чи пізнавального змісту. До неї відносять *байку, притчу, сатиру* та інші види творів, що мають повчальний характер.

Дике Поле — необжиті осілим населенням причорноморські степи, що відокремлювали українські землі від Кримського ханства; у XV-XVI ст. ст. тут сформувалося українське козацтво.

Динамізм бароковий — одна з характерних ознак літератури *бароко*; виявляється у постійному русі форм, які покликані відтворити рухливість світу і стан душевного неспокою людини. На думку Д.Чижевського, це — «потреба руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи». Важливим виявом Д. у літературі бароко є тема швидкоплинності життя, марності існування, нетривкості всього сущого на землі. Одним з найвиразніших прикладів реалізації Д. є поезія І.Величковського «Минути» з рукописної книги «Зегар з полугегарком» (1690).

Династія (гр. — *влада, панування*) — володарі держави з одного роду, влада яких передається у спадок його членам.

Дитинець — центральна укріплена частина міста у *Київській Русі*, огорожена кам'яною або дерев'яною стіною, у ній розміщувалися князівські та боярські двори, житла військових і духовенства, храми. До Д. прилягали ремісничі квартали міста.

Дискурс (лат. — *міркування*) — сукупність висловлювань стосовно певної проблематики, що розглядаються у зв'язку з цією проблематикою, а також у зв'язках між собою.

Дистих (від гр. — *два і вірш*), **двовірш** — найпростіше і найменше формою об'єднання віршових рядків, дворядкова *строфа* із суміжним (парним) римуванням, написана будь-яким віршовим розміром. Напр.,

*Дай, Боже, згоди святої Україні,
Хай Україна у січі не гине! (Л.Баранович)*

У Д. викладається думка, що виражена реченням середньої довжини. Двочленність дозволяє реалізувати *паралелізм, контраст*, подати тезу і висновок до неї. У ренесансно-барокову добу Д. практикувався в українській поезії як обов'язкова віршова норма *силабічної системи* (К.Сакович, С.Почаський, І.Величковський, Г.Сковорода та ін.). Так, елегія Іларіона Ярошевицького «Купідон, або крилатий Амур» з рукописної книги «Аполлонів кедр» (1702) вся написана Д.

Діалог (від гр. — *розмова, бесіда*), **діалогічна мова** — 1) один із типів організації усного мовлення, який за своєю формою є розмовою двох або декількох осіб. Буває частиною словесно-художнього тексту, домінуючою у драмі. Для Д. характерними є неповні та незавершені речення, перевага сурядності над підрядністю, менша стрункість побудови речення, наявність приєднувальних конструкцій тощо; 2) існує і як самостійний публіцистичний (Й. Гердер, Г. Лессінг, Д. Дідро) чи філософський (Августин, Б. Паскаль) жанр, де авторська думка розгортається у формі суперечки двох або більше осіб; 3) твори давньої української літератури, що передували *шкільній драмі*, різновид драми, побудованої на системі *монологів* (цим Д. наближається до *декламації*). У Д. розроблялися традиційні біблійні сюжети Різдва і Воскресіння Христа, побутові та історичні теми. Зразками Д. є «Вірші» з трагедії «Христос Пасхон» Григорія Богослова» (1630) Андрія Скульського, «Розмисл про муку Христа Спасителя нашого...» (1631) Іоанікія Волковича та ін.

Діаріуш (лат. — щоденний) — записи, зроблені однією особою про події власного чи загальнонародного життя. Характерними рисами цих записів є їх хронологічність, а також суб'єктивність оповіді.

Діахронія (гр. — проникнення в часі) — історична послідовність у розвитку певного явища.

Діахронія (гр. — проникнення в часі) **літератури** — минуле літератури, історично-літературний процес.

Діяння апостолів («Історія апостолів») — п'ята книга *Нового Завіту*, у якій у 28 розділах розповідається про проповідницьку діяльність апостола Петра серед іудеїв (I-а частина) та місіонерську діяльність апостола Павла серед язичників, до того моменту, як він був схоплений язичниками (II-а частина). Відповідно, у першій частині книги головною фігурою постає Петро, у другій — Павло з його місіонерськими подорожами. Створена у 80-х рр. після Р. Хр. Авторство приписують *євангелістові Луці*, якого традиційно вважають супутником Павла. Лука міг використати власні спогади і свідчення первісних громад. «Д. а.» продовжують євангельську розповідь з моменту смерті *Христа* і до смерті апостола Павла. Головні ідеї книги: терпимість, примирення, співчуття приниженим, огида до багатства. Все це споріднює «Д. а.» з *Євангелієм Луки*.

«Діяння святих» (лат. «*Acta sanctorum*») — єдина якнайширша серія видань *агіографічних* текстів з коментарями, видана болландистами, члена єзуїтського ордену. 67 томів, які були випущені протягом 1643 – 1923 рр., включають життєписи святих відповідно до Священного календаря. Видання є допоміжним матеріалом для істориків, філологів і релігієзнавців.

Догмат (гр. — думка, рішення, філософське вчення) — основне положення певного віровчення, що визнається абсолютною істиною, яка має силу непохитного авторитету та не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання Д., сліпого прийняття їх на віру – головна вимога християнської церкви. Заперечення будь-якого Д. розцінюється церквою як ересь і піддається анафемі.

Документальність — ознака художнього твору, яка виявляється у активному залученні фактів, документів, цитуванні свідчень і джерел.

Драма (з гр. — дія) — 1) один із трьох родів літератури, належить і літературі, і театру. Написана у діалогічній формі і призначена для показу на сцені. Для Д. властиві сюжетність, конфліктність дії і її членування на сценічні епізоди без оповідного начала. Текст орієнтований на видовищну виразність через міміку, жести, рухи і звучання. Особливе значення мають висловлювання персонажів. Провідні жанри Д.: *трагедія, комедія, власне драма*. 2) один із основних жанрів (видів) Л. як літературного роду разом з *трагедією* і *комедією*. Як і *комедія*, відтворює переважно особисте життя людей, але її головна мета — не висміювання звичаїв, а зображення особистості у її драматичних стосунках із суспільством. Як і *трагедія*, Д. тяжіє до відтворення гострих суперечностей; разом з тим її конфлікти менш напружені і можуть вирішитися позитивно, а характери не є винятковими. Як самостійний жанр сформувалася у другій половині XVIII ст. у просвітителів (міщанська Д. у Франції і Німеччині).

Драматизм — велика напруженість дії твору будь-якого роду літератури, гострота конфлікту; збіг обставин у житті персонажа, коли він потрапляє у безвихідне чи надзвичайно складне становище.

Древляни (від др.-рус. — *дерево*) — східнослов'янське плем'я, яке у VI-X ст. ст. жило в басейні річок Прип'ять, Горинь, Случ (центр племені — Іскоростень).

Другий південнослов'янський вплив — культурний вплив Сербії, Болгарії та Македонії на філософію, писемність та образотворче мистецтво східних слов'ян у кінці XIV–XV ст. (Кипріяні і Григорій Цамблаки, Єпифаній, Пахомій Логофет (Серб)). У літературних творах культивує емоційно-експресивний стиль («плетіння слів»), який виявляється у насиченні тексту окличними реченнями, риторичними запитаннями, внутрішніми монологами, неологізмами, нагромадженням синонімів, епітетів, порівнянь тощо. Емоційно-експресивний стиль виявився переважно у церковній літературі – житіях, похвальних словах, проповідях.

Дружина — загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, згодом — князя, короля; збройні загони у *Київській Русі*, які становили постійну військову силу князя, брали активну участь в управлінні державою.

Дуалізм (лат. — *двоїстий, подвійний*) — 1) філософське вчення про наявність і рівноцінність духу і матерії; принцип пояснення суті світу, за яким світ — це єдність двох першоначал — духу і матерії; 2) двоїстість, роздвоєність.

Дума — 1) українська народна ліро-епічна пісня історичного або соціально-побутового змісту, виконувалася *речитативом* під акомпанемент кобзи, бандури або ліри («Дума про козака Голоту», «Дума про Самійла Кішку», «Втеча трьох братів з Азова», «Дума про вдову та трьох її синів» та інші). Жанр сформувався у середині XVI ст., але своїми коренями сягає героїчного епосу часів *Київської Русі*. Усього відомо близько 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах. Має усталену композицію — заспів (заплачка), оповідь (сповідь) і кінцівка (славослів'я). Для стилю Д. властиві символічні картини, заперечні *паралелізми*, *ретардації*, *тавтологічні звороти*, *анафори*, а також вільна ритміка та імпровізаційність. Складається із рядків різної довжини (від 4-5 до 20-30 складів), що об'єднані у окремі тиради (періоди), завершені інтонаційно і змістово. Римування вільне, часто суміжне дієслівне.

Духовна експансія (від лат. — *розширення, поширення*) — культурологічне явище міжнародних взаємин, процес реалізації природного прагнення кожного народу заявити про себе, ознайомити з собою, розповісти про себе, поширити здобутки своєї культури по світу.

Духовні вірші — повчальна релігійна лірика, що створювалася з кінця XVI ст. представниками духівництва, учнями та викладачами духовних шкіл, *мандрівними дяками*. Основою Д. в. були мотиви, запозичені із *Святого Письма*, *апокрифів*, *житійних творів*. Визначали чотири тематичні групи Д. в.: на честь *Ісуса Христа*, на честь *Богородиці* (Богородичні або Маріїнські вірші), на честь *святих* та вірші про марність чи швидкоплинність людського життя. Представлені творчістю Кирила Транквіліона-Ставровецького, Лазаря Барановича, Стефана Яворського, Данила Гуптала та ін.

Езопівська мова (від імені д.-гр. байкаря *Езона*) — спосіб замасковано виражати думку за допомогою натяків, недомовок, алегорій тощо з метою уникнення цензурних заборон або для того, щоб приховати справжній зміст.

Екзальтація (лат. — *дуже високий*) — короткочасний період вкрай перебільшеного захоплення, надзвичайного збудження (хворобливої жвавості).

Екзальтованість (лат. — *дуже високий*) — схильність до екзальтації.

Еклезіаста (Проповідника), книга — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних або сапієнціальних книг*. Автором вважається цар Соломон. У 12 розділах, які не пов'язані між собою логікою викладу, порушуються проблеми щастя та сенсу людського життя. Основна думка книги: все у світі марнота (суєта), а істинне щастя людини — у добродійності і спокої душі. Книга має відверто песимістичне забарвлення. Глави книги не пов'язані між собою логікою викладу, тому системного вчення не подається. У *іудеїв* читається у час святкування Кучок.

Еклектика, еклектизм (гр. — *той, що вибирає*) — механічне поєднання у літературному творі різнорідних, органічно несумісних стильових елементів; суб'єктивне, здійснюване на власний розсуд і смак змішування суперечливих принципів, ідей, теорій, оцінок, стилів. У переносному значенні — відсутність оригінальності та самостійності у мисленні, творчості, практиці.

Еклога (гр. — *вибірка, витяги*) — різновид *буколічної поезії*; ліричний твір, побудований у вигляді діалогу, побутова сценка з життя простих людей. Напр., «Еклога» Григорій Чуя, Русина із Самбора.

Екскурс (лат. — *відхилення, відступ*) — у літературному творі — відхилення від основної сюжетної лінії задля з'ясування додаткових питань. Розрізняють *часовий Е.* (заглиблення у минуле чи майбутнє) та *просторовий Е.* (перенесення в іншу місцевість, країну тощо). Реалізується через введення у художній текст додаткових епізодів, *вставних новел*, нових персонажів, авторських *ретроспекцій*.

Експансія (від лат. — *розширення, поширення*) — збільшення зони впливу або панування у різних сферах (територія, економіка, політика, культура), захоплення чужих територій, джерел сировини та ринків збуту.

Експозиція (лат. — *пояснення*) — один з елементів *сюжету* твору. В Е. викладаються обставини, представляються персонажі, повідомляється їх соціальний статус, характеризуються їхні взаємини. Місце і характер побудови Е., як і всіх інших елементів сюжету, визначається художніми завданнями, які ставить перед собою письменник у конкретному творі.

Експресія (з лат. — *чітко вимовляю*) — виразність, підкреслене виявлення почуттів, переживань. Досягається за допомогою різноманітних художніх засобів: тропів, стилістичних фігур, звукових повторів тощо.

Елегійний — властивий *елегії*, сумний, мрійливий.

Елегійний дистих — поширена в античній поезії строфа: *двовірш*, у якому перший рядок — *гекзаметр*, а другий — *пентаметр*. Кожна така строфа виражала закінчену

думку. Використовувався у *елегіях, епіграмах, епітафіях*, різних афористичних висловах. У новій літературі розширив жанрові рамки, але втратив колишню строфічну замкненість.

Елегія (*гр.* — журлива пісня, скарга) — одна з жанрових форм лірики. Як жанр визначилася у Давній Греції у VII ст. до н. е. як поезія, написана незалежно від змісту *елегійними дистихами* (творчість Тіртея, Каллімака). Первісно теми Е. різноманітні: патріотизм, ідеали громадянської та військової доблесті, радість і горе кохання. Пізніше в античній ліриці коло тем Е. звужується (Овідій Назон). Переважають мотиви особистих переживань: самотність, туга у коханні, розчарування, біль, страждання, загалом — мотив жалю і смутку за чимось назавжди втраченим (проминула молодість кохання тощо). Прикладами можуть бути анонімні вірші-пісні «Прощай, світе!», «Не можу знати» з «Пряшівського збірника» (середина XVIII ст), «Елегія» Ф. Прокоповича.

Еліта (*від фр.* — краще, добірне, вибране) **національна** — найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення. Визнання такої групи осіб суспільство здійснює через публічну довіру до їхніх ідеологічних засад, моральних принципів, суспільних вчинків. Пріоритетом для Е. н. є національна ідея як фундаментальна основа розбудови й утворення національної держави.

Елітарна (*фр.* — краще, добірне, вибране) **література** — літературна творчість, розрахована на витончене естетичне сприйняття, зрозуміла невеликій групі людей, які мають високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість. Зразки такої літератури культивувало високе (аристократичне) *українське бароко*.

Емблема (*гр.* — вставка) — різновид інакомовної художньої образності, у якому за принципом суміжності певне абстрактне явище відображається у конкретному предметному образі. Наприклад, ліра – емблема творчості, вінок – емблема слави тощо.

Енциклопедія (*від гр.* — коло знань) — наукове або науково-популярне довідкове видання, що містить найістотнішу інформацію з усіх або окремих галузей знань і практичної діяльності.

Епіграма (*гр.* — напис) — короткий ліричний вірш довільного змісту (посвятні надписи, епітафії, повчання, описи, любовні, застольні, сатиричні вірші). У Стародавній Греції Е. називали віршовані написи на стінах храмів і пам'ятниках, у яких прославляли богів і героїв. У європейській літературі Е. — короткий, часто на 2-4 рядки вірш, присвячений якійсь особі чи події, інколи сатиричного характеру, а також повчальне висловлювання, побажання, осудження тощо. Прикладом може бути Е. І.Величковського «Тому, хто пише вірші»:

*Грудю писання не зможе пізнати
Той, хто не знає, як треба писати.
Думає, легке і просте це діло:
Пишуть три пальці, а все болить тіло.*

Епіграф (*від гр.* — напис) — цитата, вислів, прислів'я, вміщене автором перед текстом художнього (публіцистичного, наукового) твору чи його частини. Вперше

використання Е. зафіксоване на початку XV ст. у «Хроніках» Фруассара та «Максимах» Ларошфуко. Широке поширення отримує з кінця XVIII ст. Е. пояснює основну колізію, тему, ідею чи настрій твору, викликаючи у читача асоціації між змістом цього твору і твору, цитованого в епіграфі, виражає ставлення автора до зображуваного, створює певну настроєвість.

Епістола (від гр. — послання, лист) — послання, лист.

Епістолярій (від гр. — послання, лист) — опубліковані листи видатних громадських і політичних діячів, учених, митців, зокрема письменників.

Епістолярна (від гр. — лист, послання) **форма** — форма літературної композиції; введення у художній твір листів одного персонажа або листування двох чи кількох персонажів. Витоки сягають греко-римської античності. Так, прийом листа використаний у трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» та комедіях Плавта. Набула поширення у літературі XVIII-XIX ст. ст. Листи, введені в основну розповідь, дозволяють письменникові повніше й з різних боків змалювати характери й долю персонажів твору. Водночас вони з'єднують в одне ціле окремі сюжетні лінії, події та думки. Е. ф. властиві афористичність мови і стилю, інтимність, внутрішній драматизм і психологізм.

Епітафія (гр. — надгробний) — надгробний напис, здебільшого у віршовій формі.

Епітет (від гр. — додаток) — один з найуживаніших тропів, художнє означення, що виділяє у зображуваному (явищі, істоті тощо) характерну рису чи ознаку, визначальну якість, індивідуалізує предмет, поняття, дію, передає та викликає до них певне ставлення. Виражається здебільшого прикметником (*солодкі мрії*), хоча в ролі Е. може бути іменник (*бджілка-трудівниця*), прислівник (*жив легко*).

Епос (від гр. — слово, розповідь, мова) — один із трьох літературних родів, у творах якого основним способом зображення подій, явищ, людей тощо є розповідь та опис. Автор виступає у ролі стороннього спостерігача, що дозволяє йому широко змальовувати дійсність у часі й просторі, глибоко розкривати внутрішній світ персонажів. Характерні ознаки Е.: сюжетність; відтворення подій переважно у минулому часі; зображення людини через її вчинки, поведінку, особливості її мовлення, пряму чи опосередковану характеристику; описи; менш активне, ніж у *ліриці*, використання тропіки та фігур; переважно прозова форма.

Види Е.: *епопея, роман, повість, оповідання, новела, нарис, образок, притча, легенда, сказання, казка* тощо.

Естер, книга — одна із 12-ти історичних книг Старого Завіту. Складається з 10 розділів. Розповідає про красиву єврейку Естер, дружину перського царя Артаксеркса, що врятувала євреїв від змови, яку підготував проти них царський фаворит Аман. Події минулого зображено на документальній основі, а їх головними персонажами виступають справжні історичні особи, що дозволяє вважати цю книгу *історичним романом*. Насичена точними і правдивими побутовими та етнографічними подробицями, що було доведено пізнішими археологічними розкопками. Книга, власне, пояснює походження єврейського свята Пурим, встановленого на честь звільнення євреїв з полону.

Естетика (від гр. — чуттєво сприйнятій) — 1) філософська наука, що вивчає суть і форми прекрасного у художній творчості, природі, житті; 2) краса, художність чого-небудь; 3) система чиїхось поглядів на мистецтво.

Естетичне (від гр. — чуттєво сприйнятій) **почуття** — психічна здатність людини сприймати предмети і явища об'єктивного світу з погляду їх краси.

Естетичний (від гр. — чуттєво сприйнятій) **ідеал** — високі зразки прекрасного у житті, поведінці людей, у праці, взаєминах, суспільних відносинах, особлива досконалість у мистецтві, які викликають естетичне почуття радості, задоволення й бажання наслідувати їх.

Есхатологічні (гр. — останній, кінцевий) **апокрифи** — не визнані офіційною церквою твори, написані під впливом релігійного вчення про кінець світу і потойбічне життя людини («Ходіння Богородиці по муках», «Слово Мефодія Патарського», «Одкровення Іоанну Богослову на горі Фаворській», «Апокаліпсис Петра»).

Есхатологія (гр. — останній, вчення) — релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини, що базується на загальнохристиянському вченні про Друге пришествя Ісуса Христа, Страшний суд, кінець світу.

Етикет (фр. — ярлик, етикетка) — сукупність правил поведінки, що регулюють зовнішні вияви людських взаємин (ставлення до навколишнього, форми звертання і вітання, поведінку у громадських місцях, манери та одяг).

Етикет (фр. — ярлик, етикетка) **літературний** — одна з особливостей середньовічної літератури, яка виражає її нормативно-ідеальне начало. Передбачає зображення певних явищ у традиційних, стійких, обрядових, канонічних формах. За визначенням Д.Лихачова, Е. л. складається: із уявлень про те, як має здійснюватися хід подій – *етикет світобудови*, як має себе поводити персонаж відповідно до свого соціального статусу – *етикет поведінки* і як письменник має це описувати – *етикет словесний*.

Є

Євангеліє (гр. букв. — добра звістка) — жанрове визначення перших чотирьох книг Новозавітної частини Біблії, у яких викладаються основи християнського віровчення. Первісно таку назву мали усі *канонічні книги*. Сучасна наука датує написання Є. кінцем I — початком II ст. Вони є продуктом тривалої колективної праці ранньохристиянських проповідників. Містять розповіді про Ісуса Христа, Його життя, вчення, мученицьку смерть і воскресіння. Канонічними вважаються чотири Є.: від *Матвія, Марка, Луки та Іоанна (Івана)*. За жанровою природою Є. — поєднання оповіді, учительної проповіді та циклів сентенцій-притч. Відзначаються сталістю та незмінністю тексту. У кожному Є. показана одна і та ж унікальна особистість: у *Матвія* — Цар, у *Марка* — Раб, у *Луки* — Людина і у *Іоанна* — Бог, однак все це — *Ісус Христос*.

Євангеліє (гр. букв. — добра звістка) **апракосне** або **Євангеліє** (гр. букв. — добра звістка) **апракос** — одна з форм перекладу євангельського тексту, різновид літургійно-учительних збірників, у яких фрагменти тексту розміщено у порядку церковних служб за календарним принципом. Включає *Синаксар, Місяцеслов*, короткі оповідання про життя *євангелістів*.

Євангеліє воскресне (недільне) — богослужбове Є., призначене для прочитання на вранішніх службах (утренях) неділь.

Євангеліє Галицьке — рукописна релігійна, культурна та історична пам'ятка України. Створене у 1144 році у м. Крилос, недалеко від сучасного Галича. Найстаріший збережений текст із західноукраїнських земель з відтворенням деяких особливостей місцевої мови. Обсяг — 228 аркушів, написане великим *уставом* на пергаменті. Автори Є. Г. виконали значну упорядницьку роботу: весь текст згруповано в окремі чотири частини, за належністю до авторів — *євангелістів Матвія, Марка, Луки та Іоанна*. Є зразком *тетраєвангелія*. У XIV ст. було додано 31 аркуш з *Синаксаром, Місяцесловом*, примітки про читання *недільних євангелій* на утрени, а також короткі оповідання про життя *євангелістів* і покажчик *гласів та недільних євангелій* на весь рік, тобто ті статті, які є в *апракосних євангеліях*. Художнє оформлення Є. Г. досить скромне: у рукописі є лише чотири великі ініціали, якими розпочинаються тексти чотирьох *євангелістів*. У книзі є кілька різночасових приписок, які дозволяють простежити історію рукопису. З 1920 р. і до сьогодні зберігається у фонді слов'янських рукописів Державного історичного музею Москви (Росія).

Євангеліє від Іоанна (Івана) — четверте з канонічних *Євангелій Нового Завіту*, складається з 21 розділу. Не входить до групи *синоптичних євангелій*. Написане одним з 12-ти *апостолів* у 130-140-х рр. Охоплює події 7 років. Завданням є захистити християнство від іудейських нападів, довести, що *Ісус* був *Месією* і в той же час — Богом. Визначальні ідеї: перед своїм втіленням *Ісус* був у Отця і тому може свідчити про нього; Христос – воєдино з Отцем, і тому їм належить однакова честь; Христос може воскресати з мертвих і творити суд; Христос — істина життя; відмовитися від Христа — відмовитися від Бога. Включає опис восьми чудес: перетворення води на вино, оздоровлення сина царедворця, оздоровлення хворого в Вифезді, годування 5000 осіб, ходіння по воді, оздоровлення сліпонародженого, воскресіння Лазаря, чудесна риболовля. *Ісус* зображений як Правічний Логос (Слово), що існував разом з Богом, зійшов з неба і втілювався у людську плоть. Символом *євангеліста* є орел, оскільки у тексті йдеться про те, що *Ісус Христос* — Бог, що прийшов з неба на землю в образі людини: орел піднімається вище за всіх інших птахів, як і *Ісус* — вище за всіх людей.

Євангеліє від Луки — третє з канонічних *Євангелій Нового Завіту*, складається з 24 розділів. Належить до групи *синоптичних*. Написане одним з 70-ти *апостолів*, учнем апостола Павла, у 80-105 рр. після Р. Хр. Охоплює події 39 років. Найбільш літературно оброблене. Має *епістолярну форму*. Значна увага приділяється жіночим образам, тому його називають «жіночим». Включає багато сюжетів, відсутніх у інших *євангелістів*: народження *Іоанна Хрестителя*, римський перепис в Іудеї, події, що супроводжують *Різдво Христове*, перебування дванадцятирічного Ісуса в Єрусалимському храмі, чудесне зіцлення 10 прокажених та воскресіння сина вдовиці. Вміщено *притчі* про сіяча, про закваску, про прощення боргів, про доброго самарянина, про безумного багатія, про смоківницю, про загублену вівцю, про загублену драхму, про блудного сина, про несправедливого господаря, про багатого і злидаря, про неправедного суддю, про таланти, про злих виноградарів. *Ісус* зображається як втілення милосердя, друг бідних і грішників, Який прийшов не лише до іудеїв, а й до всіх людей, Він не лише *Месія*, але й мученик. Символом *євангеліста* є тілець, оскільки *Ісус Христос* приніс Себе в жертву тельців.

Євангеліє від Марка — друге з канонічних Євангелій Нового Завіту, складається з 16 розділів. Належить до групи *синоптичних*. Написане одним з 70-ти *апостолів*, учнем і перекладачем апостола Петра, у 70-х роках після Р. Хр. для християн неєврейського походження: прагне зробити образ *Ісуса Христа* доступним для сприйняття язичників. Охоплює події 7 років. Найкоротше: відсутні оповіді про цілі етапи життя *Ісуса Христа*, переважає розповідний елемент, промов мало, відсутня логіка викладу матеріалу, високий рівень достовірності, переважає показ дії, а не тлумачення вчення. Вміщено *притчі* про сіяча, про ріст насіння, про гірчичне зерно та про злих виноградарів. Ісус зображається як чудотворець, трудівник та слуга. Акцентується на Його людській сутності: відчуває втому, фізично активний, самотній, оскільки учні не розуміють Його. Символом *євангеліста* є лев, бо *Ісус Христос* зображається володарем світу, Царем, всемогутність Якого доводиться.

Євангеліє від Матвія (Матвея) — перше з канонічних Євангелій Нового Завіту, складається з 28 розділів. Належить до групи *синоптичних*. Написане одним з дванадцяти *апостолів* у 70-90-х роках після Р. Хр. грецькою мовою. Охоплює події 38 років, які відбулися на території Палестини та Сирії. Метою Є. від М. є довести, що *Ісус* — це *Месія*, якого пророкували *старозавітні книги*. Відзначається ґрунтовністю і стрункністю викладу, вміщує велику кількість закінчених промов з релігійно-моралізаторським змістом та посилення на *Старий Завіт* (16), *притчі* про сіяча, про пшеницю і бур'ян, про гірчичне зерно, про закваску, про десять дів, про перлини, про небесний невід, про двох синів, про злих виноградарів, про шлюбний бенкет, про таланти. Ісус зображається як реформатор, як основа всіх небесних блаженств, син царя Давида, спадкоємець ізраїльського трону, як «друг митарів та грішників». Символом *євангеліста* є людина, оскільки у Є. розповідається про людську природу *Ісуса Христа*.

Євангеліє на престольне, службне Євангеліє — текст перших чотирьох книг Нового Завіту (*Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна*), видрукуваний великим форматом і виданий в одній книзі. Знаходиться на церковному престолі (звідси назва). Читання Є. входить до складу християнського богослужіння.

Євангеліє на Страсний тиждень — богослужбове Є., призначене для прочитання протягом Страсного тижня.

Євангеліє Никодима — *апокрифічне євангеліє*, розповідь у якому охоплює історію суду над Христом, його страждання і смерть, а також Воскресіння і подорож до пекла. Має дві редакції: коротку — про осудження Христа на смерть і Його Воскресіння («Діяння Пілата») та повну, що включала «Діяння Пілата» і розповідь про прихід Христа до пекла. До Є. Н. приєднане «Послання Пілата до Тиверія кесаря», у якому подавалася докладна розповідь про чудеса, якими супроводжувалася смерть Ісуса Христа.

Євангеліє Остромирове — найдавніша з датованих пам'яток слов'янської писемності у давньоукраїнській редакції. Містить тижневі євангельські читання (Короткий апракос). Переписане із староболгарського оригіналу 1056-1057 рр. у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Великого формату — на 294 аркуші пергаменту. Містить три великі ілюстрації із зображенням апостолів *Марка, Іоанна та Луки*, а також 19 заставок (прямокутні прикраси, розміщені у верхній частині аркуша). Оформлення відзначається

яскравістю кольорів, красивим орнаментом. З 1806 р. зберігається у Державній публічній бібліотеці імені М.Є.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі (Росія).

Євангеліє Пересопницьке — визначна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва рукописної книги XVI ст.; переклад *Євангелія* т. з. простою українською мовою, досить близькою до народної. Переклад здійснили у 1556-1561 рр. Михайло Василевич (Сяноцький) і *архімандрит* Пересопницького монастиря Григорій у селі Двірці й містечку Пересопниці (нині села Рівненської обл.) із старослов'янського оригіналу з використанням польських зразків на замовлення княгині Анастасії Заславської. Написане пізнім *уставом* на пергаменті. Рукопис (482 аркуші, вага — 9 кг 300 г) багато орнаментований, оздоблений високохудожніми барвистими заставками, мініатюрами, ініціалами, кінцівками у стилі *Ренесансу*, у яких відбиті українські художні мотиви. 1700 р. пам'ятку знайшов на Волині гетьман Іван Мазепа. У 1837 р. О.Бодяньський увів до наукового обігу. Зберігається у відділі рідкісних книг Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Від грудня 1991 р. на Є. П. присягають на вірність українському народові Президенти України.

Євангеліє Реймське — складається з двох *манускриптів*, об'єднаних однією палітуркою, писаних на пергаменті, 47 аркушів. Перший манускрипт написаний *кириличним письмом*, містить читання з *Нового Завіту*, розташовані за днями року за православним обрядом. Другий манускрипт написаний *глаголичним письмом* і містить читання з *Нового Завіту*, розміщені за днями року, але за календарем римо-католицьким. Є., на якому складала присягу французькі королі.

Євангеліє Учительне Петра Могилу — зразок *проповідницької літератури*, видане 1637 р. українською мовою, обсягом 1037 сторінок великого формату з багатьма гравюрами та ілюстраціями (51), у красивій оправі. Складається з 79 розділів, кожен з яких має однотипну структуру: певна частина *Євангелія*, розлогий переказ новозавітної притчі чи слів *Ісуса Христа* з докладним поясненням кожної фрази, загальний висновок віроповчального чи морального змісту. Більшість повчань призначалась для читання впродовж тижня богослужбового кола. Загалом у Є. У. підкреслюється важливість певного церковного обряду — посту, іконопоклоніння; акцентується на окремих християнських символах та образах.

Євангеліє Хоми, Євангеліє дитинства Хоми — *апокрифічне євангеліє*, у якому вміщено оповідання східного походження про дитинство Ісуса. Відзначається реалістичними подробицями та зображенням.

Євангеліє Якова, Першоєвангеліє Якова, Якова повість — *апокрифічне євангеліє*, яке присвячене історії народження і життя *Діви Марії*. Розповідь доведена до історії про Віфлеємське побоїще. Окремі місця вказують на зв'язок з канонічними *Євангеліями від Луки та Матвія*.

Євангеліст — 1) автор *канонічних Євангелій*. За християнською традицією — *апостоли Матвій і Іоанн* та учні *апостолів Петра і Павла* — *Марко і Лука*; 2) автори *апокрифічних Євангелій*: Петро, Хома, Яків, Никодим, Пилип, Марія та ін.

Євангелія синоптичні (від *гр.* — *огляд; зведений; той, що дає огляд усього цілого*) — *Євангелія від Матвія, Марка та Луки*. Їх особливості полягають у тому, що всі вони мають спільні джерела («Логії» або «Збірник висловлювань Господніх», складений Матвієм, та «Збірник спогадів про події з життя Ісуса», складений Марком на основі проповідей Петра), є оповідними книгами про події з життя *Ісуса Христа*,

передають його вчення у формі *притч* або коротких висловлювань, матеріал розташований не у хронологічному, а у тематичному порядку, а *Ісус Христос* зображається *євангелістами* як Бог і, одночасно, Людина. Окремі тексти у Є. с. співпадають дослівно, хоч трапляються і різночитання (родовід Ісуса, настанови *апостолам*, написи на хресті та інші).

«Євхаристиріон» (вдячність) С.Почаського (1632) — поетична декламація, подарована на честь свята *Великодня* Петрові Могилі учнями та викладачами Лаврської школи. Порушена тема патріотизму і шанування науки. Висловлюється почуття національної гордості, віра у власних національних героїв. Композиційно твір складається з двох частин: I частина *«Гелікон, або сад науки перший, що має 8 наук»*, у якій називаються та характеризуються вісім наук, що вивчалися у *Лаврській школі* (граматика (навчає словам і мові); риторика (навчає красиво говорити); діалектика (навчає розумне у речах осягати); арифметика (вчить лічбі); музика (навчає співати); геометрія (вчить землемірству); астрономія (вивчає небесних богів); теологія (корінь усіх наук, навчає розуміти Божественні речі)), та II частина — *«Парнас, або сад науки другий»*, у якій розповідається про десять *муз* — покровительок різних видів діяльності.

Євхаристія (гр. — подяка), **причастя** — одне із найважливіших християнських таїнств – таїнство приготування та освячення жертвовної трапези. Внаслідок здійснення під час богослужіння спеціального обряду хліб та вино, за *євангельськими* текстами, перетворюються у «тіло і кров Господні»: під час останньої трапези (Тайної вечері), яку напередодні своєї смерті Ісус розділив зі своїми *апостолами*, Він звернувся до Бога з хвалою-подякою, а тоді подав хліб і вино зі словами освячення: «Беріть, їжте: це моє тіло; пийте з неї всі, бо це кров моя». Порядок здійснення причастя різниться у *католицькій* і *православній церквах*. *Католицька церква* дозволяє причастя прісним хлібом для всіх і вином тільки для служителів *кліру*, а *православна церква* – квасним хлібом і вином для усіх віруючих. Обов'язково висповідавшись перед початком богослужіння, православні по закінченню служби причащаються, споживаючи часточки хліба, змоченого у вині, очищаючись від гріхів і стаючи «співтілесниками *Ісуса Христа*».

Єдність часу, місця і дії (Закон трьох єдностей) — одна з естетичних вимог класицистичної драматургії. Драматургія *класицизму* ставила такі вимоги до розгортання подій у п'єсі: вони мають відбуватися протягом недовгого часу — упродовж однієї доби (єдність часу), в одному місці (єдність місця) та відобразити єдиний драматичний *конфлікт* (єдність дії). Цей закон трьох єдностей був уперше сформульований італійцем Л.Кастельветро (1570). Найсуворіші вимоги щодо його дотримання поставив теоретик *класицизму* Н.Буало у *трактаті* «Поетичне мистецтво». Загалом тривалий час йому підкорялася і драматургія першої половини XIX ст., зокрема його дотримання спостерігається у «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику» І.Котляревського, «Переяславській ночі» М.Костомарова.

Єзекиїль — третій з великих біблійних *пророків*, автор однієї з книг *Старого Завіту*, написаної під час Вавилонського полону. Пророкує руйнування Єрусалиму, викриває ідолопоклонство, яке загрожує народу. У тексті його пророцтва — грандіозні видіння: чотириколісна колісниця, на якій казкові тварини, чиї крила підтримують Божий престол, висохлі кістки, що повертають життя, новий храм і річка, що витікає з нього. Як і інші пророки, Є. нагадує про Закон, наполягає на визнанні Бога в даних Ізраїлю знаменнях. Однак він єдиний серед *пророків*

проповідує індивідуальну відповідальність грішників, критикує соціальну несправедливість. Також пророкує об'єднання і відродження іудейського народу.

Єзуїти (від лат. — *Товариство Ісуса*) — загальноприйнята назва членів релігійного ордену «Товариство Ісуса», заснованого у 1534 р. у Парижі іспанцем Ігнатієм Лойолою. Метою товариства стало поширення віри та церковного авторитету через місіонерство, благодійність, освіту, проповідь. Відзначалися безумовною покорюю *Пані Римському*. Католицька церква використала Є. у боротьбі з *протестантською Реформацією* та *православ'ям*. Є. реформували систему католицької освіти. Ефективність їх діяльності підвищувалася міцною ієрархічною організацією. Своєрідний моральний кодекс ордену вимагав абсолютної дисципліни, покори та самопожертви. Діяння «во ім'я Церкви та Бога» підкорялися принципу «мета виправдовує засоби». У XVII-XVIII ст. перетворилися на монополістів освіти і виховання, учасників публічної та таємної політики у багатьох країнах. Упродовж XVI-XVIII ст. проникли в Польщу та Україну. Втручання ордену Є. у політичне життя європейських держав викликало сильний опір, в результаті чого орден було закрито у 1773 р. і відновлено лише у 1814 р.

В Україні саме Є. належала ідея про *унію православної церкви з католицькою* як засіб *окатоличення* українського народу.

Єпископ (гр. — *наглядач, блюститель*) — вищий ієрарх у багатьох християнських церквах. Є. призначає священників, здійснює загальний нагляд за справами єпископства (єпархії, округи). У ранньохристиянських громадах (II ст.) Є. — вибрана особа, що відала майновими і судовими справами.

Єремія — один з чотирьох великих *пророків Старого Завіту*, автор однієї з *пророчих книг*. Прославився гіркими зверненнями до мешканців Ізраїлю, у яких він застерігав і просив їх не відмовлятися від власної богообраності. Його пророцтва про руйнування і страждання випередили Страсті і смерть Христа. Повстає проти ідолопоклонства та моральної зіпсутості. За допомогою символічних слів і дій засуджує фальшиві засади: храм, культ, обрізання, та пророкує катастрофу.

Єресі (гр. — *напряма, вчення, секта*) — у християнстві — течії, що відхиляються від офіційної церковної доктрини у сфері церковної ідеології та філософії, опозиційні або ворожі панівній церкві.

Єретик (гр. — *сектант, відступник*) — людина, що відступила від догм пануючої церкви, послідовник *єресі*.

Єрусалим — місто у Південній Палестині. До кінця 2 тис. до н. е. — ханаанське місто-державна, за Давида — столиця Ізраїльського-іудейського царства (за царя Соломона тут був побудований відомий храм Соломона). Після розпаду Ізраїльсько-іудейського царства Є. стає столицею Іудейського царства і зберігає значення як політичний і культовий центр *іудеїв* аж до 70-х рр. н. е., коли був зруйнований імператором Титом. У свідомості іудеїв і християн сприймається як Святе місто.

Ж

Житіє-біос — ідеалізована біографія святого, у якій розповідається про весь його життєвий шлях від народження до смерті.

Житіє святого — жанр давньої християнської літератури, *біографія* видатної, з точки зору церкви, особи, що написана у дусі вихвалання. Об'єкт зображення — подвиг віри, що звершується історичною особою або групою осіб (мучеників віри, церковних чи державних діячів). Найчастіше подвигом віри стає все життя святого, іноді — та його частина, яка і демонструє подвиг віри, чи об'єктом зображення стає лише один вчинок. Звідси два основні жанрові підвиди: *мартирій* (мучеництво) і *житіє-біос* — житіє, присвячене всьому життю святого від народження до смерті. Як літературний твір Ж. відрізняється від *біографії* культовою спрямованістю: його мета — дати взірць подвижництва для наслідування, життя і подвиги святого розглядаються як приклад для наслідування, його страждання — як знак Божественної обраності. Орієнтуючись на *Святе Писання*, Ж. зазвичай ставить і з християнських позицій відповідає на центральні питання людського буття. Життєписи святих включали до свого складу коротку передмову укладача, основну біографічну частину і коротку похвалу.

«Житіє Феодосія Печерського» — агіографічний твір, написаний Нестором у кінці XI — на початку XII ст. Складається з розрізнених епізодів, об'єднаних головним героєм і автором-оповідачем; містить багатий матеріал про побут і звичаї монастиря. Є одним з перших *преподобницьких житій*. Має характерну тричленну композицію і засноване на усних легендах і переказах. Від візантійських житій відрізняється історизмом і патріотичним пафосом.

Жовтоводська битва — перша переможна битва козацько-селянського війська під проводом Б.Хмельницького над поляками на початку національно-визвольної війни під Жовтими Водами 5-6 травня 1648 р.

Жрець — особа, що займалася відправою релігійних обрядів у язичників. Ж. здійснював жертвоприношення божеству, слідкував за вшануванням богів, доглядав за статуями богів і за священними тваринами, молився їм і приносив жертви, приймав дари від віруючих.

3

Завіт (з д.-євр. — угода, союз) — 1) вища форма угоди, яка укладалася між вождями прадавніх племен і обов'язково скріплювалася кров'ю, що демонструвало братерську любов і повну довіру один до одного. У надрізи, які робились для цього на руках чи обличчях («ритуальне обрізання для завіту»), потім втирали попіл чи іншу речовину, щоб слід-шрам вічно нагадував суть угоди; 2) поняття *Біблії*, яке означає сакральну угоду (союз) Бога з людиною, яка приймає за основу свого життя Його вчення. Перші повідомлення про таку угоду зустрічаємо вже у *книзі Буття*. У 6 та 9 главах мова йде про угоду Бога з Ноем та «кожною живою душею в кожному тілі, що воно є на землі». На знак цього Господь створює у хмарі веселку. А у 15-й та 17-й главах *Буття* йдеться про З., який Бог укладає з Авраамом, нарекаючи його Авраамом (батьком багатьох) — прабатьком багатьох народів. Ця угода має бути скріплена кров'ю людською: «нехай кожен чоловічої статі буде обрізаний у вас. ... і буде Мій завіт на вашім тілі завітом вічним». Отже, цей обряд для іудеїв стає одною з перших заповідей — нормативних настанов, необхідних для виконання (перелік основних заповідей надалі отримає від Бога пророк *Мойсей*). А коли через людську гріховність цей З. виявився недосконалим, Господь через *Ісуса Христа* та його викупну жертву здійснив *Новий Завіт*, скріпивши його кров'ю Боголюдини. За християнськими канонами перший З. із Господом

укладається через хрещення і постійно закріплюється через причастя. За дотримання умов З. Бог обіцяє людям благодать, а вони мають Його шанувати. У деяких українських перекладах *Біблії* вжито термін Заповіт, який, на нашу думку, не розкриває вповні суть і значення як самої форми угоди, так і назв обох частин Біблії.

Зав'язка — елемент сюжету, подія, що закладає конфлікт; початковий епізод, момент, що визначає подальший розвиток дії художнього твору.

Загадка — жанр усної народної творчості; короткий, поданий у прихованій формі опис предмета чи явища, який вимагає відгадки. Напр., *Чорненьке маленьке увесь світ повалєє (Ніч); Сивий віл випив води цілий двір (Мороз)*.

Використовується у народній педагогіці як засіб виховання й розвитку кмітливості. З. зображає певний предмет чи явище через інший на основі їх спорідненості, подібності, часом дуже віддаленої. Образність у З. твориться за допомогою різних тропів: *метафори, уособлення, метонімії, алегорії, порівняння* тощо. Українські З. збирали й вивчали М.Номис, І.Франко, П.Чубинський, І.Манжура, Б.Грінченко, І.Березовський та інші. Першими виданнями українських З. були «Малоруські та галицькі загадки» К.Сементовського (1851) та «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса (1864). З. може використовуватися як розвиваючий та виховний жанр у професійній літературі, зорієнтованій на дитячу аудиторію. Напр., «Загадки і відгадки» Л.Глібова.

Загальні місця, топоси (гр. — *місце*), **топіка** — будь-який стійкий набір образів і мотивів, що використовується при зображенні ситуацій, які часто повторюються у певній літературній системі (за визначенням Д.Лихачова, «літературний етикет»), зокрема шаблонні форми самоприниження («топос скромності»), висловлення поваги до читача, прикінцева молитва, стійкі форми пейзажів, батальних сцен тощо.

Заголовок, назва твору — завершене речення, у якому формулюється зміст (тема, ідея, проблематика) цілого літературного твору чи його окремої частини (розділу, глави тощо). Може бути образним чи предметно-логічним.

«Задонщина» — пам'ятка давньоросійської літератури; поетична повість про перемогу великого князя Московського Дмитра Івановича і його двоюрідного брата Володимира Андрійовича Серпуховського над Мамаєм; створена у кінці XIV – на початку XV ст. Відомо шість списків «З.», більшість з них неповні, і дві редакції. Гіпотетично довгий час автором вважали рязанського священика Софонія, який міг походити із брянських бояр. На сьогодні це твердження видається досить сумнівним. На поч. 80-х рр. XX ст. російський дослідник В. Суєтєнко навіть висунув нову гіпотезу, вважаючи, що це може бути ім'я автора «*Слова про Ігорів похід*». Автор твору спирався на поетичний план і художньо-стилістичні прийоми «*Слова про Ігорів похід*», начебто зіставляючи і протиставляючи події невдалого походу Ігоря Святославича перемозі об'єднаних російських сил на Куликовому полі. На відміну від «*Слова про Ігорів похід*», пафос «З.» життєрадісний, мажорний; у повісті відсутні образи язичницької міфології, посилені роль і значення християнської віри. Поетичний стиль у творі поєднується з діловим канцеляристським, ширше, ніж у «*Слові про Ігорів похід*», використані прийоми усної народної творчості, зокрема психологічний паралелізм.

Законоустановчі книги, П'ятикнижжя Мойсеєве (у іудеїв — **Тора**) — перші п'ять книг *Старого Завіту* — *Буття, Вихід, Левіт, Числа* та *Второзаконня*, авторство яких приписується пророкові *Мойсею*. Основна ідея: проповідь *монотейстичної релігії*. Викладаються основи іудейської віри.

Запорізька Січ — військо-політична організація українського козацтва, укріплений козацький табір за дніпровськими порогами, військо-адміністративний центр Війська Запорізького Низового. Вважають, що перша Запорізька Січ була заснована Дмитром Вишневецьким у 1556 р. на о. Мала Хортиця.

Заспів — елемент композиції, вступ, яким починається поетичний твір. Характерний для фольклорних творів (*билина, дума, історична пісня*).

Заставка — невелика орнаментальна чи зображувальна (іноді сюжетна) композиція, що виділяє або прикрашає початок розділу рукописної чи друкованої книги. В З. може включатися назва розділу, часто виконана рисувальним шрифтом.

Зачин — традиційний початок фольклорних творів, переважно *казок* та *легенд*: «*Жили собі дід та баба*», «*Колись дуло в Києві*», «*Ось послухайте мою казочку*» тощо. Передусь *експозиції* і готує слухачів до сприйняття сюжетної оповіді. Іноді З. зустрічається у творах професійних письменників.

Зішестя святого Духа на Апостолів, Зіслання Святого Духа на Апостолів, (розм.) П'ятдесятниця, Трійця, Зелені свята — дванадцяте Господнє рухоме свято, яке звеличує подію сходження святого Духа на *апостолів*.

Зображувально-виражальні (художні) засоби — це мовні засоби, за допомогою яких створюється образність і емоційно-естетична виразність: тропи (*епітети, метафори, алегорії* тощо), поетичні фігури (*риторичні звороти, анафори* тощо) та фоніка (*алітерації, асонанси* тощо).

Золота Орда — татарська держава, яка виникла у XIII ст. на території Середньої Азії і Східної Європи внаслідок завойовницьких походів хана Батия (столиця на р. Волга — Сарай-Бату поблизу сучасного м. Астрахань). За часів свого розквіту охоплювала Східний Сибір від р. Об, більшу частину Середньої Азії, території Східної Європи до Дніпра. На початку XVI ст. припинила своє існування як цілісна держава.

Золоті ворота у Києві — головна урочиста брама давнього Києва, збудована у 1037 р. за часів князювання Ярослава Мудрого за візантійським зразком у Константинополі. Над склепінням проїзної частини була невелика церква Благовіщення. Під час вторгнення полчищ Батия у 1240 р. ворота були частково зруйновані, але залишалися в'їзними до середини XVII ст.

Зорова (візуальна, графічна) поезія — мистецький вид, що синтезує літературний текст і елементи зорових видів мистецтва (графіка, живопис, декоративно-прикладне мистецтво, архітектура, математичні знаки тощо) в одне естетичне ціле у винахідливій, переважно графічній формі.

I

Іврит, давньоєврейська мова — одна із семітських мов. Мова *Старого Завіту*.

Ідеал (гр. — *ідея, поняття, уявлення*) — уявлення про досконалість; зображення прекрасного як належного; вищий зразок краси (духовної, фізичної), добра, істини, який може бути втілений у людині. І. виконує спонукальну, мотиваційну та оцінну функції.

Ідеалізація (від фр. — *наближення до ідеалу, прикрашення*) — 1) послідовне прикрашення реальності; приписування людині рис ідеалу; 2) тип художнього узагальнення через творення образів на основі оцінної заданості, часто — винятковості. Передбачає творення образу на основі атрибутивних характеристик предмета зображення, які справді властиві для нього і становлять його суть, зумовлюють і пояснюють наше сприйняття цього персонажа, обставин чи явищ життя.

Ідентифікація (від лат. — *ототожнення*) — порівнювання, уподібнення, самоототожнення.

Ідеологія (від гр. — *поняття і запис*) — система поглядів, ідей, засад, принципів (соціальних, політичних, економічних, правових, моральних, релігійних, філософських, естетичних тощо), властивих певному суспільству.

Ідея (гр. — *вигляд, образ, начало*) — основна думка художнього твору, у якій виявляється громадянська позиція митця і об'єктивне спрямування його мистецтва. Від І. залежить основний зміст твору, а суть і особливості вияву ідеї визначає тлумачення автором теми і сюжету.

Ідилія (гр. — *зображення, малюнок*) — жанровий різновид *буколічної поезії*; невеликий, частіше поетичний твір, у якому зображено мирне добродійне сільське життя на фоні прекрасної природи. Тематично зосереджується на звичайних реаліях буття (народження, кохання, шлюб, праця, добродійне життя тощо). І. завжди пройнята настроями умиротворення, внутрішньої гармонії, радості від спілкування з природою.

Ієрархія (гр., букв. — *священновладдя*) **церковна** — організаційна форма, порядок підпорядкування нижчих органів, священників і посадових осіб вищим за строго визначеними ступенями.

Ізборник, Збірник — рукописні (рідше — друковані) книги, складені з матеріалів найрізноманітнішого змісту й походження (перекладних і оригінальних). Своєрідні рукописні хрестоматії, до яких входили уривки з різних творів, афористичні вислови тощо. Містили історичні твори, біблійні уривки, повісті, *життя*, повчання, проповіді, *апокрифи*, *легенди*, *притчі*, вірші, пісні й *думи*, *драми*, *інтермедії*, *пародії*, листи, урядові та інші документи, навчальні й наукові тексти, лікарські, куховарські поради тощо. Побутували в Україні до кінця XVIII ст. — для освітніх, релігійних, етичних, естетичних, юридичних, медичних та інших потреб. Найвідоміші — «Ізборники Святослава» (1073, 1076), «Златоуст», «Златоструй», «Маргарит», «Пчела» та ін.

«Ізборники Святослава» (1073, 1076) — найдавніші пам'ятки киеворуської писемності енциклопедичного характеру; рукописні книги, виготовлені для київського князя Святослава. У них викладалися основи християнського світогляду і відомості з різних галузей знання. Вміщували повчальні слова Іоанна Златоустого,

Григорія Двоєслова (Діалектика), Василя Великого, статті з логіки, риторики, астрономії, географії, мінералогії, твір Георгія Хіробоскського. «І.» 1073 р. містить відомості з богослів'я, філософії, історії, медицини, біології, географії та багатьох інших галузей знань. «І.» 1076 р., на думку дослідників, був задуманий як підручник для княжих дітей. Він складався з таких частин: три «повчання» батьків дітям («Слово одного батька до свого сина», «Повчання дітям» Ксенофонта та «Святої Теодори»); «Атанасієві відповіді», у яких пояснюються складні місця *Святого Письма*; оповідання про «Милостивого Созомена», а також різні сентенції, прислів'я, згруповані за темами.

«Ізмарагд» (гр. — *смарагд*) — літературний збірник творів релігійно-дидактичного змісту, що був складений у *Київській Русі* у XIII–XIV ст. Відомо три редакції «І.», до яких були включені «слова» і «повчання», що стосувалися норм церковного та морально-побутового життя. Серед їх авторів — Іоанн Златоуст, Василь Великий, Григорій Богослов, Кирило Туровський та ін.

Ікона — перероблене грецьке слово «ейкен», що означає зображення, образ, наслідування. Веде свій початок від еллінського портретного живопису. І. — це «книга для неграмотних», вона розглядається церквою не як тотожне божеству, а як символ, таємно з ним пов'язаний, а тому такий, що дає духовне прилучення до «оригіналу», тобто проникнення у світ надзвичайного через предмет реального світу.

Батьківщина ікони — Візантія, але більшість ранніх зразків були знищені у VIII–IX ст. ст. іконоборцями. У XII ст. І. стали створювати на Русі, у Грузії та інших православних країнах. І. писались на дошках, які спочатку просушувалися, склеювалися клеєм, звареним з хребтів червоної риби, дошки поєднувалися спеціальними дерев'яними шпонками. Зверху на дошку наклеювалося полотно — паволока, на яку накладався ґрунт — левкас. Потім по левкасу означували контур зображення, на який наносилася фарба — яєчна темпера. Завершивши роботу, іконописець покривав зображення оливою, а після цього І. освячувалася священником. Окрім одиничних зображень *Ісуса Христа*, *Богоматері*, окремих *святих*, на Русі великою популярністю користувалися житійні І. У центрі такої І. зображувався *святий*, а по боках, на полях і клеймах малювалися основні епізоди *життя святого*, які «читалися» з верхнього лівого кута І. направо, а потім вниз справа наліво і по нижньому полю зліва направо.

У православних храмах І. є необхідною частиною храмового убранства, а також домашнього вжитку віруючих. Виконували три функції — обрядово-ритуальну, мистецько-декоративну і символічно-духовну.

Іконостас — глуха дерев'яна стіна із спеціальними нішами для *ікон* (тяблами), яка відділяє олтарну частину храму від приміщення для молільників.

Ікос (гр. — *праведне*) — жанр церковної гімнографії, більша за обсягом, ніж *кондак*, пісня, що розкриває зміст церковного свята, переказує *євангельські* або *агіографічні* легенди, виконується після *кондака*.

Іманентний (від лат. — *властивий, притаманний чомусь*) — внутрішньо притаманний предметам чи явищам, той, що впливає з їхньої природи, органічний.

Імператив (від лат. — *владний*) — 1) беззастережна вимога, веління, наказ; 2) наказовий спосіб дієслова.

Імпровізація (від лат. — *несподіваний, раптовий*) — різновид художньої творчості; творення у процесі виконання, без попередньої підготовки.

Інвектива (лат. — *лайлива промова, напад*) — творчий прийом, що полягає у різкому викритті, сатиричному висміюванні реальних осіб, фактів суспільного життя. Застосовується у творах полемічної літератури, зокрема Іваном Вишенським.

Інверсія (лат. — *переставлення*) — стилістична фігура: порушення загальноприйнятої граматичної послідовності мовлення (розміщення слів у реченні у незвичному порядку), щоб виділити, підкреслити слово чи вираз, на які у такому разі переноситься логічний наголос.

Індекси (лат. — *покажчик, перелік, список*) — списки рекомендованих і заборонених церквою книг, читання яких каралося відлученням від церкви. Найдавніший на Русі І. був вміщений у «Ізборнику Святослава» (1073) — нараховував 25 заборонених книг. Перший європейський І. був оприлюднений у 1526 р. в Англії.

Інкунабули (лат. — *колиска, роки дитинства, початок*) — перші книги, друковані набірними літерами у найдавніший період історії друкарства у Європі – від 1440 по 1500 р. включно. Більшість І. релігійного змісту й надруковані латинською мовою. З 70-х рр. XV ст. з'являються видання світського характеру німецькою, французькою, англійською та іншими мовами. Старослов'янською мовою І. друкувалися *глаголицею* («Мисал» (1483)) і *кирилицею* (друкарі Ш.Фіоль (1491) і Макарій (1494-1495)).

Зовнішньо І. нагадують рукописні книги: шрифт готичний, текст без абзаців, тираж найчастіше всього 100-300 примірників.

Інтермедія (від лат. — *проміжний, середній*) чи **інтерлюдія** (від лат. — *міжгра*) — невеликі розважальні драматичні сценки, що виконувалися у перервах між діями *шкільної драми* і мали на меті дати відпочинок і розвагу глядачеві, стомленому серйозною дією, яка розігрувалася в основній п'єсі. За змістом могли не мати безпосереднього зв'язку з розвитком основного сюжету. Виникли у XV ст. у вигляді побутових сенок у Європі. Розповсюдження набули у XVI-XVII ст. ст. В Україні у XVII-XVIII ст. ст. роль І. у драматичному репертуарі була дуже важливою. У них показувалося життя різних верств тогочасного суспільства, висміювалися як соціальні, так і особисті вади. Для І. часто бралися мотиви народних *казок* і *анекдотів*, широко використовувалися світові *мандрівні сюжети*. Персонажами були представники “низького” стану: маски визначних соціально-психологічних типів — селянин, шляхтич, козак. Позитивними героями виступали козак, селянин. На думку І.Франка, у І. виявлялися реалістичні тенденції: зміст і колорит брався з навколишньої дійсності, навколишнього народного життя, відображалися не тільки смішні сторони народного життя, але іноді й глибоко серйозні (соціальні, політичні), творилися персонажів, які втілювали певні типові риси соціальної дійсності того часу, писалися мовою, близькою до народної. Збереглося понад 50 І., зокрема до драм Якуба Гаватовича, Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського. Пізніше традиції інтермедійного жанру використали у водевілі І.Котляревський («Москаль-чарівник»), Г.Квітка-Основ'яненко («Бой-баба») та інші письменники.

Інтерполяція (від лат. — *зміна, спотворення, фальшування, вставка*) — внесення в авторський текст слів і фраз, що не належать автору. До І. часто вдавалися переписувачі рукописних літописних, житійних та ін. творів, вводячи у первісний

текст слова, фрази і навіть цілі епізоди, які, на їх думку, мали роз'яснити текст, висловити згоду чи незгоду читача з авторським висловлюванням тощо. Також до І. вдавалися з метою модернізувати давній текст або розширити його.

Інтерпретація (лат. — *пояснення*) — тлумачення, роз'яснення художнього твору.

Інтертекстуальність (фр. — *міжтекстовість*) — поняття, що характеризує міжтекстові співвідношення літературних творів. Полягає у відтворенні у літературному тексті конкретних літературних явищ інших творів через *цитування, алюзії, ремінісценції, пародіювання* тощо. Також виявляється у явному наслідуванні чужих стильових ознак і норм, тобто у різновидах *стилізації*.

Інтимна (від лат. — *найглибший, потаємний*) **лірика** — ліричні твори, у яких панівним мотивом є любовна пристрасть ліричного героя або автора.

Інтонація (лат. — *голосно вимовляю*) — один з основних чинників змістової й емоційної виразності та структурної організації вірша. Під інтонаційною організацією вірша розуміють упорядкованість синтаксичної системи віршової мови й пов'язаних з нею елементів інтонації, найсуттєвішими з яких є мелодика (підвищення та зниження голосу) й пауза.

Інтрига (від лат. — *заплутую*) — складне й заплутане розгортання подій у художньому творі для відображення гостроти боротьби між персонажами, досягання особливого напруження у розгортанні подій, зацікавлення читачів. Може виступати як спосіб побудови фабули драматичного чи епічного твору за допомогою складних перипетій дії, зіткнення інтересів чи вчинків персонажів. Розрізняють І. політичні, пригодницькі, любовні тощо.

Іоанн Богослов — за церковним переказом — улюблений учень *Ісуса Христа*, який посідає центральне місце серед дванадцяти *апостолів*. Його вважають автором *четвертого канонічного Євангелія*, трьох послань і *Апокаліпсису*. Для християнської церкви І. Б. — *прототип аскета-прозорливця*.

Іпатіївський (Іпатський) літопис (список) — найдавніше південноруське *літописне зведення*, складене в Україні в кінці XIV – на початку XV ст. Назву дістав від Іпатіївського монастиря (Кострома), у якому він зберігався і де його на початку XIX ст. виявив російський історик М. Карамзін. В І. л. викладено історію Русі від найдавніших часів до кінця XIII ст. Поділяється фахівцями на три частини: 1) «*Повість врем'яних літ*», доведена до 1110 р. із згадкою про «чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського», тобто про Нестора; 2) «*Київський літопис*» (1118-1199), де викладені події південної *Київської Русі*; 3) «*Галицько-Волинський літопис*» (від початку XIII по 1291 р.).

Іронія (гр. — *лукавство, удавання, глузування*) — художній засіб, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення, коли слово чи вислів у контексті мовлення набуває значення, протилежного буквальному змісту або такого, що заперечує його, ставить під сумнів. Насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою. Є дієвим засобом гумору й сатири. Може виражати широку гаму сміху: сміх фамільярно-доброзичливий, лукавий, зневажливий, глузливий тощо. Вживається у *епіграмах, байках, фейлетонах* тощо.

Ісайя, Ісаія, Ісая (від д.-євр. — *спасіння Господнє*) — перший з великих пророків Старого Завіту, автор однієї з пророчих книг, що складається з 66 розділів. Викривав нечестиву поведінку правлячих кіл Ізраїлю, погрожував їм карою Яхве, провіщав прихід Месії, який створить Рай на землі для тих, хто шанує Бога.

Ісихазм (від гр. — *спокій, німотність, відреченість*) — містичне вчення, що виникло у Візантії в IV-VII ст. ст. У широкому сенсі — етико-аскетичне вчення про шлях до єдності людини з Богом через очищення серця сльозами і самозосередженості свідомості. Теорія І. особливо розвинулася у XIV ст. За І., енергії, які виходять від божества, можуть сприйматися органами чуття. Тому доведення себе до екстатичного стану через повне відсторонення від життя, мовчання, нерухомість дозволить людині вступити у спілкування з Богом, здобути душевне спасіння. Проповідує смирення. Особливого значення надавалося практичному втіленню принципів І. — мовчальництву, подвижництву, *чернецтву*. Активним прихильником І. був Іван Вишенський. В Україні поширений з II половини XIV ст. Центром стала *Києво-Печерська лавра*.

«Історія Іудейської війни» Йосипа Флавія — написана відомим єврейським істориком Йосипом Флавієм у 75-79 рр. н. е. Йосип був учасником повстання в Іудеї проти Риму, потім перейшов на бік Риму і отримав право носити фамільне ім'я імператорів Флавіїв. «І. І. в.» складається з семи книг, у яких викладається історія Іудеї від 175 р. до н. е. (час захоплення Єрусалима Антіохом) до 72 р. н. е. Основна увага зосереджена на повстанні в Іудеї проти римського володарювання у 67-73 рр. н. е. Оповідь сповнена драматизмом, яскравими описами батальних сцен, картин облоги Іопати та Єрусалима. Переклад на Русі здійснений у XI-XII ст.ст. Було збережено не тільки художню вартісність оригіналу, але й вдало використано багато нових стилістичних прийомів. Руський перекладач зробив свої вставки у текст (наприклад, про *Ісуса Христа, Іоанна Хрестителя, Ірода Великого*), змінив об'єктивну манеру мовлення діалогічною тощо.

Історія літератури — літературознавча дисципліна, яка вивчає історію літературного життя певного народу в хронологічному порядку, враховує вплив обставин суспільного життя на характер художнього відображення дійсності, а також різного роду взаємовпливи. Описує динаміку літературно-мистецького життя, літературних напрямів і течій, виявляє значення творчості письменників, їх окремих творів для читачів епохи, в яку ці твори постали, і для наступних поколінь.

Історизація — показ подій або персонажів літературного твору у соціальній перспективі, тобто в історичному контексті певної епохи.

Історизм (гр. — *дослідницький, науковий*) **літератури** — властивість у живих картинах, конкретних людських долях передавати образ певної історичної епохи. У більш вузькому значенні І. твору чи творчості пов'язаний з тим, наскільки точно і тонко письменник розуміє і зображає суть історичних подій.

Історичні книги Старого Завіту — група книг Старого Завіту: *Ісуса Навина* (Єгошуа), *Суддів*, *Рут*, чотири *Книги Царств* та дві книги *Хронік* (*Параліпоменон*), *Ездри*, *Неемії*, *Естер*. У них подається дійсна історія Ізраїлю — від появи ізраїльських племен у Ханаані до завоювання їх римлянами. Частина книг має універсальний характер: викладають історію всього народу, всієї країни (*Ісуса Навина* (Єгошуа), *Суддів*, чотири *Книги Царств* та дві книги *Хронік*

(*Параліпоменон*), *Ездри*, *Неемії*), частина (*Рут*, *Естер*) — подають окремі епізоди з історії Ізраїлю.

Історичні пісні — жанр української народної музично-поетичної творчості; епічні й ліро-епічні пісні, у яких відбито картини історичної дійсності, зафіксовані в історичних джерелах, важливі події, діяльність історичних осіб. Найдавніші І. п. належать до XIV-XVI ст. Тематично вони присвячені боротьбі проти турецько-татарської агресії («Пісня про Байду»), драматичній долі козацтва (головні персонажі — Максим Кривоніс, Іван Богун, Іван Сулима та ін.), борцям за народну волю (Максим Залізник, Іван Гонга, Устим Кармелюк та ін.). Уперше зібрані і видані у XIX ст. М.Максимовичем (*Українські народні пісні*. — М., 1834).

Ісус (від д.-євр. — *спаситель*) **Христос** (гр., від д.-євр. — *месія, помазаник*) — у християнстві — Боголюдина, Син Божий, Спаситель, який відкрив людям шлях до спасіння, засновник християнства. Ім'я «Христос» пов'язує Його з усіма старозавітними пророцтвами про майбутнього Пророка (Втор. 18:15-19), Священника (Пс. 109; 4), Царя (II Цар. 7:7-10) і має на увазі царську і священницьку функцію його носія, утверджує Ісуса як священника і Царя, пророкованого *Старим Завітом*. Єдиної точки зору на історичність прототипу І. Х. не існує. Відповідно до християнської традиції, І.Х. є Боголюдиною, що поєднує в собі божественне і людське начала. Друга іпостась Трійці — Бог-Син.

Ісус Навин (**Єгошуа**) — за *Старим Завітом* — помічник і наступник *Мойсея*, полководець, який завоював Ханаан для ізраїльських племен. Об'єднавши ізраїльський народ, уклав урочисту угоду, за якою Ізраїль зобов'язувався служити Яхве, а не будь-якому іншому богові, і підкорятися Законові. Головний персонаж Книги Ісуса Навина — складової частини *Старого Завіту*.

Іудаїзм (від д.-євр. *Іуда* — *нехай Бог буде прославлений*) — монотеїстична релігія, віросповідання приверженців талмудистської іудейської традиції. Склався на рубежі II-I тис до н. е. Історичні корені цієї релігії слід шукати у пророцькому служінні *Мойсея* і в ученнях *старозавітних пророків*. Характерним для І. є віра в єдиного Бога Ягве і Месію (Спасителя), в богообраність єврейського народу. Історія заснування І. описана у *Старому Завіті* і стала *канонічною* для християнства. Пришествя Ісуса як Христа чи Месії сприймалося першими християнами як виконання пророцтв *Старого Завіту*.

Іудеї (від д.-євр. *Іуда* — *нехай Бог буде прославлений*) — послідовники іудаїзму.

Й

Йова, книга — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних або сапієнціальних книг*; релігійно-моральна поема, у якій розмірковується про сенс людських страждань. У 42 розділах досліджується питання про те, чому Бог дозволяє, щоб праведник, який свято виконує закон, переживав нещастя і страждання. Йов показаний як зразок терпіння. Порушуються проблема співіснування зла і добра, проблема страждання, яке трактується як засіб здобуття досвіду, як процес самоочищення, що веде людину до гуманності і милосердя. Цікавою є композиція книги: *пролог* і *епілог* написані прозою, а основна частина — віршами.

К

Казка — одна з найдавніших і найпоширеніших форм усної народної творчості, фольклорний розповідний твір чарівно-фантастичного, алегоричного чи соціально-побутового змісту із своєрідною традиційною системою художніх засобів, підпорядкованих героїзації позитивних і сатиричному викриттю негативних образів. За змістом розрізняють К. про тварин, чарівні (героїко-фантастичні) та соціально-побутові. Найдавнішими вважаються К. про тварин, головними персонажами яких виступають звірі і птахи, що уособлюють певні людські риси. Давніми є також чарівні К., у яких органічно поєднано міфічне, фантастичне і героїчне начала. Їх герої — безстрашні народні богатирі Котигорошко, Кирило Кожум'яка, Вернигора, Вернидуб та інші. Найбільша група — соціально-побутові К. — про Правду і Кривду, про стосунки багатого і бідного братів, про люблячих батьків і невдячних дітей тощо. У них звеличуються гуманність, працьовитість, чесність, розсудливість, а висміюються неробство, скупість, брехливість.

Казковий сюжет динамічний, багатоепізодний, тричленної структури (зачин, оповідна частина, кінцівка), дійові особи групуються за *антитетичним* принципом.

Перші публікації К. з'явилися у ХІХ ст.: два випуски «Народних південноросійських казок» І. Рудченка (1869, 1870), «Малоруські народні перекази і оповідання» М. Драгоманова (1876) та інші. Серед збирачів і дослідників К. — П. Куліш, П. Чубинський, І. Франко, Б. Грінченко.

Каліки перехожі — прочани, мандрівники до *Святих місць*. У *Київській Русі* з'являються у ХІІ ст. Назва походить від назви специфічного взуття.

Кальвінізм — напрям протестантизму, заснований Жаном Кальвіном (1509-1564). Теологія Кальвіна базується на чотирьох основних положеннях: про абсолютну всевладну волю Божу, про христоцентризм, про Писання як єдине керівництво у житті і вірі і про Церкву. Кальвін відстоював песимістичний погляд на людину як істоту гріховну, був поборником високої моральності. Реформуючи церковну організацію і богослужіння, Кальвін вилучив із ритуалу служби і церковної обстановки все несуттєве, що відволікало віруючих від благочестивих думок, і залишив лише те, що було передбачено Священним текстом, щоб вся увага віруючих була зосереджена на кафедрі і відкритій *Біблії*. К. не визнає бідність як ознаку святості, засуджує щедрість як ознаку марнотратства, проповідує старанну працю заради накопичення багатства. Забороняються ігри й танці, носіння нарядного одягу.

Канон (*гр.* — *палиця, переносно: норма, мірило, правило*) — 1) усталені, нормативні засади і принципи літератури, обов'язкові у певний час, що визначають норми композиції, системи образів, мовностилістичні засоби літературного твору; 2) зведення положень, які мають догматичний характер. У *християнстві* — закони, правила, які виходять від *Ісуса Христа* та *апостолів*, зокрема *книги Святого Письма*; 3) склад і кількість біблійних книг, визнаних священними і прийнятими віруючою спільнотою; 4) сукупність правил богослужіння, обрядів тощо; 5) церковний пісенспів на честь певної події церковного життя.

Канонізація (*від гр.* — *узаконюю*) — у католицькій і православної церквах — урочистий акт оголошення певної особи святою і рішення про запровадження її культу. Найчастіше буває індивідуальною, але в минулому практикувалася одночасна К. багатьох святих. Відповідно до візантійської традиції, що утвердилася у

православ'ї, для К. необхідні дві обов'язкові умови: нетлінність рештків (мощей) кандидата у святі і здійснення чуд при молитовному зверненні до нього.

Канонічний (гр. — палиця, переносно: норма, мірило, правило) **текст** — 1) найбільш достовірний, науково-апробований, встановлений для видання авторський текст літературного твору у його останній редакції. Загальноприйнятий для всіх видань цього твору на певному етапі вивчення його джерел. Для встановлення К. т. текстолог вивчає всі рукописні і друковані джерела тексту і, керуючись всіма відомими історико-літературними і біографічними даними, визначає з них один, який найточніше виражає творчу волю автора; 2) текст, офіційно визнаний Церквою.

Канонічні (гр. — палиця, переносно: норма, мірило, правило) **Біблійні книги** — сукупність книг *Біблії*, священних для іудеїв і християн. Іудеї визнають канонічними лише деякі з книг *Старого Завіту*, протестанти — тільки книги *Нового Завіту*, католики і православні — переважну більшість книг *Старого Завіту* і всі книги *Нового Завіту*.

Кант (з лат. — спів, пісня) — вид старовинної пісні, яку виконував хор без супроводу. К. з'явився в Україні у кінці XVI ст. Спочатку К. був релігійного або моралізаторського змісту, але поступово з'явилися К. панегіричні, любовно-ліричні, жартівливі тощо.

Катерининська копія рукопису «Слова про Ігорів похід» — рукописна копія з Мусін-Пушкінського рукопису «Слова про Ігорів похід», подарована Катерині II, очевидно, невдовзі після знахідки пам'ятки, але не пізніше 9.10.1796 (дата смерті Катерини II). Довгий час не фігурувала серед джерел вивчення «Слова». Була знайдена у 1864 р., після чого їй надають також ж наукового значення, як і першому виданню пам'ятки 1800 р.

Катастрофа (від гр. — поворот, переворот) — період у житті героїв трагедії чи драми з характерним кризовим станом дії. У п'єсах з динамічною зовнішньою дією К. є різновидом перипетії і співпадає з розв'язкою.

Катехізіс (від гр. — повчання, навчання) — церковно-богослужбова книга, у якій популярно, переважно у формі запитань і відповідей, роз'яснюється вчення християнської церкви. Кожна християнська конфесія має свій К.

Католицизм (від гр. — загальний, вселенський) — один з основних (поряд з *православ'ям* та *протестантизмом*) напрямів у християнстві, що виник у IV ст. й оформився внаслідок розколу християнської церкви у 1054 р. Його сповідує більшість населення Іспанії, Італії, Португалії, Франції, Бельгії, Австрії, Польщі, країн Латинської Америки, частина населення Німеччини, Нідерландів, Угорщини, Чехії, Словаччини, США та ін. країн.

Католицька церква строго централізована, має єдиний всесвітній центр (*Ватикан* — *Святий престол*), єдиного главу — *Папу Римського*, який вважається намісником *Ісуса Христа* на землі, безгрішним у справах віри та моралі. Його влада вища влади вселенських соборів.

Основні риси К., відмінні від *православ'я*: віра у сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (філіокве); культ Богоматері, визнання непорочного зачаття Діви Марії та її тілесного вознесіння; догмат про чистилище; різке розмежування між кліром і мирянами; обов'язкова безшлюбність духовенства

(целібат). У К. є свята, яких не знає *православ'я*, — свято Серця Ісуса, свято Серця Діви Марії. Головне богослужіння — меса (літургія), яка донедавна відправлялася латиною. Тепер дозволена відправа й національними мовами.

Катрен (від фр. — чотири), **чотириверш** — *строфа* з чотирьох рядків. Найпоширеніша *строфа* у більшості розвинених поезій світу, бо кількість рядків є універсальною для висловлення думки, а різноманіття способів римування створює необмежені можливості для вияву поетичної майстерності. Система римування у К.: **abab** (*перехресне римування*), **aabb** (*парне римування*), **abba** (*оповите, або кільцеве римування*). К. може входити до складу більших *строф*. Є універсальною *строфою* для виразу будь-яких думок і почуттів, для зображення будь-якого предмета чи дії.

Квадривіум, квадріум (від лат., букв. — перехрещення чотирьох доріг) — підвищений курс світської освіти в середні віки у Західній Європі. Складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики і вивчався після *тривіуму* (граматика, риторика, діалектика). К. і тривіум становили «сім вільних мистецтв» і разом із богослів'ям становили зміст середньовічної освіти. В Україні К. вивчався у братських школах.

Києво-Могилянська академія — один з перших вищих навчальних закладів у Східній Європі, перша вища школа та визначний освітній і культурний центр в Україні, заснований у 1632 р. на базі Київської братської школи і школи при *Києво-Печерській лаврі*. Об'єднаний навчальний заклад отримав назву Києво-Могилянської колегії на честь її покровителя Петра Могили. Царськими указами 1694 і 1701 р за гетьманування І. Мазепи визнано її статус як академії. У ній навчалися діти козацької старшини, шляхти, духовенства, міщан. Частина з них отримувала світську освіту. Викладалися три стародавні мови: давньогрецька, латина і староеврейська, а також тодішня літературна українська мова, церковнослов'янська, польська, німецька та французька мови, історія, географія, математика, астрономія, катехізис, піїтика, риторика і діалектика, філософія і богослов'я. Тривалий час була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх станів населення України. Навчалися такі видатні діячі української культури, як І. Гізель, С. Яворський, І. Галятовський, Ф. Прокопович, Д. Туптало, Г. Сковорода та ін. У 1817 р. була закрита внаслідок утисків національної культури в Україні з боку Росії. Пізніше на її базі була створена Київська духовна академія.

Києво-Печерська друкарня — друкарня у *Києво-Печерській лаврі*, центр українського книгодрукування XVII-XVIII ст. ст. Заснована у 1615 р. Єлисеєм Плетенецьким. Існувала до 1918 р.

Києво-Печерська лавра — один з найдавніших православних чоловічих *монастирів* в Україні, що одержав назву «Печерський» через розташування у печерах. Заснований під час правління Ярослава Мудрого (бл. 1051) ченцем Антонієм Печерським, який повернувся з *Афону*, на місці «печерки» митрополита Іларіона біля літньої резиденції князя в с. Берестові. *Монастир* з перших років свого існування став осередком вітчизняного *чернецтва*. Особливу роль у його розбудові відіграв Феодосій Печерський, який увів Студитський статут, за яким кожна чернеча община мала загальне майно і однаковий для усіх харч та одяг. Складається з Верхньої лаври, Ближніх і Дальніх печер.

К.-П. л. – активний поширювач *християнства* на Русі, важливий осередок просвітництва, культурний центр. У К.-П. л. була створена *Лаврська друкарня*, діяльність якої відіграла велику роль у розвитку національної культури. З 1631 р. при К.-П. л. була відкрита школа, що отримала назву «Лаврська». З *монастирем* пов'язана діяльність відомих письменників (митрополит Іларіон, Нестор, Кирило Туровський, Симеон, Полікарп, Сильвестр, П. Могила, Л. Баранович, Д. Туптало), вчених (П. Беринда), художників (Алімпій), політичних та релігійних діячів.

«Києво-Печерський патерик» — збірник оповідань про життя *ченців Києво-Печерської лаври*. Окремі сюжети близькі до сюжетів перекладних *патериків* (*Єгипетського, Синайського, Скитського*), але відзначаються своєю художністю та історією створення. Вірогідно, вже у XI-XII ст. ст. у монастирі існували усні легенди, монастирські записи про його історію. За переказами, у другій половині XII ст. найдавнішими укладачами оповідань про печерських подвижників були архієпископ Новгородський Нифонт та ігумен Печерського монастиря Полікарп. До цієї традиції в 20-х рр. XIII ст. звертаються у своїй переписці єпископ Володимирський Симон та чернець *Києво-Печерського монастиря* Полікарп. Викриваючи честолюбство Полікарпа, Симон у своєму посланні наводить оповідання про життя монахів монастиря (про Микиту, Лаврентія, Агапіта, Григорія, Іоанна, Мойсея, Прохора, Марка, Федора і Василя, Спиридона і Олімпія, Пимена), а також «Слово про створення церкви Печерської», а Полікарп у посланні до ігумена Печерського монастиря Акиндина вміщує одинадцять оповідань про ченців. У 1406 р. у Твері була створена Арсенівська редакція, укладач якої до тексту оригіналу додав «Житіє Феодосія Печерського» Нестора, «Похвалу Феодосію», «Сказання про початки Печерського монастиря». Незалежно від Арсенівської редакції (1406) у *Києво-Печерському монастирі* були створені Перша і Друга Касіянівські редакції. Більшість оповідань КПП гостросюжетні, у них відчутний сильний елемент чудовного, казкового. Багато розповідається про боротьбу ченців з бісами. Це органічно поєднується з яскравими описами реального побутового життя монастиря і Києва тої епохи.

Київська митрополія — перша церковна структура в Русі-Україні після запровадження християнства. З часу свого заснування (наприкінці X ст.) мала відносну самостійність, хоча й перебувала під владою константинопольського патріарха.

Київська Русь — назва давньоруської ранньофеодальної держави з центром у Києві, яка виникла на рубежі VI-IX ст. внаслідок об'єднання східнослов'янських племен і в період її найбільшої могутності охоплювала територію від Карпат до Волги, від Балтики і до Чорного моря.

Київське (Богоявленське) братство — національна православна громадська освітня організація, заснована у 1615 р. у Києві в маєтку шляхтянки Є. Гулевичівни, яка об'єднала кращих представників української еліти. На базі заснованої *братської школи* постала *Києво-Могилянська академія*.

Київський літопис — удільний літопис, який є частиною *Іпатіївського літопису*. Охоплює події з 1111-1117 по 1200 рр., укладений у *Видубицькому монастирі* на основі місцевих літописів, які велися у Києві, Чернігові, Переяславі, Галицько-Волинській землі та інших місцевостях. Включає монастирські, особисті, родові княжі записи, воїнські повісті. Окрім значної кількості яскравих фактів та епізодів, характеризується виразністю викладу і багатством мовних засобів. За змістом

близький до «Слова про Ігорів похід», оскільки в ньому також висловлюється ідея єдності Руської землі, припинення княжих усобиць, внутрішніх воєн.

Кирилиця — один із з двох слов'янських алфавітів (другим є *Глаголиця*), синтезований з грецького письма і глаголиці. Названий за ім'ям першовчителя слов'ян Кирила (до прийняття чернецтва — Костянтина), який її створив у 863 р. і за допомогою брата Мефодія переклав з грецької християнські богослужбові книги. У давній К. — 24 літери грецького унціального письма і спеціально створені літери, відсутні в грецькій абетці та необхідні для передачі відповідних слов'янських звуків. К. властиві великі рівні й заокруглені букви, що майже не виступають за межі рядка, відсутність лігатур і словоподілу, більшість літер мала числове значення. Найдавніші пам'ятки К. виникли, вірогідно, одночасно з найдавнішими пам'ятками глаголиці. До XI-XII ст. обидві азбуки використовувалися паралельно, пізніше К. витіснила глаголицю.

Кириличні пам'ятки — пам'ятки письменства, написані *кирилицею*. Найдавнішими К. п. на Русі є *Остромирове євангеліє* (1056-1057), *Ізборники Святослава* (1073, 1076), Новгородські мінеї (1095-1097), берестяні грамоти (XI ст. і пізніші).

Класицизм (з лат. — *взірцевий*) — художній стиль і естетичний напрям у європейській літературі та мистецтві, який уперше з'явився в італійській культурі XVI ст. і розвивався протягом XVII-XVIII ст. у Франції, Росії та інших країнах, з абсолютистськими монархіями. Найбільшого розвитку досягає у Франції (XVII ст.). Зберігав свої позиції аж до першої чверті XIX ст. Пов'язаний з *Просвітництвом* та його ідеями раціоналізму, гармонії, порядку, розумної закономірності. Найяскравіше виявив себе у драматургії і театрі.

Першою спробою формування принципів К. була «Поетика» Ж. Шаплена (1638), а найґрунтовнішим став теоретичний трактат Н. Буало «Мистецтво поетичне» (1674). К. був орієнтований на зразки *античності*, яка проголошувалась ідеальною, класичною (зразковою), гідною наслідування. Естетичним підґрунтям стала антична теорія поетики, зокрема «Поетика» Аристотеля. К. притаманні суворі стилістичні нормативи, ієрархія жанрів за античними зразками — «високі» (*трагедія, епопея, ода* тощо) і «низькі» (*комедія, сатира, байка* тощо).

Для творів К. властивий образ героя-громадянина, який почуття підпорядковує розумові, а дії — суспільно корисним цілям. Це зумовило перевагу у К. громадянських, патріотичних мотивів. Для К. властивий аристократизм, орієнтування на вимоги, смаки вищої суспільної верстви. У сфері мови К. ставив вимоги зрозумілості і чистоти, ідеалом була мова афористична, понятійна, яка б відповідала засадам теорії трьох стилів.

В Україні К. не мав історико-мистецьких підстав для розвитку як цілісної структурної системи. Деякі його тенденції знайшли свій вияв у трагедокомедії Ф. Прокоповича «Владимир» (1722), поемі І. Котляревського «Енеїда» (1798), травестійних одах П. Гулака-Артемовського.

Клерикалізм (лат. — *церковний*) — суспільно-політична течія, що домагається посилення ролі церкви і духовенства в усіх сферах суспільного життя.

Клерикальний (від лат. — *церковний*) — такий, що пропагує духовні цінності.

Книга рукописна — середньовічний рукопис, написаний на окремих зошитах, зшитих разом і переплетених. Матеріалом для руських *рукописних книг* до XIV ст. був пергамент, а пізніше — папір. Формат книги вибирав сам переписувач. Слова у

рядках не розділялися, а тільки абзаци рукопису виділялися кіноварною буквицею — ініціалом. Загальновідомі слова писалися скорочено під надрядковим знаком «титлом». З появою паперу прискорився і полегшився процес письма і *уставне письмо* з середини XIV ст. змінилося на *напівустав* (*півустав*), у ділових паперах з'явився *скоротис* (з другої половини XV ст.).

Книгодрукування — виготовлення друкованих книжок за допомогою спеціального друкарського обладнання. Друкарство винайшов 1450 р. німець Й.Гутенберг, який першим застосував спосіб відливання шрифту у металевій ливарній формі й сконструював дерев'яний друкарський прес. Перші українські друкарні заклали наприкінці XV ст. у Кракові Швайпольд (Святослав) Фіоль, якого вважають українським першодрукарем.

Козацькі літописи — історіографічні композиції, складені з характеристик видатних діячів, описів важливих подій та епізодів, тлумачень певних періодів політичного життя (В.Крекотень); історико-літературні твори, у яких висвітлюється історія України XVI-XVIII ст., зокрема історія козацтва та його боротьба з турецько-татарською і польською агресією. Основні причини розквіту: зростання національної свідомості та денаціоналізаційний і політичний тиск з боку Росії. Жанрові різновиди: *хроніки*, *хронічки*, *реєстри*, *діаріуші*, *родинні літописи*, *журнали*, *записники*, *синопсиси*, *звістки літописні*. Найвидатніші з К. л.: *Літопис Самовидця*, *літописи Г.Габ'янки* і *С.Величка*. Представники козацької старшини склали *Короткий опис Малоросії*, «Короткий опис Малої Русі – 1506 по 1770 рік», «Лизогубівський літопис» та ін. К. л. містять різноманітний літературно-фольклорний матеріал – народні оповідання, перекази, легенди, прислів'я, приказки й вірші тощо. Автори К. л. давали подіям особистісне тлумачення, намагалися створити цілісну модель української історії, виділити її головні епізоди, проаналізувати та встановити причинно-наслідкові зв'язки. Тож опис історії переростав у її художнє осмислення. Матеріали К. л. стали джерелом творчості для Т.Шевченка, П.Куліша, М. Старицького та ін.

Колегіум, колегія (лат., букв. — *товариство, братство, співпраця*) — закритий середній (рідше вищий) навчальний заклад у XVI-XVIII ст. у Західній Європі. В Україні К. здебільшого відкривали *єзуїти* для поширення католицької віри. Навчання велося латинською мовою. Крім католицьких, в Україні також були православні К.: *Києво-Могилянська колегія*, *Харківський*, *Чернігівський* та *Переяславський* колегіуми.

Комедія (від гр. — *весела процесія з музиками, танцями й співами; пісня*) — драматичний твір, у якому засобами *гумору* та *сатири* викриваються негативні суспільні та побутові явища, відображається смішне у навколишній дійсності чи людині. Розрізняють *К. ситуацій* (інтермедії) та *К. характерів* (І.Карпенко-Карий «Сто тисяч», «Хазяїн»). У першій перевага надається подіям, хитрій *інтризі*. У другій джерелом смішного є характери у їхній внутрішній суті, їх однокітність, гіпертрофія однієї якості.

Коментар (від лат. — *помітки, пояснення*) — пояснення до художнього тексту, частина науково-довідкового апарату книги. Як правило, пояснення даються видавцем і включають: відомості про походження та історію тексту; про місце твору в історії літератури; відомості про згадувані у тексті події, факти та осіб; тлумачення авторських натяків і підтексту; лінгвістичні та інші пояснення, необхідні для кращого розуміння тексту читачем.

В окремих випадках автором коментарів є автор самого художнього тексту.

Комічне (від гр. — веселий, смішний) — естетична категорія. К. називають ті явища суспільного життя та образи мистецтва, які викликають сміх.

Компіляція (лат. — пограбування) — твір, що складається повністю чи переважно з переказування чужих думок і відомостей, запозичених з інших праць, який не вміщує самостійних думок автора.

Композиційна схема (трафарет, кліше) — стала (постійна) структура літературного твору, яка передбачає кількість частин твору, певне розташування епізодів та сцен. Як правило, була однією з ознак визначення жанру (напр., *життя святих*).

Композиція (з лат. — складання, поєднання, розміщення) **літературного твору** — побудова літературного твору, зумовлена його змістом і жанром, розміщення і співвідношення частин. Складовою частиною К. є *сюжет* і *позасюжетні елементи*. К. як змістова форма обумовлюється закономірностями зображуваної дійсності, а також світоглядом, художнім методом і конкретними ідейно-художніми завданнями, які ставить перед собою автор у конкретному творі. Кожному літературному напрямку, течії властиві тільки йому принципи К.

Кондак (від гр. — короткий) — жанр церковної гімнографії, коротка пісня на честь *Ісуса Христа, Богородиці, святого* або з нагоди церковного свята.

Консерватизм (лат. — зберігати) — прихильність до всього узвичаєного, традиційного, несприйняття нового у суспільстві, науці, мистецтві.

Контрреформація — поняття, яким визначається церковно-політичний рух XVI-XVII ст. ст., що виник в умовах посилення позицій *Реформації* і спрямовувався на відновлення духовної монополії католицької церкви. Посилення католицької реакції виявилось не лише у наступі церкви, але і в її пристосуванні до тих соціально-політичних змін, які викликали *Реформацію*. У внутрішньоцерковній сфері найбільш помітними проявами К. були затвердження у 1540 р. ордена *єзуїтів*, реорганізація у 1542 р. інквізиції, публікація у 1559 р. «Індексу заборонених книг», а також скликання Тридентського собору. Все це призвело до укріплення традиційної ортодоксії і осуду усіх позицій протилежних вчень. Ідеології К. було властиве прагнення підкорити науку авторитету церкви, але й разом з тим прагнення використати практичні результати науки. К. сприяла укріпленню позицій *католицизму* і збереженню їх аж до початку Великої французької революції.

Конфесія (від лат. — визнання, сповідання) — певна церква, релігійна організація, що має своє віровчення, культ і організаційну структуру.

Конфлікт (від лат. — зіткнення) — суперечність, зіткнення, що лежить в основі боротьби між персонажами і зумовлює розвиток подій у художньому творі. Організовує художній твір на всіх рівнях, надаючи кожному образу його якісної означеності на противагу усім іншим образам. Залежно від сфери життєдіяльності персонажів твору К. поділяють на виробничі, громадські, політичні, побутові, соціальні, психологічні, морально-етичні тощо. Особливе значення К. має у

драматургії, де він є головною силою, що рухає розвиток драматургічної дії, і основним засобом розкриття характерів.

Корсунська битва 1648 р. — переможна битва української армії на чолі з Б. Хмельницьким з поляками під Корсунем у травні 1648 р.

Космополітизм (від гр. — громадянин світу) — теорія і практика, яка вважає особу представником усього людства, здатною користуватися всіма надбаннями людства, орієнтуватися на них і примножувати.

Краса — естетична категорія; сукупність якостей, які дають насолоду органам зору й слуху.

Кревська унія — угода, укладена 14 серпня 1385 р. у замку Крево (тепер Республіка Білорусь) між Польщею і Великими князівством Литовським, яка передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла і послужила початком *експансії* польської шляхти на українські землі, які перебували у складі *Литовського князівства*.

Крилаті слова — образні, влучні вирази, цитати, афоризми, що походять з літературних джерел або історичних документів.

Кульмінація (від лат. — вершина) — елемент *сюжету*: момент найвищого напруження у розвитку дії художнього твору, коли особливо яскраво виявляється сюжетний *конфлікт*, цілі героїв і їх внутрішні якості. Весь розвиток конфлікту рухається до К., після якої дія веде до *розв'язки*.

Культ (лат. — поклоніння) — релігійна обрядовість, сукупність *молитов*, заклинань, обрядів тощо; служіння божеству.

Культ (лат. — поклоніння) **святих** — релігійне пошанування віруючими осіб, яких Бог за їх праведне життя, міцність у вірі зробив посередниками між собою і простими смертними, а також наділив здатністю творити чудеса і виступати в якості заступників. К. с. склався протягом перших віків християнства. Засновувався на текстах *Нового Завіту*, де йдеться про те, що *апостоли* і мученики за віру будуть особливо відзначені на небесах (Матв., 19: 23). Церква в сонмі святих виділяє ангелів, пророків, апостолів, мучеників, святих, преподобних, праведників тощо.

Культура (лат. — догляд, освіта, розвиток) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.

Купюра (фр. — різати) — скорочення, пропуск у якомусь тексті.

Л

Лавра (від гр., букв. — вулиця, ущелина) — з часів Антонія Великого назва розташованих в усамітнених місцях общин, у яких під керівництвом досвідченого наставника жили подвижники. У руському православ'ї — назва найбільших і найвпливовіших чоловічих *монастирів*, які підпорядковуються безпосередньо *патріархату*. В Україні є три Л.: *Києво-Печерська*, *Почаївська* та *Білогірська*.

Лаврентіївський літопис (список) — літописне зведення, складене е кінці XIV ст. на замовлення Суздальського князя Дмитра Костянтиновича. Назву дістав від імені укладача-редактора — ченця Лаврентія. У Л. л. викладено історію Русі від найдавніших часів до початку XIV ст. Виділяють дві частини: 1) «*Повість врем'яних літ*», доведена до 1110 р. з припискою про ігумена Сильвестра; 2) «Суздальський літопис» із записами про події у Ростово-Суздальській землі, доведеними до 1305 р.

Лаконізм (від гр. — *короткість*) — виключна короткість і чіткість при висловленні думок; економність у використанні художніх засобів.

Левіт, книга — третя книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеєвого*; пам'ятка правової літератури. У 27 розділах викладаються обов'язки левітів (єврейських священиків, що служили у скинії) і правила, за якими мусять здійснюватися обряди, встановлюються свята (субота, Пасха, П'ятдесятниця, Свято кущів, День примирення) та називаються обов'язкові принципи повсякденного життя Божого земного народу (заповіді). Містить одкровення про характер Бога: про Його святість, вибіркову милість і любов, даються уроки святого життя, вказується, як слід поклонитися і служити Господу. Перша книга *Старого Завіту*, що вивчається єврейськими дітьми. У *Новому Завіті* — близько 40 посилань на Л.

Легенда (лат. — *належне для прочитання*) — народний переказ про якусь значну подію у житті суспільства чи про визначний вчинок окремої людини («Про Михайлика і Золоті ворота»).

На відміну від *міфу*, у якому відображено події, що мали місце у доісторичному (міфічному) часі, реальному для учасників цих подій, Л. звернена до історичного минулого народу або до передісторичного, біблійного часу. Легендарний час не обов'язково пов'язаний із минулим: події, про які йдеться у Л., можуть відбуватися у теперішню епоху або в далекому майбутньому.

Лексикон (від гр. — *словник*) — 1) давня назва перекладних словників; 2) словниковий склад певної мови; 3) запас слів якоїсь людини.

Леонівський вірш — римовані *гекзаметр* і *пентаметр*. Власне Л. в. називався *гекзаметр*, у якому перший піввірш римувався з другим. За аналогією ця назва перейшла на польський та український *силабічний* вірш з внутрішніми римами.

Литовський статут — кодекс права *Великого князівства Литовського*, Руського, Жомойтського, прийнятий у трьох редакціях 1529, 1566, 1588 рр. Увібрав основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права князівства. Статут декларував: рівність громадян незалежно від соціального стану та походження і віросповідання; відповідальність суддів перед законом; заборону перетворювати вільних людей у рабів; запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян.

Лівобережжя (Лівобережна Україна) — історико-географічна назва частини українських земель, що обіймали територію сучасних Полтавської, Чернігівської, Черкаської, східної частини Київської (з м. Києвом) і західних районів Сумської області, які за *Андрусівським перемир'ям (1667 р.)*, а згодом — за «Вічним миром» (1686 р.) між Польщею та Москвою перейшли у залежність до Росії. У XVII-XVIII ст. ст. її ще називали *Гетьманщиною* або *Малоросією*.

Лірика (від гр. — *твір, що виконується у супроводі ліри*) — один з літературних родів (поряд з *епосом* і *драмою*), у якому у формі естетичних переживань осмислюється сутність людського буття. Основні особливості: визначальна роль образу-переживання (на відміну від об'єктивованих образів *епосу* й *драми*); велике значення емоційного і суб'єктивного начала, в якому, проте, знаходять вираз типові, соціально значимі риси людського характеру та суспільно-історичних обставин; концентрованість і згущеність художнього вислову. Форми Л. не мають чіткого розмежування, як в *епосі*. Її види встановлюються найчастіше залежно від конкретного змісту, висловленого у них душевного руху (політична, пейзажна, філософська, любовна Л. тощо). Види Л.: вірш, *ода*, *думка*, *послання*, *дифіраμβ*, *елегія*, *ідилія*, *гімн*, *пастораль*, *пісня*, *романс*, *панегірик*, *епіграма* тощо. Всі вони беруть початок з античної поезії.

Літопис Григорія Граб'янки — найпопулярніший серед *козацьких літописів* протягом усього XVIII ст. (збереглося понад 50 списків). Показана історія козацтва від найдавніших часів до 1709 р. (до обрання гетьманом І. Скоропадського). Автором є Григорій Іванович Граб'янка, випускник *Києво-Могилянської академії*, який вільно володів польською, латинською, німецькою мовами. З 1717 р. — гадяцький полковий суддя, у 1723 р. брав участь у депутації П. Полуботка до Петра І, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці і звільнений у 1725 р. після смерті Петра І. У літописі подає не документальні факти, а літературно опрацьовану гіпергероїзовану історію, яку вважає одним із чинників розвитку національної історії, хоче зробити її доступною для широкого загалу. Виразник інтересів козацької старшини, що обстоювала автономію України у спілці з Москвою. Доводить лояльність козацької старшини до царського уряду, підкреслює заслуги козацтва у спільних з російським військом походах. Це спроба нагадати про особливі права козацтва. Широка джерельна база, на яку вказує сам автор, — *Літопис Самовидця*, «Синопис» (1674), «Війна домовая» С. Твардовський, латиномовні «Польські аннали» В. Кохановського — дозволяють говорити про компілятивний характер літопису.

Літопис Самійла Величка — один із *козацьких літописів*. Літописом умовно названий першими видавцями (О. Бодянський та М. Максимович, 1848-1864 рр. у 4-х томах). Охоплює події від 1648 до 1700 рр., однак у тексті наявні натяки автора на те, що він описував і події до часів Б. Хмельницького. Також текст дає підстави стверджувати, що оповідь не була закінчена 1700 р., а продовжена далі: чимало згадок про події 1700-1725 рр., у II томі — реєстр подій до 1723 р. Ці частини, можливо, були втрачені у рукописі. Реконструкція біографії автора належить В.Шевчуку: Самійло Величко був військовим канцеляристом, закінчив *Києво-Могилянську академію*, знав польську, німецьку та латинську мови. Л. є своєрідною збіркою літературних творів різних авторів, включаючи легенди, вірші, оповідання, переробку IV-ї частини поеми Т. Тассо «Звільнений Єрусалим», запис дискусії І. Галятовського з єзуїтом Пекарським та антологію віршів І. Величковського. Мета такого компілювання, як зазначає автор, «для забави охочому читачеві», «для читацького задоволення». Використано величезну кількість документального матеріалу: десятки урядових, офіційних і приватних листів, акти, універсали, грамоти, дипломатичні документи, топографічні описи, реєстри. Значна їх частина — авторський домисел, до якого той вдається з метою надання творові більшої вірогідності. У окремих місцях сам висловлює думку про сумнівну істинність документів. Подає правдиві картини великих спустошень, яких зазнала Україна у козацьких війнах. Активно висловлює своє ставлення до людей та подій. Засуджує

дії гетьманів, які дбали лише про власні інтереси, віддаючи Україну на пограбування шляхті і татарам. Стає на захист інтересів усього козацтва, яке захищає демократичні вольності і права; ідеальною суспільністю для автора є *Запорозька Січ* — вільна республіка, а виразник авторських поглядів — Іван Сірко. Засуджує міжусобні війни. Висловлює любов і симпатії до українського народу. На відміну від своїх попередників, говорить про важливу роль народу у історичному процесі. Вільно оперує образами античної міфології, знає закони риторики і версифікації.

Літопис Самовидця (назва дана П. Кулішем) — один із найвідоміших *козацьких літописів*, має світський, загальноукраїнський характер, охоплює події 1648-1702 рр. Винятковий серед козацького літописання щодо самотності й оригінальності: містить повідомлення про події й явища, що не збереглися в інших документах або ж передані тенденційно, з фактичними помилками. До середини XIX ст. зберігався у списках без назви та імені автора. Популярність обмежується I половиною XVIII ст. (кілька списків), з II половини XVIII ст. витісняється *Літописом Г. Граб'янки*. У 1840 р. один із списків знайдений П. Кулішем, який надалі займається розшуком нових списків, популяризацією тексту серед наукової громадськості. У 1846 р. заходами П. Куліша опублікований О. Бодянським, який додає до публікації примітки, зауваження, доповнення, пояснення незрозумілих слів, іменний і географічний покажчик. У 1878 р. О. Левицький у Київській археографічній комісії готує нове видання, робить спробу виявити справжній текст літопису, очистивши списки від пізніших доповнень і нашарувань. Писемних джерел Л. С. не виявлено, написаний на основі авторських спостережень, свідчень учасників подій, усних переказів. Починається роздумами про тогочасне життя і причини, що спонукали український народ виступити на збройну боротьбу. Подає картину життя українського народу напередодні національно-визвольної війни, вказуючи на основні причини наростання народного невдоволення. На першому місці — релігійна і національна причини. Симпатії літописця мають козацько-старшинський характер: зверхньо ставиться до посполитих; висловлює незадоволення вчинками низового козацтва; не підтримує селян, ремісників і міщан, які під час війни взяли за зброю. Вся заслуга у перемозі над поляками, на думку літописця, належить козацтву. Найбільш відомий уривок Л. С., який став основою першого українського історичного роману — «Чорна рада» П. Куліша — це Оповідання про чорну раду 1663 року.

Літописання — найраніший і основний вид оригінальної української літератури XI - початку XVIII ст., джерело для вивчення національної історії. Своєрідна форма літературно-історичного твору, де у хронологічному порядку розміщувалися розповіді про історичні події, які об'єднувалися за річними чи «порічними» статтями (порічні записи). Цим Л. принципово відрізняються від відомих у *Київській Русі* візантійських *хронік*, у яких події були розподілені не за роками, а за царюваннями імператорів. Як історико-літературні твори, Л. мають давню традицію, що починається ще до часів князювання Ярослава Мудрого. Високого розвитку літописна справа досягла у XI-XIII ст. Її вершиною стала «*Повість врем'яних літ*», де всесвітня та давньоруська історія доведені до кінця XII ст. Пізніше були написані *Київський* та *Галицько-Волинський літописи*. У XVII - на початку XVIII ст. з'явилися *козацькі літописи*, центральною темою яких стала Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654). Найцікавішими з них вважаються *літописи Самовидця*, *Григорія Граб'янки* та *Самійла Величка*.

Л. цікавилися та використовували їх матеріал у своїх творах Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомарова, І. Франко та інші.

Літописець — у Давній Русі укладач історичних творів. Ними могли бути ченці, дякони, монастирські бібліотекарі, *єпископи* та інші.

Літописи крайові, удільні, місцеві — жанрові різновиди літописання, історіографічні пам'ятки, у яких відтворені події з життя конкретної місцевості у їх органічному зв'язку із загальнодержавним. Такими є *Київський, Галицько-Волинський, Переяславський, Чернігівський* літописи та ін. Особливого розквіту Л. к. набувають у XVII-XVIII ст. ст. За походженням розрізняють світські та монастирсько-церковні, за обсягом – стислі (короткі) та поширені Л.

Літописна повість — форма літописної оповіді, оповідання особливого типу, присвячене розповіді про смерть князя, своєрідний некролог. Послідовно витримана у рамках агіографічного стилю. Її призначення полягало у створенні агіографічно оформленого образу ідеального князя, славного усіма можливими християнськими доброчинностями. Виникла з *порічних записів* про смерть якогось князя, складених за строгою схемою: час смерті, місце поховання, коротка згадка про плач над тілом померлого. До цих записів додавалася авторська характеристика князя як людини і як зразкового християнина. Риси індивідуального характеру усуваються, герої уподібнюються один одному. Зразком є Оповідання про смерть княгині Ольги у «*Повісті врем'яних літ*».

Літописне зведення — сукупність різночасових літописних записів.

Літописне оповідання — форма літописної оповіді, близька до *порічного запису* своєю *фактографічністю* та *документальністю*, однак більш поширена і деталізована. Основою були свіжі враження очевидців або їхні свідчення про подію. Основними ознаками, крім *фактографічності* та *документальності*, є: майже повна відсутність домислу, пряме відображення дійсності, тенденційність, поява особистості автора (оцінки, коментарі, прямі характеристики персонажів), деталізація, введення мовних партій персонажів, діалогізація мови, використання термінів і зворотів XII ст. Прикладом Л. о. є Оповідання про *Любецький з'їзд*, про осліплення Василька Тербовльського («*Повість врем'яних літ*») та ін.

Літописне сказання — форма літописної оповіді уснопоетичного походження. За основу бралася історичне сказання, що вплинуло на художню форму Л. с. Використовувалося літописцями за відсутності документального достовірного матеріалу. Це Оповідання про створення Києва, про помсти Ольги, цикл оповідань про Святослава, Оповідання про смерть Віщого Олега від свого коня («*Повість врем'яних літ*») тощо.

Літописний час — один із варіантів художнього часу. Має кілька характерних рис: а) змінюється в одному напрямку. Дія послідовно розвивається від подій далекого минулого до тих, свідком яких є літописець; б) є незворотнім: для літопису не властиве повернення до подій, що вже відбулися, немає зворотнього руху часу; в) одномірний: події розташовуються на єдиній часовій осі, вони можуть розвиватися паралельно в кількох місцях, але обов'язково в один і той же час, якщо розміщені в одній порічній статті; г) впорядкованість, що виражається у порічному способі викладу змісту (за Д.Лихачовим).

Літургія (гр. — громадське, публічне служіння), **обідня** — найголовніша християнська церковна відправа — кульмінація церковного богослужіння, яке відбувається у першій половині дня. Центральний момент Л. — таїнство *Євхаристії* (причастя). Кожна Л. передбачає виголошення біблійних текстів. Починається читанням «годин» («часів»), коли священик перед Царськими вратами проголошує *молитву*, облачається і омиває руки. Потім починається проскомідія — обряд приготування до Л. Принесені хліб і вино ставляться на жертовник в олтарній частині храму. Невеликі круглі хліби з хрестом називаються просфорами. П'ять з них ідуть для *євхаристії*, а з останніх виймають часточки на честь тих, хто поминається в храмі за записками віруючих. Вступна частина називається «Л. оглашених». Вона здійснюється для тих, хто нехрещений або готується прийняти хрещення. Потім іде «Л. вірних», тобто повноправних членів общини, які прийняли хрещення. Кульмінацією Л. є анафора, євхаристична *молитва*. Священик читає її в олтарі, символізуючи Христа Тайної Вечері. Під час *молитви* він осіняє хрестом хліб і вино, що означає здійснення таїнства. На престолі тепер вже не хліб і вино, а тіло і кров Христа. Після читання *молитов* священик з чашею виходить на амвон і починає причащати віруючих. Л. відбувається у дні, встановлені церковними правилами.

Лука Євангеліст, святий і апостол — за церковними переказами — сподвижник апостола Петра, лікар. Автор третього *канонічного Євангелія* і *новозавітної книги Діяння Апостолів*. Улюбленою темою є зречення багатства, молитва і милосердя. Був покровителем живописців, ювелірів, м'ясників та лікарів. У християнському мистецтві його зображали чоловіком середнього віку в одязі лікаря.

Любецький з'їзд — з'їзд князів Давньоруської держави 1097 р. у м. Любечі, на якому Київський князь Святополк Ізяславич, Переяславський — Володимир Мономах, Чернігівський — Олег Святославич, Володимир-Волинський — Давид Ігорович, Теревовлянський — Василько Ростиславич і Смоленський — Давид Святославич домовились про припинення міжусобиць і об'єднання зусиль для боротьби проти половців, які постійно робили руйнівні набіги на руські землі. Ця подія описана у *«Повісті врем'яних літ»*.

Люблінська унія — угода, підписана 28 червня 1569 р. у м. Любліні між Польщею і Литвою про об'єднання їх в єдину федеративну державу — *Річ Посполиту*, в результаті якої українські землі (Брацлавщина, Волинь, Київщина, Підляшшя, Поділля), що були до цього у складі *Великого Литовського князівства*, приєднувалися до польської корони. Це призвело до посилення соціального і національно-релігійного гніту в Україні, викликало піднесення національно-визвольної боротьби українського народу.

Лютеранство (євангелістська церква) — перша гілка християнської релігії, що відділилася від *католицизму* в добу *Реформації*. В основі — вчення Мартіна Лютера. Лютерани — прихильники ідеї про примат віри над діянням — визнавали главенство *Біблії* над рішеннями церковних соборів чи над церковною ієрархією і стверджували положення про верховну владу Бога, зокрема Його право дарувати благодать і спасіння во ім'я Христа.

Львівська братська школа — перша братська школа в Україні, заснована у 1586 р. *Львівським братством*, у якій навчалися українською мовою діти різних станів, виховалось чимало видатних культурних і громадських діячів українського суспільства. Припинила існування наприкінці XVIII ст.

Львівське братство — одне з найдавніших церковних *братств* XVI-XVIII ст. ст., засноване львівськими міщанами при церкві Успіння Пресвятої Богородиці, відіграло важливу роль у захисті українців від польського національного і релігійного утисків, провідний культурний і духовний осередок всієї Західної України.

М

Магдебурзьке право — середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від влади й суду великих землевласників та створювали органи місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників. Виникло в XIII ст. у німецькому місті Магдебург. У 1494-1497 рр. М. п. отримав Київ. За ним київські купці 1565 р. дістали привілей на право безмитної торгівлі у містах Литовської держави. В Україні існувало протягом XIV-XIX ст.

Малоросійська колегія — центральний орган російської колоніальної адміністрації у *Лівобережній Україні* у XVIII ст. М. к. створено за указом Петра I в 1722 р. у гетьманській столиці Глухові (замість існуючого до цього *Малоросійського приказу* в Москві) з метою контролю за діяльністю *гетьмана* й українського уряду та поступового обмеження і поступової ліквідації політичної автономії *Гетьманщини*. Припинила свою діяльність у 1727 р.

Малоросійський приказ — державний орган Московської держави, заснований у грудні 1662 р. для відання українськими справами.

Малоросія — в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVIII ст. входила до складу Російської держави.

Мандрівні дяки, мандровані дяки, «вандровані пахолки», «волочащіся ченці», бурсаки, миркачі, пиворізи — студенти різних шкіл в Україні XVII–XVIII ст., зокрема *Києво-Могилянської академії*, які під час канікул заробляли на прожиття, наймаючись писарями, дяками та домашніми вчителями. М. д. влаштовували *вертепні вистави*, складали вірші та пісні (орації, *травестії*, бурлескні вірші) за правилами шкільної поезики на відомі релігійні теми, але з урахуванням смаків простого слухача.

Мандрівні (бродячі) сюжети — сюжети, що переходять із однієї епохи чи країни в іншу; в основі таких запозичень — близькість суспільного досвіду, подібність соціальних умов, історико-літературні зв'язки тощо. Термін, введений представниками порівняльного методу, які вважали, що в світовій літературі відбувається міграція сюжетів, перехід їх з однієї літератури в іншу. Такими сюжетами вважать, наприклад, *притчі про чоловіка, який продав душу нечистому, про бідного та багатого братів, про мачуху і падчерку* тощо.

Манускрипт (лат., букв. — пишу рукою) — 1) рукописний твір, на відміну від друкованого; 2) давній рукопис на папірусі, пергаменті, папері.

Маньєризм (італ., від фр. — прийом, манера) — стиль європейського мистецтва XVI-XVII ст., якому притаманні гострі зображально-виражальні дисонанси, ускладненість композиції, деформація пропорцій, породжені кризою *Відродження* з його тяжінням до універсальності, досконалої завершеності світоглядних систем

та художніх форм, перебільшеного *антропоцентризму* та раціоналізму. Натомість завдяки потужним впливам *Реформації* поширювалась ідея фатуму, панування ірраціональних стихій, зумовлюючи настрої скептицизму, несталості, розпорошення, покинутості в холодному, байдужому космосі. Літературному М. властива яскрава метафорична насиченість тексту, потяг до інтелектуального пафосу та штучної пристрасті, намагання якомога повніше актуалізувати можливості літературних тропів, стилістичних фігур тощо, прагнення до оновлення традиційних жанрів (роман, поєднаний з пастораллю, *діалог*, *містерія* тощо), поява нових жанрів (*емблематична поезія*).

Маргіналії (лат. — той, що перебуває на краю) — записи, помітки на полях книги чи рукопису.

Марко, Марк Євангеліст, святий і апостол — один з дванадцяти *апостолів*, учень Ісуса Христа. Автор другого *канонічного Євангелія*, дата якого остаточно не встановлена. Темою є поступове розкриття таємниці Ісуса, Сина Божого, Сина Людського. Вважався покровителем Венеції, а також нотаріусів і склярів. Атрибутами Марка Євангеліста у християнському мистецтві були книга, дощечка для письма і перо або крилатий лев, який символізував, що в *Євангелії від Марка* підкреслюється царське походження і царствене достоїнство Сина Божого.

Марс — бог війни у Давньому Римі, пізніше був ототожнений з грецьким Аресом.

Марсове поле — місце у Давньому Римі, де був побудований олтар *Марса* і відбувалися огляди кавалерії.

Мартирій (від гр. — свідчення, мучеництво), **житіє страстотерпців, мученицьке житіє** — різновид *агіографії*, що описує мученицьку смерть подвижника во ім'я віри, житіє мученика. На відміну від *житія-біосу*, яке подавало оповідь про все життя *святого*, М. фіксував лише обставини його мученицької смерті. М. виникли з протоколів допитів перших християн і спочатку відзначались стислістю і відсутністю белетристичних подробиць. Умовно виділяють три найважливіших типи М.: М., у якому на першому плані сам опис мучеництва; М. із казковими мотивами; М., у якому аскетичне поєднується з белетристичним.

Мартиролог (від гр. — мученик і слово), **Мартирологія, Мученикословіє** — 1) список мучеників, складений календарно на весь церковний рік за датами їх смерті; 2) жанр *агіографії*, збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які постраждали за віру. У грецькій літературі найдавнішим М. є «Книга про палестинських мучеників» Є. Кесарійського. У Європі було багато М., напр., загальний М. про мучеників усіх країн і народів (Рим, 1536), укладений Баронієм за розпорядженням папи Григорія XIII, доповнений і виданий у 1613 р. Росвейдом; 3) короткий перелік християнських свят і святих за порядком місяців і днів року. У ньому викладаються короткі відомості про *святих* для розрізнення їх між собою, наприклад, *апостол*, мученик, преподобний тощо. Вказується місце життя чи смерті, спосіб страждання. Призначалися для приватного використання.

Матвій, Матей, Матфей Євангеліст, святий і апостол — один з дванадцяти *апостолів*, учень Ісуса Христа. Автор першого *канонічного Євангелія*. Його вважали братом Якова Молодшого. До прийняття християнства був збирачем податків. Звернувшись до М., який перераховував гроші під час збирання податків, Христос прикликав його до числа своїх учнів. За переказом, після Вознесіння

Христа він протягом п'ятнадцяти років проповідував в Іудеї, потім виїхав до Ефіопії, де прийняв мученицьку смерть. Був покровителем збирачів податків, бухгалтерів і банкірів. У християнському мистецтві його зображали в образі *євангеліста*, що тримає книгу чи звиток і перо. Поряд з ним зображали янгола, який диктує йому рядки *Євангелія*. Символом М. виступає крилатий юнак, іноді це було людське обличчя в обрамленні крил.

Медієвістика (від лат. — *середні віки*) — розділ літературознавчої науки, який вивчає розвиток літератури від X до XVIII ст.

«Милость Божія» (≈ 1728) — історична драма з елементами *мораліте*, «драматична ораторія» (О. Білецький), «драматична композиція» (О. Мишанич). Суто світська драма, створена з нагоди 80-річчя початку визвольної війни 1648-1654 рр. Авторство приписувалося Ф. Прокоповичу (М. Максимович), ієромонаху Феофану Трофимовичу, який у 1728 р. був учителем піітики у *Києво-Могилянській академії* (М. Петров), викладачу поетики і риторики у *Києво-Могилянській академії* Інокентію Неруновичу. Серед джерел, використаних автором п'єси, — *літопис С. Величка, народні думи, пісні, історичні вірші* (про битву під Жовтими Водами, про утиски шляхти), «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича, поема С. Твардовського «Домова війна...». Висловлюється обурення київських академічних кіл супроти політики Петра I щодо України та оприлюднюється ідеологія козащини, що відродилася за Петра II. Тема — героїчні події національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти — реалізується в двох планах: історичному (народно-визвольна війна) та панегіричному (Боже заступництво у перемозі). Виразником головної ідеї твору є Богдан Хмельницький. Він поборник визволення українського народу, що настраждався під гнітом польської шляхти, ідеальний гетьман, адже поєднує в собі ознаки вождя українського народу і побожної людини. Символізує долю всієї України.

Менталітет, ментальність (від фр. — *розумовий, духовний*) — напрям, характер, спосіб мислення особистості, суспільної групи, народу, притаманна їм духовність та її соціальні і біологічні обумовленості: склад розуму, інтелектуальний заряд, світосприйняття, психологічні особливості. Формується залежно від культурних традицій, соціальних структур, середовища проживання тощо, проявляється у культурі, мові, поведінці; світосприйняття. Спрацьовує на рефлекторному рівні як вияв психоповедінкових настанов, закладених у підсвідомості. Має особливу стійкість, важко змінює спосіб мислення. Інколи М. національну порівнюються із станом душі.

Месія, месіанство (євр. — *помазаник, призначений для служіння*) — відповідно до *Біблії*, очікуваний визволитель або цар.

Метаморфоза (від гр. — *перетворення*) — перетворення однієї форми в іншу, видозмінення чогось.

Метафізична поезія — стильова течія у ліриці *бароко*, яскраво представлена в англійській та іспанській літературах, а також в українській поезії. Для неї характерна посилена увага до філософських питань, проблем світопізнання, медитативний характер лірики, абстрактність образів і міркувань, містицизм, схильність до інтелектуалізації тощо. Метою є не лише висловлювання певної думки, а й відтворення адекватного їй емоційного стану, напруги почуттів.

Головними темами є співвідношення вічного й тлінного, високого і нищого, душі й тіла, божественного і диявольського тощо. Основні образи — Смерть, Час, Бог, Любов, Світ, Людина та ін.

Метафора (гр. — *перенесення*) — один з основних тропів; слово або словосполучення, яке розкриває сутність одного явища чи предмета через перенесення на них ознак і властивостей іншого на основі подібності.

Метрополія (гр. — *мати міст*) — країна (місто), що володіє колоніями.

Меценат (від імені римського вельможі I ст. до н. е. *Мецената*) — багата людина, яка опікується митцями та науковцями, надає їм матеріальну допомогу. Меценатство в Україні було дуже розповсюджено у XVII-XVIII ст. (діяльність К.Острозького, Є.Гулевичівни, П.Конашевича-Сагайдачного, П.Могили, І.Мазепи, І.Самойловича та ін.) і сприяло розвитку національного шкільництва, книжкової справи, архітектури.

Митрополія (гр.) — церковно-територіальна одиниця, яку очолює *митрополит*.

Митрополит (гр.) — вище звання православних і католицьких *єпископів*, другий після патріарха сан у православній церкві.

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві — видатна пам'ятка архітектури і мистецтва XII ст. Бл. 1108-1113 рр. у ньому споруджено Михайлівську церкву з позолоченими банями, оздоблену фресками, мозаїками і барельєфами. У XII ст. — місце поховання князів. У 1240 р. із вторгненням у Київ полчищ Батия був частково пограбований і зруйнований. Відновлений у XIV ст. і тоді ж отримав назву «Золотоверхий». У 1934 р. М. З. м. (окрім трапезної 1712 р.) було розібрано і будівельний матеріал використано на потреби радянського Києва. Частково відновлений у кінці XX ст.

Мінейне життє — поширене *агіографічне* оповідання, що входило до складу *Четьїв-Міней*.

Міраклє (фр., від лат. — *чудо*) — жанровий різновид *шкільної драми*, присвяченої життю і чудесам *святих* або чудесам, здійсненим *Дівою Марією*. На відміну від *містерії*, яка інсценізувала *Біблію*, в М. *сюжет*, базуючись на *життях*, тримався на чудодійному втручанні якогось *святого* у земні справи, що сприяло позитивному вирішенню конфлікту. Основна спрямованість М. — релігійно-дидактична: утверджувалися принципи релігійного *аскетизму*, покірливості визначеній на небесах долі, зображувалося винагородження добродійностей, покарання гріха. Почав розвиватися у XIII ст. у Франції. У театрі *єзуїтів* займав чільне місце. Українські М. представлені драмою «*Олексій, чоловік Божий*» (1674), що була поставлена зусиллями викладачів і студентів *Києво-Могилянської академії*.

Місіонерство (від лат. — *посилка, доручення*) — діяльність церкви по розповсюдженню власного віровчення і своєї обрядовості як всередині країни, так і за її межами.

Містерія (від гр. — *таїнство, таємний релігійний обряд, прихована істина*) — 1) таємні обряди стародавніх релігій, на які допускалися тільки посвячені; 2) основний жанр західноєвропейської середньовічної релігійної драми XII-XVII ст., жанровий

різновид *шкільної драми*, що зародився й розвинувся з літургійної драми. Здебільшого алегоричного змісту. Найбільшого розповсюдження набув у Франції, Англії, Італії, Німеччині. Зміст М. охоплював біблійну розповідь від Сотворіння світу до Страшного суду. В основі — мотив таїнства викуплення *Христом* людського роду, найчастіше зображене в сценах народження *Месії* чи розп'яття і воскресіння *Ісуса Христа*. За змістом розрізняли різдвяні та великодні М. Зразками українських шкільних М. є «*Слово о збуренню пекла*» (I пол. XVII ст.) та «*Царство Натури Людської*» (1698).

Містифікація (від гр. — *втаємничений* і лат. — *роблю*) **літературна** — форма приховування авторства; полягає у тому, що твори одного автора приписуються іншому — реальному письменникові чи вигаданій особі або ж видаються за фольклорні твори. Від анонімного чи підписаного псевдонімом твору М. л. відрізняється тим, що з неї постає не тільки образ містифікованого автора, а й світ, що був органічним для нього у його справжніх творах. Може бути використана як засіб ведення суспільно-політичної полеміки чи літературної гри. Широку популярність набули видані за твори шотландського фольклору «*Пісні Оссіана*», давнього барда, що начебто жив у III ст., а насправді написані шотландським поетом Д.Макферсоном (1736-1796).

Місяцеслов — *богослужбова книга*, що містить календар церковних свят із визначенням їх класу, а також змінні частини деяких богослужінь річного кола.

Міф (від гр. — *переказ*) — 1) фантастичні символічні уявлення стародавніх людей про світ; оповідання про поганських богів і легендарних героїв, які брали участь у створенні самого світу; 2) витвір наївної віри, духовне похідне первісного колективу людей у намаганні пояснити світ, явища, процеси, що у ньому відбуваються, принципи світобудови, людського і природного буття. За О.Потебнею, міф «лежить на дорозі» до розвитку слова у поезію.

Міфологізм — спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури.

Міфологія (від гр. — *передання, розповідь, слово, вчення*) — 1) система поглядів, заснована на ірраціональному сприйнятті і відображенні світу, що існує у вигляді легенд про богів, надзвичайних істот і героїв, що брали участь у створенні світу; 2) сукупність міфів певного народу, у яких в художній образній формі дається пояснення різних явищ природи або осмислення явищ культури чи релігійних обрядів.

Міфологія (від гр. — *передання, розповідь, слово, вчення*) **українська** — сукупність міфів, переказів українського народу про об'єкти живої і неживої природи, людину. Розвинулася на основі загальнослов'янської. Тематика має виразно національний колорит і художньо-образну своєрідність. Вона включає міфи про походження людини (антропогенні), про богів (теологічні), про виникнення Всесвіту (космогонічні), про загибель світу (есхатологічні).

Мозаїка (від лат. букв. — *присвячена музам*) — багатокольорове зображення з камінців, шматочків мармуру, скла, керамічних плиток, один із основних видів монументального мистецтва. У *Київській Русі* М. оздоблювали храми (*Десятинна церква, Софіївський та Михайлівський собори у Києві*).

Мойсей – пророк і засновник іудаїзму. За Біблією, Яхве допоміг М. вивести євреїв з єгипетського полону у Ханаан і дав йому на горі Синай скрижалі з десятьма заповідями. Вважається, що М. є автором *законоустановчих книг Старого Завіту (П'ятикнижжя Мойсеєвого)*.

Молебник — книга, що містить тексти молебнів та вказівки щодо їх проведення.

Молитва — 1) звертання священика або віруючого до Бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага й відведення зла. Невід'ємна частина всіх релігійних культів, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь, церковних свят; 2) літературний жанр, що є відгалуженням медитативної лірики.

Молитвослов — богослужбова книга, що містить витяги з інших церковно-богослужбових книг: тексти деяких богослужінь добового кола, *акафісти, Місяцеслов*.

Молитовник — книга, що містить тексти *молитов*, які використовуються поза богослужінням, а також під час деяких богослужінь добового кола. Може включати церковно-релігійні пісні, церковний календар. Призначена головним чином для мирян.

Монастир (з гр. — *усамітнене житло*) — 1) община монахів чи монахинь, що визнають єдині правила життя (устав). З'явилися з розвитком чернецтва; 2) комплекс богослужбових, житлових, господарчих та ін. будівель, огорожений, як правило, стіною, місце перебування чернечої общини.

Монастир Видубицький — монастир у Києві, заснований Всеволодом Ярославичем (сином Ярослава Мудрого) на місці, де, за переказами, «видибала» дерев'яна скульптура Перуна, скинута у Дніпро у часи прийняття християнства. У 1070-1088 рр. при цьому ж князі була споруджена Михайлівська церква. На початку XII ст. ігуменом монастиря *Сильвестром* за дорученням князя Володимира Мономаха була укладена II редакція *«Повісті врем'яних літ»*.

Монголо-татари — назва, яку часто вживають історики для означення тюрксько-монгольських племен, які вперше напали на Русь у 1223 р., згодом захопили її, створивши над Волгою свою державу *Золоту Орду*, під зверхністю якої перебувала значна частина України.

Монолог (гр. — *слово одного*) — форма організації мови. Одностороннє мовлення, не розраховане на негайну словесну реакцію. Це мова однієї особи, адресована іншій особі чи одночасно багатьом, акт тривалого й цілеспрямованого впливу на слухача чи читача. М. відрізняється від *діалогу* тим, що не вимагає відповіді на сторонні висловлювання, позамовну ситуацію. М. переважає у ліриці, у прозі відіграє другорядну роль. У драматургії у М. розкривається духовне життя персонажа, показуються складності його характеру. Він знайомить глядача з обставинами дії, які не отримали сценічного втілення, з душевним станом героїв.

Монотеїзм (гр. — *єдиний бог*) — єдинобожжя, релігійне вчення про єдиного персоналізованого Бога. Протилежне *політеїзму*.

Монументальний стиль — стиль, властивий літературі *Київської Русі* XI ст. Його ознаки: економність стилістичних елементів, незначна кількість прикрас, простота

синтаксису, етикетність, зосередження на змісті, чітка й проста композиція; найпоширенішими стилістичними прийомами є *паралелізм*, що зводиться до повторення окремих слів та імен, *алітерації*, *порівняння* та *епітети*. Найвизначніші твори, у яких наявні виразні риси М. с., — проповіді Феодосія Печерського, *житійна література*, літературна спадщина *Володимира Мономаха*, *Ходіння Данила*.

Мораліте (фр. — *моральний*) — жанр західноєвропейського театру XV-XVII ст., повчальна алегорична драма, у якій персонажами виступали уособлення певних чеснот чи вад, що боролися за душу людини: Правда, Справедливість, Багатство і Бідність, Віра, Гріх тощо. Історичні, біблійні, міфологічні сюжети часто переплітаються з побутовими. У окремих М. наявні елементи соціальної *сатири*. Первісно жанр виник у Франції, потім розповсюдився в Англії, Іспанії, Голландії. Найбільше структуру М. збережено у драмі Георгія Кониського «Воскресіння мертвих» (1746).

Мораль (з лат. — *звичаї, воля, закон*) — 1) система норм і принципів поведінки людей, одна з форм суспільної свідомості; 2) повчальний висновок у *байці*.

Московські статті 1665 р. — міждержавний договір, підписаний 11 жовтня 1665 р. між гетьманом *Лівобережної України* Іваном Брюховецьким і козацькою старшиною та царським урядом; значно обмежував автономію України, посилював її військово-адміністративну і фінансову залежність від царського уряду, а Українська православна церква (*Київська митрополія*) підпорядковувалась московському *патріархові*.

Музи — у грецькій міфології богині покровительки поезії, мистецтва і наук, дочки Зевса і Мнемозіни. М. жили на вершинах беотійських гір *Гелікон* і *Парнас*. Спочатку їх кількість була невизначена, у пізніші часи їх стало дев'ять і кожна з них сприяла певному мистецтву: Клію — М. історії, Евтерпа — М. ліричної поезії, Талія — М. комедії, Мельпомена — М. трагедії, Терпсіхора — М. танців, Ерато — М. любовної поезії, Полігімнія — М. гімнів, Уранія — М. астрономії, Калліопа — М. епічної поезії. М. супроводили *Аполлона*. Вперше імена дев'яти М. були названі у «Теогонії» Гесіода (VII ст. до н. е.)

Н

Наслідкування літературне — свідоме і творче використання іншими письменниками тематичних чи методологічних здобутків, стильових особливостей, елементів творчої манери, формотворчих та змістотворчих знахідок якогось письменника, літературної групи або іншої національної літератури. Так формуються літературні групи, школи, течії, напрями. Однак є межа, за якою Н. л. переростає в епігонство.

Національна ідея — це ідеологічна формула, яка виводиться не тільки з актуальних проблем суспільства, але й із постійних інтересів народу, ідейно консолідує його, націлює на найбільш загальну, визначальну політичну проблему, від вирішення якої залежить і розв'язання поточних проблем на користь народу, і здійснення його прагнень і задумів, і саме його збереження та буття в часі.

Національне у літературі — відображення у літературі особливостей культури, побуту, мови, звичаїв і моралі, характеру, економічного і політичного життя певного народу, нації. Головний критерій національної своєрідності літератури полягає у вираженні митцем загальних властивостей національного характеру, незалежно від тематичної і структурної специфіки твору.

Національно-визвольна боротьба — боротьба народів за своє національне і соціальне визволення; масовий рух представників різних станів за релігійну, соціальну і політичну свободи всього народу.

Національно-релігійні утиски — переслідування людей, обмеження їхніх політичних, економічних, станових і особистих прав за належність їх до певної, зокрема, православної віри.

Нація (лат. — *народ*) — форма історичної спільноти людей, які усвідомлюють спільність своїх політичних, господарських та культурних інтересів. Складається з різних племен та народностей під час формування їх спільної території, економічних зв'язків, літературної мови.

Нова ера, наша ера — відправна точка, початок нового літочислення. У християнському світі початком Н. е. вважається народження *Ісуса Христа*.

Новаторство у літературі — кардинальна перебудова чи принципова зміна традицій, оновлення змісту і форми літературних творів.

Новий Завіт — частина *Біблії*, яку християнство визнає за *Священне Писання*, офіційний *християнський канон*. Н. З. включає 27 книг (4 *Євангелія*: від *Матвія*, *Марка*, *Луки* та *Іоанна (Івана)*, *Діяння святих апостолів*, 21 *Послання апостолів* (7 соборних послань та 14 послань апостола *Павла*) і *Одкровення (Об'явлення) Івана Богослова* або *Апокаліпсис*). Текст Н. З. складався поступово у I-II ст. і був остаточно затверджений церквою у IV ст. Назва пов'язана з тим, що замість *Старого Завіту*, укладеного Богом з одним народом, Бог через *Ісуса Христа* уклав нову угоду (*завіт*) з усіма народами. У центрі уваги — проблема праведності та гріховності, каяття й спокути. Обґрунтована у *Старому Завіті* думка про неминучість спокути у текстах Н. З. досягає найвищого гуманістичного звучання. Щоб наставити людей на праведний шлях, Син Божий добровільно йде на жертву, спокутуючи тим самим гріхи роду людського. Власним життям і смертю Він дає повчальний приклад праведного життя. Символами Н. З. у християнському мистецтві є звиток чи книга: або у руках *євангелістів*, або на аналої перед кожним з них, або в руках у *святих*, *богословів*, *Христа* чи *Марії*.

Новозавітні апокрифи — не визнані офіційною церквою твори, написані на сюжети, запозичені із *Нового Завіту*. В Україні були відомими легенди про Христа («Про постриг Христа в попи», «Про те, як Христос плугом орав», «Як апостол Петро продав Христа у рабство») та *апокрифічні євангелія* (близько 50): *Першеєвангеліє Якова* («*Якова повість*»), *Євангеліє Хоми* (*Євангеліє дитинства Христа*), *Євангеліє Никодима*. Мали вплив на християнський культ та живопис (свято Введення Марії у храм, сюжети ікон про шістьма Христа до пекла).

Нормани — пращури теперішніх норвежців, данців, шведів та ісландців.

Норманська теорія — напрям в українській та зарубіжній історіографії, прихильники якого вважають *норманів* засновниками східнослов'янської державності, в т. ч. і *Київської Русі*, а саме слово «Русь» — норманського походження.

О

Обрядова поезія — твори усної народної творчості, які, на відміну від фольклору позаобрядового, є органічною частиною традиційних народних обрядів і в обрядах виконуються. О. п. поділяється на два основних цикли: календарний і сімейний. В основі календарних землеробських обрядів — прагнення шляхом магії покращити урожай, досягти господарського благополуччя. Календарні обряди поділялися на чотири сезонні цикли: зимовий, весняний, літній і осінній. Сімейні обряди супроводжували найбільш знаменні події у житті людини — народження дитини, шлюб, поховання.

Ода (з гр. — *пісня*) — 1) у давніх греків — урочистий ліро-епічний вірш для хору; 2) урочиста, хвалебна пісня, присвячена видатній події чи особі («Ода» Павла Русина, «Похвала Борисфену» Феофана Прокоповича, «Ода на перший день травня 1761 року» Ігнатія Максимовича та ін.).

Одкровення — богословський термін, яким позначається «усе те, що сам Бог відкрив людям про Себе і про істинну віру в Нього». Згідно з теологічним вченням Бог відкриває себе кожній людині через видимий світ (природу), людську совість (голос Божий), провіденційно сприйняту історію людства, а також через різні знамення і чудеса. За християнським віровченням, Боже О. міститься у *Святому Письмі*.

Оклад — декоративне покриття книжкової палітурки, виконане з жорстких матеріалів (слонова кістка, золото, срібло, олово) з використання техніки чеканки, лиття, тиснення, філіграні.

Октоїх (від гр. — *вісім і голос*) — збірник піснеспівів православної церкви (пісень, молитов, канонів) на вісім голосів.

«Олександрія Хронографічна», «Александрія», «Діяння Олександра», «Роман про Олександра» — перекладний грецький роман псевдо-Калісфена про життя і подвиги Олександра Македонського (356-323 рр. до н. е.) з пригодницькими, казковими і фантастичними мотивами. В «О. Х.» розповідається легендарна біографія Олександра. У оповіді багато подій, що не відповідають історичній правді (напр., походи Олександра в Італію, Африку, Карфаген, одруження з дочкою Дарія Роксаною тощо). Значне місце в «О. Х.» займають *батальні сцени*, описи далеких чудесних земель. У середні віки була широко розповсюджена у Візантії, у країнах Європи і Сходу. Давньоруський переклад був зроблений у XII-XIII ст. ст. Відома у декількох *редакціях*. Велика популярність пов'язана з цікавими описами екзотичних людей, звірів, явищ природи.

«Олексій, людина Божа» (1673-1674) — п'єса з репертуару українського *шкільного театру, міраклъ*. Поява обумовлена обставинами життя тодішніх Києва та України: після *Андрусівського перемир'я* (1667) Київ залишився під Москвою, яка відмовилася віддати його Польщі, релігійна та феодальна українська верхівка прихильно ставилася до цього, всіляко прославляючи царя і російських воєвод. Феодально-церковний характер владної верхівки України, прихильної до релігії, до

культу, нав'яв ідею вшанувати царя Олексія Михайловича, прославивши його святого патрона —Олексія, людину Божу, взяти для урочистої вистави сюжет релігійно-ідеалістичний, оздобивши його натяками на сучасність. Граничить з п'єсами державницько-політичного характеру. Основна ідея твору: прославлення подвижництва. Образ Олексія є втіленням християнського ідеалу, це людина добродісна і покірна. У творі відчутний вплив єзуїтських драм: застосування алегоричних образів з класичної міфології, панегіризм стосовно головного героя, який є символом конкретної історичної особи (поставлена в день іменин царя Олексія Михайловича, починається і закінчується хвалою на його честь). Бароковість твору виявляється у поєднанні образів християнської віри (архангели) з образами класичної міфології та історії (Діоген, Юнона, Віртус-Чеснота, Венера). Написана драма *силабичними віршами*.

Олімп — 1) назва гір догрецького походження. Найбільш відомий покритий снігом, лісистий багатoverшинний гірський масив висотою 2918 м, найвища частина Греції; 2) в античній поезії — міфічна резиденція верховних грецьких богів, «олімпійців», де знаходився палац царя богів Зевса і помешкання інших богів.

Опера (іт. — твір, робота, дія) — найбільший за обсягом синтетичний вокально-музичний драматичний твір, вид театрального мистецтва, у якому сценічна дія поєднується з вокальною (солісти, хор) та інструментальною (оркестр) музикою, балетом і часто з пантомімою, а також із образотворчим мистецтвом (грим, костюми, декорації). Зміст О. виражається засобами музичної драматургії та сценічними музично-поетичними образами. Розмовна мова героїв на сцені відсутня, всі тексти співаються (арії, дуети і т. д.) чи проспівуються речитативно. Головні герої характеризуються персональними музичними темами, на які накладається текст. Композиційно О. чітко структурована і має обов'язковий оркестровий музичний вступ (увертюру), у якому переплетення головних музичних тем дає своєрідну проекцію на подальший розвиток драматичної дії, підкреслює провідні конфлікти та ідею твору. Родоначальником оперного мистецтва вважається Італія (XVI-XVII ст. ст.). Розвиток українського оперного мистецтва припадає на XIX ст. («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарас Бульба» М. Лисенка та перші дитячі зразки цього жанру — «Коза-дереза» та ін.).

Ораторське письменство — повчальна література Києворуського періоду, завдання якої полягало у розкритті основних *догматів християнства* і правил християнської моральності. За змістом і формою розрізняли *дидактичне (повчальне) красномовство* (проповіді Феодосія Печерського) і *епідиктичне (урочисте) красномовство* («Слово про Закон і Благодать» Іларіона, слова Кирила Туровського) Найбільшого розквіту О. п. здобуло у XII ст., у XIII–XIV ст. ст. поступово втрачає популярність.

Оригінал (лат. — *первісний*) — 1) справжній документ чи твір на відміну від копії, фальсифікації; 2) текст, з якого зроблено переклад іншою мовою.

Орнаментальний стиль — стиль, властивий літературі *Київської Русі* XII ст. Його основними ознаками є мозаїчність, ускладненість композиції, вільне зміщення в часі, символічність відтворення дійсності. Творам притаманні нагромадження прикрас, гіперболізація, антитези, ускладнений синтаксис. З О. с. пов'язане так зване «плетіння слів». Найзначнішими пам'ятками О. с. є проповіді Кирила Туровського, «*Киево-Печерський патерик*», *крайові літописи* XII-XIII ст.ст.

Острозька Академія — вища греко-слов'янська школа, заснована у 70-х рр. XVI ст. у м. Острозі на кошти князя Костянтина Острозького, відіграла важливу роль у розвитку педагогічної думки та організації національної школи в Україні. Перший ректор — Герасим Смотрицький. При О. а. діяли друкарня і науково-літературний гурток.

Острозька Біблія — перше повне видання книг *Святого Письма* церковнослов'янською мовою у її східнослов'янському варіанті, здійснене 1581 р. І. Федоровим у Острозькій друкарні (заснована 1580 р.) на кошти князя Костянтина Острозького. В основу видання покладено рукопис «Геннадієвої Біблії», створеної у Новгороді у 1489-1499 рр. Вміщує передмову К. Острозького, другу, віршову передмову Г. Смотрицького і післямову І. Федорова. Прикрашена численними заставками, кінцівками та ініціалами. Пам'ятка книги доби *Ренесансу*.

Отці церкви — традиційна назва церковних діячів раннього християнства (II – VIII ст.ст.), що створили догматику й організацію християнської церкви і прославилися своєю мудрістю, святістю і знаннями у богослов'ї. Первісно цей термін позначав чотирьох О. західної церкви: Григорія Великого, Амвросія, Августина і Ієроніма; а також чотирьох О. східної церкви: Василя Великого, Атанасія, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Посилання на думку О. ц. було основним аргументом у теологічних диспутах.

Отче наш — *молитва*, якій *Ісус* навчив своїх учнів під час Нагорної проповіді. Вона починається словами «Отче наш» (Матв. 6, 9-13) або «Отче» (Лук. 11, 2-4). Версії *Матвія*, розгорнутої у сім прохань, дотримуються всі християнські церкви:

Отче наш, що на небі!

Нехай святиться Ім'я Твоє,

нехай прийде Царство Твоє,

нехай буде воля Твоя,

як на небі, так і на землі.

Хліба нашого щоденного

дай нам сьогодні.

І прости нам довги наші,

як і ми прощаємо

винуватцям нашим.

І не введи нас у випробування,

але визволи

нас від лукавого.

Бо Твоє є царство,

і сила, і слава навіки.

Амінь.

Єдина *молитва*, походження якої ведеться від самого *Ісуса*. «О. н.» називається ще «молитвою Господньою», оскільки це «молитва, звернена до Господа».

П

Павло — один з *апостолів християнства*. У *Новий Завіт* входить 14 послань, автором яких вважають Павла. Він виступав за розрив з *іудаїзмом*, за розповсюдження *християнства* серед усіх народів, за примирення з існуючим суспільним ладом. Головна ідея його творів – духовне спасіння.

Палеографія (від гр. — старовинний, давній і пишу) — історико-філологічна наука, що досліджує історію письма, вивчає особливості розвитку його графічних форм, оздоблення рукописів, досліджує матеріал, на якому записано текст, знаряддя писання, оправу, формат давніх манускриптів. Встановлює сукупність ознак, які дозволяють визначити епоху, час недатованих і нелокалізованих пам'яток. У своїх висновках звертається до історії, орфографії, історії літератури та мови, текстології.

Палея (гр. — Старий Завіт) — перекладний історичний твір енциклопедичного характеру, у якому викладалася старозавітна історія, а також історія персидська, єгипетська, римська, грецька аж до падіння Візантії. Деякі редакції включали історію царів вавілонських, єгипетських, персидських, македонських і римських до Тиверія, грецьких імператорів до взяття турками Константинополя. П. вміщувала значну кількість *апокрифів*, роздумів про явища природи та особливості людської істоти. До появи повного перекладу *Біблії* фактично заміняла її і потужно вплинула на давньоруський живопис і церковну словесність. Найдавніші списки П. датовані XIV ст.

Палея (гр. — Старий Завіт) **історична («Книга буття неба і землі», «Очі палейні»)** — перекладний історичний твір енциклопедичного характеру, що містить виклад старозавітної історії (до царя Давида включно) з великими відступами від біблійного тексту і апокрифічними доповненнями. Відсутні богословсько-символічні коментарі і зіставлення *Старого і Нового Завітів*. Зміст розрахований на звичайного читача.

Палея (гр. — Старий Завіт) **толкова** — перекладний історичний твір енциклопедичного характеру, що містить оповідь про старозавітні події за першими 8-ма книгами *Біблії*, а також богословсько-символічний коментар до них, який має характер полеміки з *їудаїзмом* і мусульманством. Текст насичений апокрифічним матеріалом. Оповідь доведена до X ст.

Палея (гр. — Старий Завіт) **хронографічна** — переробка *Палей толкової* і внесення до неї доповнень з *Хроніки Георгія Амартола*. Оповідь доведена до X ст. Розрізняють Повну П. х. і Коротку П. х.

Палімпсест (гр. — заново зскоблений) — давній рукопис, написаний здебільшого на пергаменті після того, як з нього було стерто первинний текст. Були розповсюджені до початку книгодрукування.

Паліндром (гр. — той, що повертається, що рухається назад), **рак** — 1) слово, що однаково читається по буквах зліва направо і справа наліво. Напр., дід, око, біб, дивоовид тощо; 2) курйозна форма вірша, у якій певне слово або віршовий рядок можна читати зліва направо і навпаки при збереженні змісту. У Івана Величковського П. іменується «раком літеральним»:

*Анна во дар бо ім'я мі обдарованна,
Анна дар і мні сін міра данна,
Анна мі мати і та мі манна,
Анна пита мя я мати панна (переклад М.Сулими).*

Паломництво (від лат. — пальмова гілка), **пілігримство** (від лат. — чужинець), **проща** — відвідування віруючими *Святих місць* (у християн — Єрусалима), викликане уявленням про те, що в таких місцях *молитва* більш дієва. П. виникло на основі давніх вірувань про надзвичайні можливості природи і поклоніння їй.

Перші *паломники* з'явилися у IV ст. Мандрівка до *Святих місць* чи мошей, як правило, пов'язана з труднощами, здійснювалася віруючими з метою виконання благочестивої клятви чи обітниці, щоб побачити видіння або позбавитися хвороби. Розквіт П. припадає на епоху Середньовіччя. На Русі перші *паломники* з'явилися в XI ст. (перший руський паломник — печерський ігумен Варлаам (1062)), утворився особливий тип *паломників-професіоналів* («*каліки перехожі*»), які мандрували від одного *Святого місця* до іншого. П. вважалось подвигом особливого благочестя. За церковним статутом св. Володимира паломники належали до числа “людей церковних”. Прирівнювалися до духовенства. Паломники (пілігрими, каліки перехожі) – богомольці, що були у *Святих місцях*, поверталися з пальмовою гілкою, яку тримали під час заутрені біля Гроба Господня у Вербну неділю. П. розширювало діапазон світогляду як самих паломників, так і людей, що з ними спілкувалися, а також було засобом міжнародного літературного обміну.

Паломницька (від лат. — *пальмова гілка*) **література, Ходіння** — жанр давньоукраїнської літератури; своєрідні *щоденники-путівники*, які містили найнеобхіднішу інформацію про *Святі місця*. Найдавніший національний зразок П. л. – «*Ходіння...*» *Данила (Даніїла)* (XII ст.), який побував у Палестині між 1106 і 1108 рр. П. л. відіграла значну роль у розповсюдженні на Русі географічних, історико-етнографічних та політичних знань.

Памфлет (з гр. — *усе палю*) — 1) жанр *публіцистики*, якому властиве нищівне викриття, спрямоване не проти окремих фактів, а проти цілої політичної, державної, філософської чи естетичної системи або проти конкретних впливових у суспільстві діячів. Здебільшого має агітаційну мету, тому завжди тенденційний, розрахований на безпосередню реакцію широкої публіки. П. властиві як *іронія*, згущена до *сарказму*, так і патетика; 2) гостросюжетний художній твір, якому властива *публіцистичність* та історична конкретність викриття.

Панегірик (від гр. — *урочиста промова*), **енкомій** — 1) у давніх греків надгробне слово, у якому звеличувались заслуги померлого, згодом — хвалебна промова, вірш-прославлення на честь конкретної особи чи групи людей. В українській літературі панегіричне віршування з'явилося у кінці XVI ст. («*Просфонима*», 1591) і поширювалося у зв'язку з національно-визвольною боротьбою. П. мали офіційне феодально-церковне спрямування, у них творився образ позитивного героя доби. За внутрішнім змістом П. близькі до українських пісень, у яких віншувальні, вітальні мотиви дуже поширені, особливо у календарно-обрядовому циклі; 2) будь-який літературний твір хвалебного характеру.

Пантеїзм (гр. — *все і Бог*) — релігійно-філософське вчення, що ототожнює Бога з природою, розглядає природу як утілення божества.

Пантеон (гр., букв. — *місце, присвячене усім богам*) — 1) храм або місце, присвячені усім богам; 2) сукупність богів певного релігійного культу; 3) місце поховання видатних людей.

Папа Римський — глава католицької церкви і верховний правитель (абсолютний монарх) держави-міста *Ватикан*. Повний титул: єпископ Риму, намісник *Ісуса Христа*, наступник князя *апостолів*, верховний понтифік вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх держави-міста *Ватикан*, раб рабів Божих. Обирається конклавом пожиттєво.

Парабола (від гр. — зіставлення, порівняння, наближення) — притча, коротка казка, алегорична розповідь повчально-моралізаторського характеру.

Паралелізм (з гр. — той, що йде поряд) — стилістично-композиційний прийом: паралельне зображення явищ із різних сфер життя, показ одних явищ на фоні інших, зіставлення їх переважно за ознакою дії.

Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну лиха нападають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потонає. (Лазар Баранович)

Залежно від того, на якому рівні — ритмічному, синтаксичному, строфічному, психологічному — відбувається це зіставлення, розрізняють *синтаксичний П.*, *психологічний П.*, *строфічний П.* Особливо властивий для творів фольклору (пісні, прислів'я, загадки) і близьких до них художніх літературних творів.

Паремійник (від гр. — притча, інакомовлення) — збірник перекладних уривків із історичних та пророчих книг Старого Завіту, що читався при богослужінні. У XII ст. на Русі був перекладений давньоболгарський «Григоровича паремійник».

Паремія (від гр. — притча, інакомовлення) — уривки з Старого і Нового Завітів, які читаються у православній церкві на вечірній службі, здебільшого напередодні церковних свят. П. вміщують пророцтва про подію, що святкуватиметься, восхвалення святого, на чю честь встановлене свято, або пояснюють суть свята.

Парнас — гірський масив до 2 458 м висотою у Центральній Греції. На його схилі знаходяться давні Дельфи з храмом Аполлона. На П. бере початок священне Кастальське джерело, присвячене музам. Тому П. разом із Геліконом став горою муз і символом поетичного мистецтва.

Пастораль (лат. — пастуший) — жанровий різновид *буколічної поезії*; невеликий твір, у якому ідеалізовано зображується безтурботне життя пастухів і пастушок на лоні сільської природи.

Парсуна (від лат. — особа, особистість) — назва репрезентативних портретів в Україні кінця XVI-XVII ст.

Пасхалії — таблиці визначення дат святкування Великодня (Пасхи) і тих релігійних свят, початок яких відраховується від цього дня.

Патерик (гр. — батько), **Отечник**, **Старчество** — *агіографічний збірник*, який вміщував невеликі оповідання дидактичного характеру про пустельників або ченців певного монастиря чи місцевості, у них розповідалося не про все життя якогось монаха, а лише про його найбільш важливі подвиги чи події. Перші П. з'явилися у Візантії у IV ст. Найбільш відомими на Русі були перекладні «Луг духовний» («Лимонар» або «Синайський патерик») Іоанна Мосха, «Єгипетський патерик» («Сказання про єгипетських чорноризців»), «Римський патерик», «Скитський патерик». Найвизначнішою пам'яткою оригінальної літератури вважається «Києво-Печерський патерик» (XIII ст.).

Патерик Єгипетський, «Сказання про єгипетських чорноризців» — збірник перекладних повістей, до складу якого входять «Історія єгипетських монахів», збірник легенд про єгипетських відлюдників та «Лавсаїк» Палладія, загалом

близько 100 оповідей. Переважають легендарні та казкові мотиви. Окрему групу становлять оповіді про бісів та про різноманітні зваби, якими вони випробовують відлюдників. Найдавніші списки датовані XIV ст., однак на Русі був відомий з XI–XII ст.

Патерик Римський — перекладний збірник оповідей про життя італійських ченців, основою для якого стали «Бесіди про життя і чудеса італійських отців і про безсмертя душі» папи Григорія Великого (кінець VI ст.). Має форму діалогу, який ведуть папа Григорій і друг його юності диякон Петро. Найпопулярніший мотив оповідей: чудесна влада ченців над стихіями природи і дикими тваринами. Широко використані легендарні та казкові мотиви, фантастика, чудеса і видіння. Окремий розділ присвячений розповідям вмираючих або померлих про загробне життя. Найдавніші списки датовані XIV ст.

Патерик Синайський, «Лимонар» (квітучий луг), «Луг духовний» Іоанна Мосха — перекладний збірник оповідей про життя палестинських, сирійських та єгипетських ченців, складений у кінці VI–VII ст. палестинським монахом Іоанном Мосхом. Вміщує 200 оповідей аскетичного (подвиги відлюдників) та світського змісту (оповідання про трьох сліпців, про бурю на морі, про розбійника Кир'яна та інші). Літературна обробка практично відсутня. Відомий у рукописах XI–XII ст. У 1628 р. був надрукований у Києві Спиридоном Соболевом: додана передмова, яка з'ясувала особу автора.

Патерик Скитський — перекладний збірник оповідей про єгипетських відлюдників, до складу якого увійшли «Лавсайк» Палладія та частини з *Синайського патерика*. За змістом дещо відрізняється від подібних збірників, оскільки дидактичні анекдоти і новели майже відсутні, а основна увага зосереджена на численних повчальних висловлюваннях і афоризмах, авторство яких приписується різним святим. Матеріал розташований за тематичним принципом: кожній з чернечих добродійностей відповідає окрема глава. Був дуже популярним на Русі. Найдавніший список — XIV ст.

Патристика (від гр. — *отець*) — сукупність творів «отців церкви» — греко-римських філософів-богословів II–VIII ст. ст. У П. розроблялася християнська догматика. Вплинула на формування таких прозових жанрів, як полемічна філософська промова, богословський трактат-роздум, проповідь, похвальне слово, послання, духовний гімн, сповідь. Розквіт П. припадає на IV–V ст. ст. і пов'язаний з іменами Атанасія Олександрійського (біля 295–373), Василя Великого (330–379), Григорія Назіанина (біля 330–390), Григорія Ниського (біля 335–394), Іоанна Златоуста (біля 350–407). На Русі патристичні твори часто з'являлися у вигляді збірників («Златоуст», «Златоструй», «Ізмарагд», «Маргарит» та ін.). П. вплинула на давньоруську ораторську прозу, *агіографію*, екзегетику тощо.

Патріарх (гр. — *родоначальник*) — вищий духовний сан у православної церкві в Україні.

Патріотизм (від гр. — *вітчизна*) — одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури.

Патрологія (від гр., букв. — *вчення про отців*) — розділ християнського богослів'я, що вивчає твори *отців церкви*; загальна назва видань, які містять тексти творів та біографії *отців церкви*.

Пафос (з гр. — *почуття, пристрасть*) — натхнення, піднесеність, запал, почуття великого захоплення.

Пентаметр (від гр. — *п'ятимірник*) — стопа в античному віршуванні, яка складалася з двох піввіршів, розмежованих *цезурою*; в кожній частині було два *дактилі* та один довгий склад, тобто П. утворюють п'ять *стоп*: 4 *дактилі* і 1 *спондей*, який був розділений, кожному з двох його складів передували два *дактилі*. Самостійно П. в поезії не вживався, фігурував лише у сполученні з *гекзаметром*, складаючи разом з ним *елегійний дистих*.

Передмова — вступна стаття до книги, написана чи самим автором, чи упорядником, чи редактором з метою допомогти читачеві зрозуміти її зміст. У П. часто розповідається історія написання й видання включених до книги творів, принципи відбору їх, порядок розташування, джерела, з яких вони взяті (рукописи, першодруки). Особливий інтерес становлять П., написані самим автором. Вони допомагають з'ясувати погляди автора на зображувані події та явища, вказують на використані матеріали, прототипи образів, зроблені при перевиданні зміни тощо.

Переклад художнього твору — відтворення змісту і форми літературного твору, написаного однією мовою, за допомогою засобів іншої мови.

Перекладна література — корпус літературних текстів іноземного походження (візантійського, південнослов'янського), які з'явилися на Русі разом із прийняттям християнства.

Переяславська рада — загальна військова рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8 (18) січня 1654 р. у м. Переяславі для вирішення взаємин між Україною і Росією.

Періодизація — розчленування літературного процесу на окремі проміжки часу, які мають певну єдність і викінченість. При цьому враховують коло оригінальних і *перекладних пам'яток*, що з'явилися в той чи інший період; головні принципи відображення дійсності: характер жанрів, стилів, які визначають специфіку літературного розвитку певного періоду; характер тем, ідей, образів.

Персонаж (від лат. — *особа, особистість*) — дійова особа у драматичних та епічних чи ліро-епічних творах.

Персоніфікація (з лат. — *особа і робить*), **уособлення** — один з тропів, вид *метафори*, образний вислів, у якому ознаки істоти, людини переносяться на неживий предмет, абстрактне поняття, явище. Напр.,

*Розум правдивий і світлий досліджує сміло природу,
Істину з надр недоступних Ереба на світ він виводить.
Ратні полки у бою і поході тримає в порядку,
Безліч їх справ розглядає, керує народами світу.*

(М.Довгалецький)

Перший південнослов'янський вплив — культурний вплив Сербії, Болгарії та Македонії на філософію, писемність та образотворче мистецтво *Київської Русі* у XI–XII ст., зумовлений спільністю кордонів, спорідненістю мови та єдністю віри.

Петро — один з дванадцяти *апостолів*. Петра та його брата Андрія *Ісус Христос* першими покликав у свої учні. За католицькою традицією, П. вважається засновником церкви.

Печеніги — тюркські кочові племена, які у IX ст. із заволзьких степів перекочували у північно-причорноморські степи включно до гирла Дунаю, витіснивши звідти інші племена, і постійно нападали на Київ та інші руські землі, особливо і X і в першій половині XI ст.

Півустав, напівустав — один із графічних різновидів слов'яноруського письма. Виник у кінці XIII ст. — у першій половині XVI ст. Від давнішого — *устава* — відрізняється меншою чіткістю у написанні літер, більшою кількістю скорочень слів, позначуваних титлом, і т. зв. сил (знаків наголосу), похилим написанням літер, що сприяло прискореному процесу писання. На основі П. було створено слов'яноруський друкований шрифт, що існував до XVIII ст.

Підрядник — у теорії та практиці художнього перекладу це проміжний текст (художньо необроблений) між першотвором і перекладом. Передає тією мовою, на яку здійснюється переклад оригіналу, зміст іншомовного твору і лише окремі особливості його художньої форми. Так, П. поетичних творів відображають зміст прозою, не зберігаючи ні ритміки, ні віршового розміру, ні рими оригіналу.

Підтекст — думка, яку автор відверто не висловлює, але читач про неї здогадується, відчуваючи її ніби «між рядками»; внутрішній, прихований зміст тексту.

Післямова, післяслово — додаток до літературного твору, структурно не пов'язаний, на відміну від *епілогу*, з розвитком сюжету. У П. автор роз'яснює свої ідеї, повідомляє про чинники, що впливали на написання твору, вказує на використані ним матеріали, на *прототипів* окремих *персонажів* тощо. Започаткована П. у літературі *Київської Русі* як додаток до рукописних пам'яток, де інформувалося читача про джерела книги, називався укладач або переписувач і висловлювалося прохання у разі потреби виправити помилки.

«Пісні Оссіана» Дж.Макферсона (1760) — літературна містифікація, здійснена Джеймсом Макферсоном (1736-1796), авторство якої приписувалося неіснуючому давньому співцю Оссіану. Твір був написаний на основі ірландських оповідей XII ст. і шотландських легенд XVI ст. і виданий як двотомник «Оссіана, легендарного барда нелітів». До нього були включені дві поеми — «Фінгал, давня епічна поема» та «Темора». Виникає як відповідь на принижене становище шотландської нації після приєднання до Англії. Легендарний співець Оссіан, за версією Макферсона, — старший син Фінгала, короля легендарної древньої держави Морвен, яка начебто містилася на західному узбережжі Шотландії у IX ст. «П. О.» користувалися надзвичайною популярністю. Прославляються минулі легендарні битви, гіперболічно змальовано образи героїв, які постають загадковими міфологічними персонажами, що вражають своєю мужністю, відвагою. Події змальовуються на тлі загрозливих північних ландшафтів та меланхолійних пейзажів: похмурі скелі, пінисті гірські потоки, буремний вітер, темне розбурхане море, а над усім цим — таємниче і загадкове світло місяця.

Пісня Пісень, Пісня над Піснями (досл. з гр. — *найкраща пісня*), **книга** — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних* або *сапієнціальних книг*; лірична *поема*, у якій зображено палке кохання, що збереглося, незважаючи

на всілякі спокуси, і залишилося вірним собі. Автором вважають царя Соломона. Написана у формі розмови нареченої (суламітка Авігаш) з нареченим (цар Соломон), що переривається хором подруг нареченої (Єрусалимські діви). У іудеїв читається на Пасху як алегорія стосовно Виходу з Єгипту: бог-наречений заручається з Ізраїлем-нареченою. Свою любов Бог, як великий цар, добровільно виражає смиренній діві. У *Старому Завіті* Ізраїль названий дружиною Бога. Християни також вважають зміст цієї книги весільною піснею *Христа* до церкви, адже церква у *Новому Завіті* названа нареченою *Христа*. Подружня любов тут символізує любов *Христа* до його нареченої — Церкви.

«Пісня про мого Сіда» — іспанська епічна анонімна поема, створена біля 1140 р., збереглася у неповному записі. Точно відтворює історичні факти і образ рицаря Родріго Діаса де Бювара (маври прозвали його Сідом (сеїдом), тобто володарем, паном), що прославився своїми подвигами у часи Реконкісти. Поема розповідає про те, як король Альфонсо не злюбив Сіда і змусив його покинути вітчизну. Довідавшись про вигнання Сіда, до нього сходяться «люди всякого роду, звідусіль». Герой вирушає у мусульманські землі і здобуває багато перемог. Частину здобичі він во ім'я примирення задля спільної боротьби з маврами посилає Альфонсо. Король дозволяє Сідові повернутися у вітчизну і виступає сватом у одруженні його дочок з інфантами де Карріон. Сід неохоче погоджується на весілля, але не може відмовити королю. Інфанти де Карріон ображені на Сіда та його оточення, бо заслужили насмішок, адже виявилися нікчемами і боягузами. Зі згоди Сіда вони забирають своїх дружин і по дорозі до власних земель у лісі Корпес жорстоко їм помщаються. Сід зі згоди короля викликає своїх зятів на поєдинок, у якому здобуває перемогу. Дочок він знову віддає заміж за королів Наварри і Арагона. Особливості твору: героїчне не відокремлене від повсякденного, реалістична манера зображення подій та психології героїв, майже всі персонажі – історичні постаті, відсутня ідея релігійної нетерпимості, релігійної екзальтації. У Сіді, ідеалізованому автором (має твердий характер, розсудливий, демократичний, засуджує міжусобиці, патріот: для нього батьківщина — вся Іспанія, має талант полководця і державного діяча, ніжний чоловік та батько), народ бачив відданого королю васала, борця за звільнення батьківщини від маврів і одночасно — ворога феодальної знаті.

«Пісня про Нібелунгів» — німецький середньовічний *героїчний епос*, названий за іменем міфічних карликів, власників скарбів. Зародився в епоху «великого переселення народів», але остаточно сформувався у XII-XIII ст. ст. Відгомін реальних історичних подій – загибель остготського королівства у 375 р., руйнування бургундського королівства на Рейні у 457 р., смерть вождя Атили — поєднався з давніми германськими *сказаннями*, описами феодальних усобиць, рицарських турнірів, полювання, придворних церемоній. Складається з двох частин, до яких входять 39 пісень – «авантюр». Розповідається історія сватання короля Гунтера до ісландської королівни Брюнгільди, в якому йому допомагає вірний васал нідерландський королевич Зигфрід, власник скарбу Нібелунгів, який давав йому владу і могутність. За допомогу Гунтеру він отримує руку його сестри Кримгільди. Через кілька років спалахує сварка між двома королевами, жертвою якої стає Зигфрід, котрого вбиває ще один васал Гунтера — Хаген. Кримгільда заради помсти виходить заміж за вождя гунів Етцеля (Атилу), запрошує у свій дім кривдників — Гунтера і Хагена і жорстоко вбиває їх. Зигфрід є втіленням народного ідеалу героїчної особистості, наділеної богатирською силою, відвагою, вірністю у дружбі і коханні, великодушністю і щедрістю. Його вбивця Хаген фон Троньє, безмежно відданий своєму сеньйору, уособлює феодальний світ з його

жорстокістю і віроломством. Головний мотив: зіткнення добра і зла, мотив помсти. Юнацькі пригоди Зигфріда (добування скарбу, плаща-невидимки, перемога над драконом і набуття неураженості, сватання до Брюнгільди) мають умовний, казковий характер, винесені за межі основної оповіді. Казкові мотиви начебто прикриті пишними описами придворного життя — бенкетів, турнірів, полювання, служіння дамі. Відсутній патріотичний пафос (як у «*Пісні про Роланда*») та мотив національної єдності (як у «*Пісні про мого Сіда*»).

«Пісня про Роланда» — видатний твір французького *героїчного епосу*, в основі якого — «шансон де жест» — «пісні про діяння», що відображають реальні події епохи Карла Великого: похід в Іспанію 778 р., поразка військ короля у бою з басками, загибель ар'єргарду франкських військ на чолі з маркграфом Бретані Хруодланом у Ронсельванській ущелині. За сюжетом твору Карл хоче запропонувати невірним прийняти християнство і посилає в їхній табір юного лицаря Роланда. Роланд із скромності вважає себе недостойним такої почесної місії і поступається нею барону Ганелону. Але той, розуміючи, що піддає своє життя ризику, смертельно ображається на палкого юнака і замислює помсту. Він відкриває сарацинському царю Марсію диспозицію Роландового загону. Марсій нападає на Роланда і винищує загін. Роланд гине, а разом з ним — його вірний друг Олів'є і єпископ Турпін. Карл, щоб не помилитися з вироком, влаштовує «божий суд». Ганелон програє двобій, що слугує доказом його вини. Зрадника жорстоко карають. Безіменні співці, які обробили народно-героїчні пісні, сказання і легенди, перетворили один із історичних епізодів на пристрасну оповідь про патріотичний подвиг на славу «Милій Франції» і християнству. В основі поеми — протиставлення відважного і доблесного Роланда, вірного своїй батьківщині і королю, його друга Олів'є, воїна-священника архієпископа Турпіна рицарю Ганелону, що уособлює феодальний егоїзм. Твір відзначається піднесеним тоном розповіді, який нагадує Гомера, великою кількістю батальних сцен (2/3 усього тексту), наявністю християнської фантастики (у вигляді фантастичних образів і чудес), уславленням жіночих образів (образ Альди — нареченої Роланда), сюжетною різноманітністю: від сімейно-побутових зарисовок до фіксації важливих історичних подій і політичних проблем. У творі декілька разів згадується *Київська Русь*. Поетика «П. про Р.», насичена повторами, *паралелізмами*, *голосіннями* за померлими, пророчими снами і знаменнями, близька до творів фольклору.

Повість — 1) у Давній Русі — *літописні зведення* («*Повість врем'яних літ*»), *життя* (повість про життє...), *сказання*. У середньовічному значення П. — загальна жанрова форма, у яку входять твори різних чи одного жанру, поєднані думкою оповідача; 2) епічний прозовий твір, який характеризується однолінійним сюжетом, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом і оповіданням. Від оповідання П., окрім обсягу, різниться розгорнутішим сюжетом, більшою кількістю другорядних персонажів, повнішою і глибшою їх характеристикою, широтою описів.

Повість воїнська (дружинна) — жанр давньоруської літератури XI-XVII ст. ст., світське історичне оповідання як оригінального, так і перекладного походження, присвячене зображенню воїнських подвигів, битв. Зміст П. в. просякнутий патріотичним пафосом, тривогами за долю батьківщини, відображає боротьбу народу за свою національну незалежність. П. в. XI – початку XIII ст. розповідає про боротьбу руських дружин із степовими кочівниками — печенігами, половцями. Центральний герой П. в. — реальна історична особа, князь, наділений, як правило, ідеальними якостями воїна-християнина.

«Повість врем'яних літ» — літописне зведення, яке має відповідний заголовок, складене у Києві, охоплює події до першого десятиріччя XII ст. і міститься на початку більшості літописних зведень XVI-XVII ст. ст.; видатна пам'ятка *літописання Київської Русі*, укладена києво-печерським ченцем Нестором, який був прихильником державного устрою, проголошеного Ярославом Мудрим: всі князі — брати і всі вони мають підкорятися старшому — Київському князю. Особливо наголошено на ідеї єдності руських князівств і подоланні непорозумінь існуючих уже тоді декількох політичних центрів. Це перший історіографічний твір на Русі, що містить переказ історії східних слов'ян та історії князівської влади, розповідає про християнізацію русичів. Вміщує якнайширшу інформацію про *Київську Русь*: про племена, які населяють Руську землю, про слов'янські племена, що сусідять з русичами, про найважливіші міста, поселення, річки, про звичаї та обряди, про економічну та торговельну діяльність, про військові походи і найбільші баталії. Також широко використовує фольклорні мотиви. У первісному вигляді не дійшла, збереглася у пізніших копіях. Перша редакція — Нестерова — склалася на поч. XII ст. До неї увійшли Найдавніше Київське зведення 1037 р., Давнє Новгородське 1050 р., Києво-Печерські зведення 1073 і 1095 рр. (за гіпотезою академіка О. Шахматова). Другу редакцію складено ігуменом Сильвестром у *Видубицькому монастирі* 1116 р., третю — у *Києво-Печерському монастирі* бл. 1118 р. У літописі поєднується епічний стиль (оповідання фольклорного походження) і стиль «монументального історизму» (термін Д. Лихачова).

«Повість про Акира Премудрого» — перекладна повість, *прототип* її виник, як вважають, ще в Асиро-Вавілонії у V-VII ст. ст. до н. е. На Русі перекладена вже в XI-XII ст. ст. В «П. про А. П.» розповідається, як Акир, радник царя Адорської та Наливської країн (тобто Ассирії і Ніневії) Синагрипа, усиновив свого небожа Анадана, представив його цареві як свого учня і спадкоємця. Твір багатий на гостросюжетні ситуації і колізії. Окрім сюжету, «П. про А. П.» цікава афоризмами, *притчами* (про дружбу, справедливість, злих дружин тощо), з якими Акир звертається до Анадана.

«Повість про Варлаама і Йоасафа» — перекладна дидактична («душекорисна») повість, що розповідає про пустельника Варлаама і індійського царевича Йоасафа. На думку багатьох дослідників, в основу повісті покладено легендарний життєпис Будди, який у повісті перетворюється на царського сина Йоасафа. При народженні царевича звіздарі напрозорчили його батькові, що Йоасаф стане християнським подвижником. Цар ізолує сина від навколишнього світу в палаці, але той дізнається про страждання, хвороби і смерть, що підстерігають людей. Пустельник Варлаам, який приходить до Йоасафа, повертає царевича у християнську віру. Особливістю «П. про В. і Й.» є діалоги Йоасафа і Варлаама. Варлаам розповідає Йоасафу численні притчі казкового змісту, які і забезпечили творові особливу популярність. Твір прославляє християнство і чернецьке життя. Найдавніший давньоруський переклад датується початком XII ст. Перша українська наукова розвідка про цей твір належить І.Франку.

Повчання — жанр дидактичного красномовства, який мав суто практичну мету безпосереднього повчання, інформування чи настанови. Невелике за обсягом, як правило, позбавлене будь-яких риторичних прикрас. Розрізняли релігійні та світські, всенародні та приватні П. Зразками П. релігійного є «Повчання братії» Феодосія Печерського, а П. світського — «Повчання дітям» *Володимира Мономаха*.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха — твір давнього дидактичного світського красномовства. Дійшло у єдиному списку – Лаврентіївському (XIV ст.) — під 1096 р. Складається з трьох творів: власне «Повчання», *автобіографії* і листа до Олега Святославича. «П. д.» — перша спроба у давньоукраїнській літературі запровадження правил християнської моралі у світське життя. Автор прагне досягнути духовну суть християнства і з нею узгодити поведінку людини, яка завжди повинна йти дорогою правди і у всьому покладатися на єдиного Бога, який не дасть загинути тому, хто творить Його волю. Твір відображає широку освіченість автора: у ньому цитуються *Псалтир*, пророцтва *Ісайї*, *Триодь*, Апостольські послання, твори Василя Великого, *Шестоднев*.

Поетика (*гр.*) — цілісна система художніх засобів, з допомогою яких реалізується внутрішня закономірність творчого процесу поета, захоплюючи сферу психічних переживань, його громадсько-політичних, етичних і естетичних ідеалів.

Позасюжетні елементи твору — ті його частини, які прямо не пов'язані з розвитком основних подій у сюжеті, але збагачують зміст, увиразнюють ідею, створюють потрібний настрій. Це авторські відступи, вставні новели та оповідання, обрамлення, описи (пейзажі, портрети, інтер'єри тощо).

Позитивний герой — літературний персонаж, який поданий у творі як зразок для наслідування, зразок людської поведінки, носій естетичних ідеалів, утверджуваних письменником.

Полеміка (*від гр. — войовничий, ворожий*) — гостра суперечка (часто публічна) непримирених сторін з приводу якогось проблемного питання.

Полемічна (*від гр. — войовничий, ворожий*) **література** — літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру, що виникає на ґрунті релігійно-політичної боротьби. Полемічні виступи проти намагань католицизму підпорядкувати своєму впливові православний схід мали місце вже у часи *Київської Русі*, відразу після розколу християнства у 1054 р. Особливого розмаху в Україні П. л. набула у зв'язку з підготовкою і прийняттям *Берестейської унії* (1696). Поштовхом до появи української П. л. стала книга польського релігійного діяча, *єзуїта* Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577). У відповідь з'явилися анонімні памфлети українських православних літераторів, твори Герасима Смотрицького, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, Христофора Філарета, Захарії Копистенського та ін.

Поліфем — син Посейдона, кіклоп (одноокий велетень-потвора надзвичайної фізичної сили).

Полонізація — політика Польщі, спрямована на поширення польської мови, католицького віросповідання.

Половці (кипчаки) — середньовічна народність тюркської групи, кочівники, які здійснювали грабіжницькі напади на своїх сусідів, у середині XI ст. — і на південно-східні кордони *Київської Русі*.

Помісна церква — православна церква, яка веде свою історію від перших віків існування християнства, зберігає традиції раннього християнства.

Порівняння — один із тропів, полягає у зіставленні певних рис, ознак якогось предмета з іншим (за спільними для них ознаками) з метою увиразнити зображуване, виділити його істотну рису.

*Чоловік — немов трава, дні його — як квіти,
Тут цвіте, та має він посіктись — не жити.
Так, короткі наші дні, що для нас тут сяють,
Наче квіт той польовий, нагло зів'ядають.*

(Іван Величковський)

Найчастіше порівняння висловлюється за допомогою сполучників і сполучних слів як, немов, наче, ніби та ін. Часто зустрічаються безсполучникові П., виражені іменниками в орудному відмінку.

Порічний запис — найдавніша за походженням форма літописної оповіді. Найголовнішими ознаками П. з. є *лаконічність, документальність та фактографічність*. Позбавлений художньої форми і емоційності. Сфера П. з.: поодинокі факти, що не потребують докладного викладу у формі розгорнутого оповідання. Напр., «911 р. Явися звізда велика на заході копійним образом», «966 р. В'ятичів переміг Святослав і дань на них наклав».

Посвята, присвята, дедикація (лат. — *посвячую, присвята*) — авторський напис на початку твору, де зазначено, на честь якої особи, колективу чи події написано твір, кому його присвячено. Іноді включає початкові рядки вірша чи становить окремий твір. Найчастіше виражає жест поваги, вдячності автора певній особі; інколи вказує на зв'язок мотиву твору або його задуму з творами адресата П. чи на факт спілкування з ним.

Послання, «посланіє» — 1) ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадянам, приватним особам чи усім християнам, написані подвижниками (проповідниками раннього християнства). За церковною традицією, вони звичайно приписуються *апостолам*; 2) в українській літературі — один із публіцистичних жанрів, що набув особливого розповсюдження у творчості письменників-полемістів XVI-XVII ст. ст. («Послання до стариці Домнікії», «Послання до князя Василя Острозького» Івана Вишенського). Літературний твір, що відзначається наявністю безпосереднього зв'язку його змісту з конкретними, як правило, синхронними часові написання фактами, проблемами і явищами дійсності, написаний у формі відкритого звернення до якоїсь особи чи багатьох людей.

Послання апостола Павла — 14 релігійно-філософських творів *епістолярного* жанру, які увійшли до *Нового Завіту*. Адресовані християнським громадам різних міст, країн, окремим особам. Всі послання є проявом виховної і організаторської роботи, засобом спілкування.

Праведник — у православ'ї — святий, який прославився своїми подвигами і святістю життя у звичайних умовах, а не в монастирі.

Правобережна Україна — історико-географічна назва частини України на правому березі Дніпра, яка охоплювала Київщину, Брацлавщину, частково Волинь та Поділля і яка після *Андрусівського перемир'я (1667)* між Росією і Польщею відійшла до Польщі.

Православ'я — один із трьох, поряд з *католицизмом* і *протестантизмом*, напрямків християнства, поширений переважно у Східній Європі та на Близькому Сході. Виникло в IV-V ст. ст. на території *Візантії* після розпаду Римської імперії і відобразило особливості її соціально-економічного, політичного, культурного розвитку. Остаточно П. сформувалося як самостійне віросповідання після поділу християнства 1054 р. на Західну (римо-католицьку) і Східну (греко-візантійську) церкви. За останньою закріпилася назва православної. На відміну від *католицизму*, П. не має єдиного світового релігійного центру, складається з низки *автокефальних церков*. Догматичні відмінності П.: визнає триєдиного Бога як творця і управителя світу, визнає потойбічний світ (але заперечує чистилище), посмертну відплату, Страшний суд, Боготілення, спокутну жертву *Ісуса Христа*, що відкрила можливість спасіння для всього людства. Культові та канонічні особливості: поклоніння *іконам*, обов'язковість шлюбу для *білого духовенства*, особлива манера церковного співу (без музичного супроводу) та ін. Має широку систему свят і обрядів. Велике значення надається постам, вшануванню святих. Богослужіння в П. триваліше, ніж в інших християнських конфесіях, і включає в себе значну кількість ритуалів. Головне богослужіння — *літургія*. Духовенство в П. поділяється на *біле* (одружені парафіяльні священники) і чорне (чернецтво, яке дало обітницю безшлюб'я).

Преображення Господнє, (розм.) Преображення, Спаса — дванадцяте Господнє нерухоме свято, яке звеличує подію проявлення божественної суті *Ісуса Христа апостолам* Петрові, Іванові та Якову на горі Тавор.

Преподобний — у православ'ї — святий, який прославився своїми подвигами і святістю життя, перебуваючи у монастирі.

Прислів'я — короткий, ритмічно організований, афористичний народний вислів, що має здатність до багатозначного використання у мовленні за принципом аналогії. Пов'язаний з певною гранню народного досвіду

Притч Соломонових, книга — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних* або *сапієнціальних книг*; збірник *притч*, книга практичної етики. Складається з 31 розділу. Основна складова книги — короткий, не потребує доказів вислів, основою якого є *антитеза* або *порівняння*; не є прямими заповідями Божими, пропонуються як життєвий досвід людини, яка сама все на собі випробувала. Релігійний елемент мінімальний. Теми *притч*: мудрість, справедливість, богобоязливість, знання, моральність, невинність, самодисципліна, працелюбність, лінь, допомога іншим, вибір друзів, виховання дітей, співчуття до бідних, милосердя до ворога, стриманість тощо. Заключною частиною книги є «Похвала добродійній дружині».

Притча — один із жанрів літератури, основи якого закладені у фольклорній традиції і надалі закріплюються у писемній формі. Оповідний твір повчально-алегоричного змісту, основними рисами схожий на *байку*. В основі сюжету П. лежить уможливлена логічна схема, широко використовуються різні види алегоричної мови — *алегорії, символи, параболи*, що вимагають певного тлумачення. На відміну від багатозначного тлумачення *байки*, у П. завжди прихована конкретна дидактична ідея, якій притаманна глибинність і широта узагальнення, максимальна загостреність провідної думки. Змістовність П. завжди позначена тяжінням до глибинної «премудрості» релігійного чи світського моралізаторського характеру. Релігійна П. широко представлена у *Біблії*, використовувалась насамперед для

передачі сакральних ідей. Багато П. вміщено у різних частинах *Старого Завіту* (притча Йофама про дерева, які хотіли обрати собі царя; притча Нафана до Давида про багатого, який відібрав у злидаря єдину вівцю; притчі Соломона). Євангельські *притчі* вкладає в уста *Ісуса Христа*, вони є основною формою Його спілкування з народом і учнями (про сіяча, про зерно гірчичне, про десять дів, про злих виноградарів, про доброго самарянина, про блудного сина, про багатого і Лазаря та інші). У пізніші часи П. активно використовується у світській європейській літературі, стає одним із засобів вираження морально-філософських суджень письменника (творчість Г. Сковороди).

Проблематика літературна — сукупність заявлених у художньому творі проблем, тобто гострих життєвих суперечностей, які постали перед митцем і його персонажами і вимагають свого вирішення відповідно до розгортання твору.

Проза (від лат. — проста, вільна (мова)) — художнє мовлення, не організоване ритмічно, не віршоване, з охопленням думок, здебільшого неспіввимірних щодо часової тривалості. Прозове мовлення розкриває певну дію: зовнішню, подієву, чи внутрішню, психологічну, певний ланцюг рухів, жестів.

Пролог (гр. — переднє слово, передмова) — вступна частина твору, яка або розповідає про події, що передують основним подіям твору, або наводить якусь історичну паралель, або створює потрібний настрій, готує читача до сприйняття твору.

Пролог, Синаксар, Мінологій — один з агіографічних збірників; збірник коротких життєписів *святих*, розміщених у календарному порядку відзначення днів їх пам'яті. Сформувався у X ст. За структурою близький до *Четьїв Міней*. Призначався для читання під час богослужіння. До складу, окрім житійних текстів, включали «*Мартирології*», відомості про старо- і новозавітні свята, оповідання з *патериків*, слова *отців церкви*, повчання і похвали *святим* та *святим*, запозичені з *Торжественників*. Найстаріші руські списки датовані XII–XIII ст. ст., первісно включали лише статті про грецьких та римських святих, пізніше — про руських святих.

Проложне житіє — коротке житіє, що входило до складу *Пролога*.

Проповідь — дидактичний жанр *ораторської прози*, промова релігійно-настановчого змісту, яка виголошується священниками у храмі під час або після богослужіння. Завдання П. — особисте тлумачення і роз'яснення Божественного вчення відповідно до конкретних потреб віруючих. Має ряд стильових особливостей: підвищена емоційність, риторичність, застосування урочистої лексики, цитування *Біблії*. У *Київській Русі* жанр П. склався під впливом візантійської традиції. Одним із ранніх зразків урочистої П. вважається «*Слово про Закон і Благодать*» митрополита Іларіона (XI ст.).

Пророк (гр. — жрець, який передбачає те, що має статися) — у *іудейській* та *християнській* релігіях — посередник між Богом і людьми, глашатай божественної волі, людина, яка передбачає майбутнє.

Пророчі книги Старого Завіту — група книг *Старого Завіту*: книги «великих» пророків: *Ісайї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла*; книги «малих» пророків: *Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарії, Малахії*. 13 із названих пророків були пов'язані з руйнуванням єврейського царства, а троє (Огія,

Захарія, Малахія) сприяли його відновленню. Завдання *пророків* полягало у спасінні народу від ідолопоклонства і беззаконня, а також у пророкуванні появи *Месії* і Царя царів з коліна Давидового. П. к. є суто історичним явищем, для розуміння якого потрібне глибоке знання релігійної та світської історії Ізраїлю.

Просвітницький реалізм — творчий метод у літературі XVIII-XIX ст., своєрідний тип *реалізму*, де всі явища суспільного життя і вчинки окремих людей оцінюються як розумні і нерозумні. Творцями і теоретиками стали Дідро у Франції та Лессінг у Німеччині. Естетичні ідеали: встановлення справедливого суспільного ладу шляхом освіти народу, пропаганда ідей добра і справедливості, возвеличення людини-трудівника, критика панівних класів, ствердження гуманних стосунків між людьми. У центрі уваги П. р. — людина, її суспільні відносини, творчі можливості, її моральність, гідність. Особливостями стали подальший розвиток і демократизація тематики, відмова від нормативності, властивої *класицизму*, вимога життєвої правди, документально точного розкриття характерів, повчальність, пов'язана із бажанням авторів донести до реципієнта суспільні чи моральні ідеї.

Простір у художньому творі — одна з основних характеристик художнього буття героїв. Суттєво відрізняється від реального простору. Характеристики художнього простору (обмеженість — необмеженість, об'ємність, локальність, пропорційність, конкретність тощо) визначаються методом, напрямом, жанрово-родовою приналежністю, сюжетом твору, а також творчою індивідуальністю автора.

«Просфонима» (привітання) (1591) — перший друкований український анонімний *панегірик* (*Львівська братська друкарня*) на честь київського *митрополита* Михайла Рогози, який приїхав до Львова на початку 1591 р. Складено його від імені учнів і вчителів («малих» і «старших») *Львівської братської школи* і виголошено «пред народом» 17 січня 1591 р. у братській церкві.

Протестантизм (букв. — *негідний, той, хто заперечує*) — теологічна та церковна течія, особливий спосіб сповідання християнства. Відділився від римської церкви у XVI ст. Однією з головних причин розколу стали твердження протестантів, що єдиним джерелом істини є *Біблія* і що виправданням вчинків людини може бути лише віра, а також відмова визнавати владу *Папи Римського*. П. підкреслює, як важливо проповідувати і слухати Слово Боже, і применшує роль творів образотворчого мистецтва, вважаючи їх необхідними лише для реалізації релігійно-дидактичної мети. Первісними формами П. були *лютеранство*, *кальвінізм*, *англіканство*.

Протограф (від *гр.*, букв. — *пишу перший*) — первісний рукопис, покладений в основу пізніших списків, копій, редакцій.

Протоканонічні книги — біблійні книги, які вважаються *канонічними* в іудейській та християнській релігіях.

Прототип (*гр.* — *першообраз*), **прообраз** — реальна особа, група людей чи літературний персонаж, які стали основою для створення певного художнього образу. Літературний персонаж може мати декілька П., суміщаючи в собі окремі риси осіб, відомих авторові.

Процес літературний — історичний рух національної і світової літератури, що розвивається у складних зв'язках і взаємодіях. Включає в себе твори, що з'явилися

в даний момент, їх сприйняття читацькою аудиторією, літературну критику, різні форми організації літературного життя, твори минулого, які залишаються у активному шарі белетристики і сприймаються по-новому.

Псалми (від гр. — *пісня, оспіваю*) — твори іудейської та християнської релігійної лірики, що прославляють Бога. Короткі й досить прості за формою, написані від першої особи. Найпоширенішим циклом П. є «*Псалтир*», що входить до складу *Старого Завіту Біблії* й приписується давньоєврейському царю Давиду. У них домінує ідея смирення та звеличення божества, ідея добра і святості. Жанрові різновиди П.: похвала Богові, моління, скарга, прокляття, каяття, історичний огляд, шлюбна пісня, філософський роздум. Цей жанр у своїй творчості використовували Г.Сковорода (зб. «*Сад божественних пісень*»), Т.Шевченко (цикл «*Давидові псалми*»).

Псалми месіанські — псалми, у яких подається інформація про майбутнього *Месію*, який виступає як могутній цар і влада якого пошириться на всю землю; про воскресіння *Христа*; про страждання на хресті тощо (псалми 2-й, 16-й, 22-й, 45-й, 72-й, 110-й).

Псалтир (гр.) — книга *Старого Завіту*, що входить до складу *морально-поетичних або сапієнціальних книг*; збірка релігійно-моральної лірики. Традиційно автором вважають царя Давида. Містить 150 молитовних співів (гімнів поклоніння), яким притаманна єдність світосприйняття та спільність мотивів: звернення людини (чи народу) до Бога як до сили особистісної, вірного спостерігача та слухача, що випробовує глибини людського серця. Основні теми: *Христос*, Єгова, закон, творення, майбутнє Ізраїлю, випробування оновленого у стражданнях, radoшах та труднощах серця. Поетична форма та метрична організація *псалмів* заснована на синтаксичному *паралелізмі*, який об'єднує синонімічні варіації однієї і тієї ж думки або загальну думку та її конкретизацію, чи дві протилежні думки або ж два висловлювання, що перебувають у відношенні висхідної градації.

Псевдонім (від гр. букв. — *вигадане ім'я*) — вигадане ім'я та прізвище, яким письменники (актори, режисери, художники та інші) замінюють своє справжнє ім'я. Виникнення П. може бути пов'язане з різними причинами: цензурні переслідування, наявність однофамільців, немилозвучність справжнього прізвища, станові забобони, бажання підкреслити особливість особистості автора або його творчості тощо.

Публікатор — особа, яка публікує літературну пам'ятку, історичний документ, невиданий твір якогось автора, супроводжуючи таку публікацію пояснювальним текстом чи коментарями або без них.

Публіцистика (нім., від лат. — *суспільний*) — особлива літературна форма, яка об'єднує ознаки художньої літератури, журналістики і соціально-політичної прози; тип творів, у яких оперативно досліджуються і узагальнюються актуальні проблеми з метою впливу на громадську думку і громадську свідомість. Відзначається експресивністю, відкритою тенденційністю, риторичністю.

Пчела — збірники висловлювань із *Святого Письма*, а також із творів духовних та світських письменників, зокрема Плутарха, Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля, Софокла, Епікура, Есхіла, Демосфена та ін., з яких було запозичено лише те, що відповідало моральному ідеалові християнина. Складені у Візантії ченцем Антонієм у XI ст.

Висловлювання розташовувалися у певному порядку, за розділами: про мудрість і правду, про дружбу, про житейські добродієвості тощо, а також за ступенем авторитетності їх авторів. Збірка великого обсягу: містить понад 70 статей, а також 2,5 тис. висловів на різноманітні теми. Найдавніші переклади датовані XII ст.

П'ятикнижжя Мойсея (в іудаїзмі — **Тора, тобто Закон, Вчення**), **Мойсеїв Закон, Закон** — назва перших п'яти книг *Біблії*, авторство яких за традицією приписується пророкові *Мойсею*. Насправді основна частина П. створена у IX - VII ст. ст. до н. е., а остаточна кодифікація відбулася у V ст. до н. е. Вміщено міфи про виникнення світу й людей, про рай, всесвітній потоп, походження богообраного єврейського народу, про встановлення іудейської релігії, її ритуалів і вимог.

Р

Раціоналізм (лат. — *розумний*) — філософський напрям, який стверджує, що розум є вирішальним джерелом істинного знання.

Редакція (від лат. — *приведений до ладу*) — 1) типова варіація оригінального тексту; 2) у медієвістиці — переписаний твір (напр., *літопис*), у якому простежується внесення суттєвих змін (втручання в композицію, манеру викладу, змісту) у оригінал.

Реєстрові козаки — козаки сформованого 1572 р. польсько-шляхетським урядом війська для боротьби проти народних виступів у Східній Україні і охорони її південних кордонів. Прийняті на державну службу вписувалися до реєстру (звідси назва). Звільнялися від адміністративної і судової юрисдикції, податків і повинностей, крім обов'язкової служби за власний кошт. Керувала Р. к. козацька старшина, що обиралася козацькою радою.

Ремінісценція (від лат. — *спогад*) — термін, що визначає наявні у художньому творі «відсилання» до попередніх літературних явищ: окремих творів, літературних героїв, епізодів чи будь-яких інших текстових компонентів на композиційному або стильовому рівні; вільне відтворення словесного тексту, ритмомелодичної конструкції, варіація образу тощо у новому ідейно-художньому контексті. Найбільш розповсюдженою формою Р. є цитата, точна або неточна, подана у лапках або у формі авторської мови. Іноді Р. стають згадування творів і їхніх творців разом з їхніми оціночними характеристиками.

Ренесанс, Відродження — епоха в історії культури Західної та Південної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії — XIV-XVI ст. ст., а в інших країнах — кінець XV - початок XVI ст.). Виділяють такі етапи Р.: Проторенесанс (XIII-XIV ст. ст.), Раннє Відродження (XV ст.), Високе Відродження (кінець XV – середина XVI ст.), Пізнє Відродження (друга половина XVI – початок XVII ст.). Термін «відродження» запровадив італієць Дж. Вазарі у XVI ст. на означення зв'язку з античною мистецькою спадщиною. Стверджувався новий світогляд — *гуманізм*, ідеал розкріпаченої творчої особистості. Прикметні риси Р. — *антиклерикальна спрямованість*, звернення до античної спадщини, прагнення її «відродження» й переосмислення на основі нової буржуазної ідеології, що зароджувалась. Героєм літературних творів Р. стає не середньовічний *аскет* чи християнський мученик, а життєлюбна й мужня людина, що прагне не райського блаженства, а земного щастя.

Репліка (від фр. — зауваження, заперечення) — 1) висловлювання дійової особи, фраза у відповідь у діалозі драматургічного або оповідного твору; 2) у театральній практиці Р. — останні слова актора, за яким йде текст іншого актора.

Репринт (англ.) — перевидання, передрук, стереотипне видання.

Ретардація (від лат. — затримка, уповільнення) — композиційний прийом в епічних та драматичних творах, штучне уповільнення чи затримка у розгортанні подій, які набули великої гостроти, з метою посилення інтересу до них. Досягається за допомогою введення у твір додаткових дійових осіб, вставних сцен, описів природи, ліричних відступів, багаторазових повторів однорідних епізодів тощо.

Ретроспекція (від лат. букв. — дивитися назад) — одна із форм реалізації художнього часу, розповідь про минулі події, що відбувалися до зображуваного; «повернення у минуле». Р. є однією з розповсюджених форм психологічної прози, вона не тільки дозволяє відтворити певну послідовність подій, а й визначає індивідуальність тих героїв, що намагаються відновити минуле. У композиційному плані Р. розширює часові рамки сюжету і часто створює свій власний оповідний шар.

Реципієнт (від лат. той, що одержує) — адресат; той, що сприймає твір мистецтва: читач, слухач, глядач.

Реформація (від лат. — перетворення, поліпшення, виправлення) — процеси, пов'язані з впливом на літературу та мистецтво широкого антифеодального й антикатолицького суспільно-політичного та ідеологічного руху, який у XVI-XVII ст. охопив більшість країн Західної Європи і відобразив потреби пристосування релігії до завдань утвердження нових суспільних відносин. Початок Р. поклав виступ у Німеччині Мартіна Лютера, який заперечував необхідність католицької церковної ієрархії, єдиним джерелом релігійної істини проголошував *Святе Письмо*, заперечував права церкви на земні багатства. Як наслідок, утворилася нова форма християнства — *протестантизм*. Діячі Р. виступали за ліквідацію церковних землеволодінь, чернецтва, за спрощення культу, демократизацію богослужіння, обстоювали ідею створення національних церков, проведення церковної служби рідною мовою. Р. сприяла піднесенню ролі національних мов у Європі, розвитку різних галузей науки і ремесел, станкового живопису, графіки. Завдяки Р. посилювалися суспільно-політичні тенденції в літературі, її зв'язки з життям.

Рецепція (лат. — сприйняття) — запозичення письменником ідей, мотивів, образів, сюжетів із творів інших письменників чи літератур з подальшим їх творчим осмисленням.

Рима (гр. — розмірність) — звуковий повтор переважно наприкінці віршових рядків, рідше — піввіршів, який має ритмотворче значення. Окреслює межі рядка, бере участь у формуванні строфи, надає віршеві мелодійності, здебільшого сприяє виникненню логічного наголосу на особливо значущих словах. В українському віршуванні Р. як регулярне співзвуччя віршових кінцівок з'явилася наприкінці XVI ст. у досилабічних віршах, а з XVII-XVIII ст. ст. український вірш стає переважно римованим. Р. кваліфікують за різними ознаками: 1) за частотністю звучання (банальні — вишукані); 2) за подібністю звучання (точні (глибокі) — неточні (неглибокі) — асонанси — консонанси); 3) за місцем наголосу (чоловічі — жіночі — дактилічні — гіпердактилічні); 4) залежно від граматичних форм співзвучного

матеріалу (однорупні (дієслівні, іменникові, прикметникові, займенникові, прислівникові) — різногрупні); 5) залежно від кількості слів, що входять до складу рим (прості — складені).

Ритм (від гр. — *такт, розмірність, узгодженість*) — впорядковане чергування однорідних явищ у певних часових зрізах, у певних відтинках часу.

Ритміка (гр. — *розмірений, чіткий*) — 1) розділ поезики, що вивчає ритмічні форми художньої мови; 2) ритмічна будова віршів якогось поета. Віршову ритмічну структуру становить сукупність взаємодіючих елементів, до якої, крім власне ритмічних особливостей віршової мови (наголоси, словоподіли, клаузули тощо), належать і системи звукових повторів та рим, паузи, перенесення, фігури поетичного синтаксису тощо.

Риторика (гр. — *ораторське мистецтво*) — наука красномовства, усна публічна мова, художньо оформлена відповідно до характеру виступу (урочиста, судова, політична, релігійна). Батьківщиною Р. прийнято вважати Стародавню Грецію та Рим. В українських *братських школах* кінця XVI–XVIII ст. ст. разом з пітикою була обов'язковою дисципліною.

Риторичні фігури — стилістичні звороти, які використовуються з метою підсилення виразності ораторської й художньої мови. До Р. ф. відносять *риторичні звертання, запитання й оклики*.

Рідкісна книга — видання, що збереглося у відносно невеликій кількості примірників і має безперечну наукову, естетичну, бібліографічну, художню, друкарську чи історико-культурну цінність.

Різдво Пресвятої Богородиці, (розм.) Друга Пречиста — дванадцяте Богородичне нерухоме свято на честь народження *Божої Матері*.

Різдво Христове, Різдво во плоті Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа — дванадцяте Господнє нерухоме свято на честь народження *Ісуса Христа*. Відзначається 25 грудня у католиків і 7 січня у православних. Основою свята є євангельська легенда про народження Сина Божого Дівою Марією.

Річ Посполита (республіка) — офіційна назва Польської держави (1569-1795 рр.) після укладення *Люблінської унії 1569 р.*, у результаті якої польське королівство об'єдналося з *Великим Литовським князівством* в одну державу — Річ Посполиту. Найвищим законодавчим органом був сейм, на якому обирали короля. Проіснувала до 1795 р.

Розв'язка — один з елементів сюжету: вирішення конфлікту, показ наслідків конфлікту, остаточне вирішення долі персонажів. Як правило, подається у кінці твору, хоча, за задумом автора, може стояти і на початку.

«Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762) Семена Дідовича — віршований діалог між алегоричними образами двох країн України і Росії, у якому порушені історіософські проблеми минулого і сучасного життя України, обмірковуються питання міжнаціональних стосунків, війни і миру, залежність долі народу від діяльності самого народу. Твір написаний як реакція на дії Катерини II стосовно обмеження прав і свобод українського козацтва і шляхти. Відбито настрої і

прагнення української старшини, що в середині XVIII ст. домогалася тих же прав, якими користувалося російське дворянство. Основною ідеєю твору стає думка про рівноправність обох країн, бо вони в усьому однакові — і у минулому, і у славі, і у ратних подвигах. Спростовується думка, що Україна є державою політично ненадійною, яка вичерпала свої сили в боротьбі з ворогами і лише тому приєдналася до Росії. Відтворюючи історію України, автор зосереджується на епосі Б. Хмельницького, докладно розповідаючи про військові подвиги козаків, характеризуючи національно-визвольну війну, трактує її як засіб самоствердження України на шляху до свободи і незалежності, а також як визвольну війну, адже народ не прагнув захоплювати чужі землі. Вперше опублікований у 1882 р. М. Петровим у журналі «Киевская старина».

Розповідь — основний елемент всякого епічного й ліро-епічного твору; зображення подій і вчинків персонажів через об'єктивний виклад їх від третьої особи. У епічному творі зумовлює послідовність подій, з яких складається сюжет.

Розподіл (розкол) християнства — стався у 1054 р. Християнська церква поділилася на західну — *католицьку* (що означає «всесвітня») та східну — *православну* (тобто «правильної віри»). Після цього обидві церкви стали повністю самостійними. Цей розподіл існує і зараз.

Руїна — поняття, запроваджене М.Костомаровим, для характеристики періоду глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни у середині XVII ст. Посилення тиску на Україну з боку Москви і Польщі поділило Запорозьке військо на два табори, які розпочали боротьбу між собою. *Правобережжя* обрало одного гетьмана, *Лівобережжя* — іншого. Причинами Р. були суперечки всередині державної еліти, гострі соціальні конфлікти, анархо-охлократичні настрої та дії значної частини населення, насамперед запорозького козацтва, постійні агресії та втручання у внутрішні справи козацької України з боку *Речі Посполитої*, Московії, Туреччини та Кримського ханства.

Рукописна книга — книга, текст та ілюстрації якої створені від руки.

«Руська правда» — перший давньоруський писаний збірник норм світського права, складений у XI-XII ст. ст.; найважливіше джерело вивчення суспільних відносин, історії та права *Київської Русі*. Пов'язують з іменем князя Ярослава Мудрого.

Рюриковичі — династія давньоруських князів, у тому числі київських, володимирських, а також московських князів і царів (кінець IX-XVI ст. ст.). Родоначальник — Олег Віщий, останній представник — Борис Годунов.

С

«Сад божественних пісень, що проріс із зерен Священного Писання» Г. Сковороди (1757-1785) — поетична збірка, що включає 30 фабул та пісень 60-х років XVIII ст. (часи викладання поезики Г.Сковородою у Харківському колегіумі, вірогідно, збірка є наслідком педагогічної роботи). Назва збірки вибрана за давньою поетичною традицією: поетична збірка М. Довгалевського «Сад страданій Христа...» та його поезика «Сад поетичний», збірка «Огородок...» А. Радивиловського, де образ саду — стійкий елемент барокової поетичної системи. Г.Сковорода вважав, що поезія є зброєю викладання, тому всі пісні збірки супроводжуються *епіграфами з Біблії, примітками-коментарями*, у яких подається

додаткова *інтерпретація* змісту. Пісні стосовно *епіграфів* — ілюстрації-прикладні (філософські думки втілюються у віршовій формі). Можливо, збірка була своєрідним підручником поетики, а саме прикладною поетикою, без теоретичної частини: кожен вірш написаний іншим поетичним розміром (зведення всіх основних поетичних розмірів, культивованих *Бароко*) — унікальна *антологія* поетичних розмірів *українського Бароко*; вводиться у поетичну практику *внутрішня рима* (практика *леонівського вірша*); застосовується *перехресне римування*. Збірка є глибокою, щирою сповіддю благородної душі, поетичним літописом гострих внутрішніх переживань. Основа збірки: людина, її думки, почуття. Автор торкається «вічних тем»: життя і смерть, щастя і доля, сповідує ідею розумного життя і моральної чистоти. «Чиста совість» — основа і критерій людського життя, людина з чистою совістю не боїться загрози смерті. Порівняно з шкільними поетиками, збірка стала новаторським явищем в українській *версифікації*, адже у ній прослідковується органічне поєднання громадського і особистого, вказується на шкідливість наслідування чужих зразків, стверджується необхідність природного нахилу до поетичної творчості. Цікавою є техніка віршування: автор — силабіст, однак іде шляхом вдосконалення силабічного вірша у напрямку його тонізації, наближення до *силабо-тоніки* («Ой ти, пташко...» — майже *хорей*, «Всякому городу...» — *дактиль*), використовує *чоловічі рими* нарівні з *жіночими*, а також практикує рими неповні, приблизні, складні, внутрішні. Найпоширеніший розмір — 13-тискладник з *цезурою* після 7-го складу (7+6). Також застосовує 12-тискладник (6+6), 11-тискладник (5+6), 10-тискладник (6+4).

Сакральність (від лат. — *священний*) — віднесення до віри, релігійного культу; обрядовість, ритуальність.

Сапієнціальні книги (книги мудрості), морально-поетичні книги Старого Завіту — група книг *Старого Завіту*, до якої входять *Книга Йова*, *Псалтир*, *Книга приповістей Соломонових*, *Книга Еклезіяста* та *Пісня над Піснями*, а також неканонічні Премудрості Соломонові.

Сапфічний вірш, сапфічна строфа — антична строфа, що складається з трьох 11-складних віршів і останнього, четвертого — з 5 складів і є дактило-хореїчним логедом. Назва походить від імені давньогрецької поетки Сапфо (VI ст. до н. е.).

Сарказм (від гр.— *в'їдлива насмішка*) — особливо дошкульна викривальна насмішка, вияв крайньої ненависті й презирства до зображуваних явищ і людей. Не має подвійного, часто прихованого підтексту, як *іронія*, виражається завжди прямо. С. притаманне поєднання гніву, ненависті з гіркою посмішкою. Об'єктом С. виступають здебільшого різко негативні й аморальні речі.

Сатира (від лат. — *суміш, усяка всячина*) — спосіб художнього відображення й оцінки дійсності через викриття й висміювання. С. спрямована проти соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства. На відміну від *гумору* С. має гострий непримиренний характер. Часто об'єктом С. є антиподи загальнолюдської моралі, пристосуванці, лицеміри, зрадники, явища, які не відповідають естетичному ідеалу.

Світогляд — система поглядів, понять та уявлень про навколишній світ і місце людини в ньому.

Святе Письмо, Святе Писання — корпус релігійних книг, які визначаються віруючими богонатхненними, мають ореол святості, оскільки нав'язані самим Богом. У християн це *Біблія*.

Святі — у християнстві — особи, яких Бог за праведне життя наділив даром чудотворення і зробив посередниками між собою і людьми. Вважаються покровителями людей.

Святі місця — місця, які, за релігійними уявленнями, пов'язані з відвідуванням богів і святих, з різними подіями Священної історії, із чудотворенням і є об'єктом поклоніння віруючих. У християн особливою шаную користуються святині у Палестині, які пов'язані з старозавітними подіями і життям *Ісуса, Діви Марії та апостолів*.

Секуляризація (від лат. — *світський*) — 1) процес звільнення різних сфер життя суспільства, груп, індивідів від впливу релігії; 2) проникнення світських сюжетів і образів у суто релігійну літературу, що веде до створення світської літератури.

Сентенція (лат. — *думка, судження, вислів*) — вислів морально-повчального змісту, коротке напучування.

Сепаратизм (лат. — *відокремлення*) — прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).

Середньовіччя — період історії людства, що хронологічно охоплює час від V до середини XVI ст. В історії країн Західної Європи відповідає періодові феодалізму.

Силабічне (від гр. — *склад*), **квалітативне** (від лат. — *якість*), **якісне віршування** — система віршування, яке передбачає рівноскладовість, поділ віршового тексту на ритмічні одиниці, які рівні між собою за кількістю складів. Силабічний принцип віршування, у якому наголос не має смислорозрізняючого значення, сформувався у тих народів, у чиїх мовах закріплений постійний наголос. Серед романських мов — це французька з наголосом на останньому складі, серед слов'янських — польська з обов'язковим наголосом на передостанньому складі. Окрім рівної кількості складів (часто — 13, рідше — 11) при невпорядкованому вільному розташуванні ненаголошених і наголошених, С. в. характеризується також *парним римунням і жіночою римою*. Короткі рядки, до восьми складів, зазвичай не мають *цезури*, довші — від восьми складів — поділяються цезурою на два піввірша. Розмір С. вірша визначають два фактори: кількість складів у вірші та розташування цезур. В українському віршуванні, яке сформувалося зокрема і під впливом польського, силабічне віршування застосовувалося протягом XVII-XVIII ст. ст.: силабічним віршем писали Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іван Некрашевич, Дмитро Туптало, Георгій Кониський, Григорій Сковорода та інші. Під впливом народної поезії цей вірш поступово руйнувався, набуваючи ознак *силабо-тоніки*.

Силабо-тонічне (гр. — *склад і наголос*) **віршування** — система віршування, заснована на закономірному чергуванні наголошених і ненаголошених складів у одиничному вірші. Розмір вірша у С.-т. в. визначають три фактори: характер самого метра (*хорей, ямб, дактиль, амфібрахій, анапест*), кількість стоп цього

метра у конкретному вірші та місце *цезури*. Найпоширеніша стопа — *ямб*. С.-т. вірші зустрічаються у творчості Івана Некрашевича, Григорія Сковороди та інших поетів XVIII ст., але повний перехід на С.-т. в. здійснив Іван Котляревський (поема «Енеїда» написана 4-стопним *ямбом*).

Символ (*гр.* — *умовний знак, прикмета, натяк*) — один з поетичних тропів; предмет чи слово, у якому закодовано суть певного явища. Часто знаходить втілення у художньому образі, але не тотожний йому, оскільки, зберігаючи конкретність, водночас містить у собі елемент філософського узагальнення і орієнтований на розширення змісту. С. бувають образні й логічні, речові й графічні. У якості С. виступають певні предмети, рослини, тварини, явища природи, кольори тощо.

Синекдоха (*з гр.* — *разом і перейменування*) — один із тропів, різновид *метонімії*: художній вислів, заснований на заміні множини одноною або назви цілого предмета назвою його частини. Має свої різновиди: 1) назва частини замість цілого. Напр., «*для домашнього вогнища*» замість «*родина, сім'я*»; 2) назва виду замість сім'ї, класу, громади — і навпаки. Напр., «*козацтво*» замість «*козаки*»; 3) однина замість множини. Напр., «*ворог зруйнував рідну країну*» замість «*вороги зруйнували рідну країну*»; 4) прикметника замість іменника. Напр., «*Всевишній*» замість «*Бог*», «*малі*» замість «*діти*».

Синкретизм (*від гр.* — *об'єднання*) — поєднання різних за походженням і природою літературних ознак; розрізняють жанровий С. та стильовий С.; властивий для початкового етапу формування певного літературного явища.

Синод — у царській Росії — найвищий орган управління Російською православною церквою, створений у 1721 р. Петром I.

Синопис (*гр.* — *огляд*) — 1) загальний огляд; зведення; збірник відомостей, матеріалів, статей з одного питання, найчастіше розташованих у хронологічному порядку; 2) у вужчому сенсі: скорочений виклад тлумачень, проповідей та ін. творів релігійного змісту. Має інтертекстуальну основу, містить *алюзії, ремінісценції, цитування*.

Синхронія (*від гр.* — *одночасність*) — збіг і зв'язок у часі двох або кількох явищ; співіснування явищ у ту саму епоху.

Система персонажів — співвіднесеність персонажів один з одним у складі художнього твору; один з найважливіших аспектів композиції. С. п. включає не лише учасників дії, але і другорядних, епізодичних, позасценічних осіб, героїв вставних епізодів, ліричних відступів, снів. С. п. може бути організована навколо центрального персонажа, або навколо групи рівноправних персонажів, або навколо історії родини.

«Сім вільних мистецтв», «сім вільних наук» — навчальні предмети у школах *Середньовіччя* і на «артистичних» (підготовчих) факультетах університетів. Склалися з двох ступенів: *тривіум* (граматика, риторика, діалектика) і *квадріум* (*квадривіум*) (арифметика, геометрія, астрономія, музика). В Україні «С. в. м.» вивчали у *братських школах* і колегіумах.

Сказання — жанр давньоруської літератури; усний історичний *переказ* у «книжній», літературній обробці чи оповідний твір, звернений у минуле, у якому легендарна оповідь доповнює, видозмінює, ідеологізує *легенди* і *перекази* письмові або усні. У

такому випадку С. може ототожнюватися з *повістю*, а також із *житієм*. Може фіксувати факти, які дійсно мали місце в історії, але не містить історичної достовірності у всіх подробицях. Чим давніше С., тим більше у ньому фантастичного вимислу.

«Сказання про Бориса і Гліба» — частина *циклу* творів, присвячених загибелі синів Володимира I Святославича Бориса і Гліба в 1015 р., що включає: Літописну повість про Бориса і Гліба, «Чтеніє про житіє і про погублення блаженних стратотерпців Бориса і Гліба» Нестора, *проложні сказання*, *паремійні читання*, похвальні *слова*, церковні служби. Анонімне «С.» займає центральне місце серед цих творів. Дійшло у 170 списках. Появу пов'язують із спробою Ярослава Мудрого канонізувати Бориса і Гліба. Автор зберігає історичну конкретність, різко засуджує вбивць і виступає за єдність держави, проти княжих міжусобиць. «С.» несе важливу політичну ідею родового старшинства у системі княжого успадкування, а також ідею феодального правопорядку і прославляє васальну вірність. На відміну від *житія*, викладає один із епізодів життя героїв — їх мученицьку смерть. Доброчинним князям протиставлений «окаянний» Святополк — вбивця братів.

«Сказання про Соломона і Китовраса» — *старозавітний апокриф*, присвячений біблійному цареві Соломону і «дивію звірю» (дивному звірю) Китоврасу. Саме ім'я Китоврас походить або від назви казкової істоти грецької міфології Кентавра, або — від індійського духа гандавра. На Русі було відоме в XI – на початку XII ст.

Скоропис — письмо *кирилицею* середньовічних рукописів, у якому літери одного слова писалися разом на відміну від *уставу* і *напівуставу*, це спрощувало і пришвидшувало процес писання. Розвинулося з *напівуставу* у другій половині XV ст.

Скрипторій (*лат.* — *письмовий*) — майстерня, здебільшого при монастирях або великих храмах, де працювали переписувачі рукописних книг. С. вперше з'явилися у Давньому Єгипті, де вони називалися «домом життя». В епоху *Середньовіччя* С. називалися кімнати, розташовані поряд з монастирськими бібліотеками.

Слобідська Україна, Слобожанщина — історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Волинської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронезької, Курської і Білгородської областей Росії. Утворилася на теренах *Дикого Поля* між кордонами Росії, *Речі Посполитої* і Кримського ханства у XVII-XVIII ст. ст.

Слов'яни — велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. Це — українці, росіяни, білоруси, лужичі, словаки, поляки, чехи, болгари, босняки, македонці, серби, словенці, хорвати і чорногорці.

«Слово» — 1) у давньоруській літературі — жанр проповідницького урочистого красномовства, який вимагав від автора великої професійної майстерності та літературної культури. В урочистих словах порушувалися значні суспільно-політичні та релігійні проблеми. Напр., «Слово про Закон і Благодать» Іларіона; 2) термін «С.» вживався також у назвах ряду давньоруських літературних пам'яток, але не був чітко означеним жанровим визначенням, переважно використовувався у жанрово нейтральному значенні «твір».

«Слово о збуренню пекла» (I пол. XVII ст.) — великодня містеріальна драма, видана І.Франком. В основі — *апокрифічний* мотив зшестя Христа у пекло (*Никодимове євангеліє*, «Слово на велику п'ятницю» Є.Олександрійського). Темою твору є подолання Христом пекла та влади дияволової. Композиція твору не залежить від теорії драми, що викладалася в поетиках, — відсутні обов'язкові *пролог* та *епілог*. Метрика віршів твору нагадує козацькі *думи*. Серед здобутків — оригінальність зображення дійових осіб (Христос, Люцифер, Ад), яким надано рис реальних людей.

«Слово про Ігорів похід» — одна з найзначніших і художньо довершених пам'яток давньоруської літератури XII ст. В основі — історична подія 1185 р. — невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича проти половців, описаний також у *Іпатському (Іпатіївському)* та *Лаврентіївському літописах*. Точна дата написання невідома, більшість дослідників датують його між 1185 і 1190 рр. Різноманітні спроби знайти конкретного автора твору не є переконливими. Вперше було опубліковане у 1800 р. за єдиним знайденим списком, власником якого був граф О. Мусін-Пушкін.

«Слово про Закон і Благодать» — зразок ораторської прози *Київської Русі*; написане і виголошене митрополитом Іларіоном з нагоди відкриття *Софійського собору в Києві* (між 1037 та 1050 р.). Присвячене протиставленню біблійного *Закону*, даного Богом *Мойсею* на горі Синай, і *Благодаті*, тобто *християнства*. У творі стверджується, що русичі, які не знали «рабства Закону» («Старого Завіту»), виявилися відкритими релігії *Євангелія* («Благодаті»), і тому Русь християнізувалася органічно і швидко; прославляються київські князі Володимир Святославич і Ярослав Мудрий; підтримується актуальна на той час ідея Київської держави під єдиновладдям князя та самостійність руської православної церкви.

Служебник — богослужбова книга для священників православної церкви з переліком усіх церковних служб: *Літургія*, *Всенощна*, *Акафістичний спів*, *Молебень* — на кожен день, порядок їх проведення.

Смертні гріхи — за релігійним віровченням, порушення і відступ від християнських чеснот: *гордия*, *захланність*, *нечистота*, *зздрість*, *обжерливість*, *гнів* і *ліниство*. Наслідки їх порушень жахливі для віруючих, оскільки вони позбавляються Божої ласки і захисту, не досягають спасіння. Грішники здійснюють справжнє духовне самогубство і віддають себе у владу вічної смерті.

Соборник — календарний збірник *житій*, котрий містить *життя* найшанованіших *святих* у певному порядку залежно від християнських свят за сонячним і місячним календарем. Крім *житій*, вміщував *похвальні слова*, *повчання*, *казання*, *притчі* тощо.

Соборні послання — книги *Нового Завіту*, що мають *епістолярну форму*. Призначалися не для окремих общин, як *послання апостола Павла*, а для всієї церкви. Авторами є *Яків*, *Петро Іоанн*, *Іуда*. У них наголошується на появі *лжевчень* і застерігається стосовно початків переслідувань християн, викладаються окремі тлумачення Ісусового вчення.

Софійський собор у Києві — видатна пам'ятка архітектури *Київської Русі*. Будівництво почалося за князювання Ярослава Мудрого не раніше 1017 р. і не пізніше 1019 р., а до 1032 р. собор був закінчений, прикрашений *мозаїками*,

фресками і освячений, про що свідчать написи-графіті, які збереглися на стінах будови. Храм будувався на місці попереднього, у монастирі Св. Софії, заснованого княгинею Ольгою у 950-і роки. Будівля є п'ятинефовим, хресто-купольним храмом, оточеним з півночі, заходу і півдня подвійним рядом аркад-галерей з 13 куполами на світових барабанах. Багато оздоблена *фресками і мозаїками*. Серед них відоме величезне зображення Матері Божої у молитовній позі *Оранти*. У С. с. відбувалися урочисті громадські церемонії — обрання князя, прийоми послів тощо. Тут була й великокняжа усипальниця, де поховано Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. При С. с. було засновано першу у *Київській Русі* бібліотеку та створено центр *літописання, книгописання (скрипторій)* і перекладання книг з іноземних мов. Останнім часом дослідники комплексу висунули нову гіпотезу щодо часу будівництва собору, вважаючи, що заклав його Володимир-Хреститель, а Ярослав лише закінчив справу батька. Ця думка дала право на ще одну гіпотезу: на знаменитій фресці у соборі змальована родина не Ярослава, а Володимира.

Спектакль (від лат. — *видовище*) — театральна вистава, в основі якої — будь-який драматичний твір. Результат колективної праці акторів, режисерів, художників, композитора та інших представників театального мистецтва.

Список — у давньоруській літературі — будь-яке джерело, що вміщує текст конкретного твору; рукописна копія оригінального тексту.

Ставропігія — автономна церковна православна одиниця (церква, *монастир, братство*), яка підпорядковується безпосередньо *патріархові* і має спеціальні права. В Україні права С. у XVII-XVIII ст. мали *Києво-Печерська лавра, Львівське ставропігійське братство, Київське (Богоявленське) братство*.

Старий (Ветхий) Завіт — перша частина *Біблії*, канонізована як *Священне Писання* релігійною традицією *їудаїзму й християнства*, на відміну від *Нового Завіту*, що його визнає лише *християнство*. Створений протягом V ст. до н. е. — I ст. н. е. іудейськими священиками на основі *легенд, міфів* та переказів народів Стародавнього Сходу давньоєврейською мовою з невеликими включеннями арамейської. С. З. вміщує *Законоустановчі книги або П'ятикнижжя Мойсеєве (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня), історичні книги (Ісуса Навина, Суддів, Рут, чотири Книги Царств, дві Книги Параліпоменон (Хроніки), дві Книги Єздри, Книгу Неемії, Естер), морально-поетичні (сапієнціальні) (Йова, Псалтир, Притчі Соломонові, Пісня над Піснями, Екклезіаст) та пророчі книги (Ісайї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла та дванадцяти т. зв. «малих пророків»)*. С. З. розповідає про те, як Бог створив всесвіт, про гріхопадіння людини, аналізує минуле і передбачає майбутнє. Основний зміст С. З. — угода (*завіт*) людей з Богом, шляхи виконання її та відповідальність за порушення. С. З. справив значний вплив на формування ідеології християнства та ісламу, розвиток духовної культури людства. Православні вводять до своїх видань *Біблії* 50 книг С. З., умовно поділяючи їх на *канонічні* (39) та *душекорисні, тобто придатні для християнського виховання* (11).

Стародрук — умовна назва книг та інших видань, випущених у певній країні протягом деякого періоду після виникнення у ній друкарства. Хронологічні межі застосування терміна у різних країнах не збігаються. Найчастіше — до кінця XVIII ст.

Старозавітні апокрифи — не визнані офіційною церквою твори, написані на сюжети, запозичені із *Старого Завіту*. Найбільш відомими в Україні були

«Сказання про створення світу», «Сказання про Соломона», «Сказання про дерево хресне», «Сказання про потоп та праведного Ноя».

Старослов'янська мова, давньоцерковнослов'янська мова — найдавніша літературна мова слов'ян. Належить до південнослов'янської групи мов. Обслуговувала переважно культові потреби, набула загальнослов'янського культурного і освітнього значення. Виникла у середині IX ст. внаслідок місіонерської діяльності Кирила і Мефодія. В основу С. м. покладено слов'янський південномакедонський (солунський) діалект. Пам'ятки С. м. написані двома алфавітами — *глаголицею* і *кирилицею*.

Стопа — умовна одиниця, за допомогою якої визначається віршовий розмір *античного* і *силабо-тонічного* віршування. В *античному* віршуванні С. називали повторювану групу складів, що складається з одного довгого і одного або декількох коротких. У *силабо-тоніці* — це група складів, до якої входить один наголошений і один або декілька ненаголошених. За кількістю складів С. поділяються на двоскладові — *хорей* і *ямб*, трискладові — *дактиль*, *амфібрахій*, *анapest*.

Стрітення Господнє, Стрітення Господа нашого Ісуса Христа — дванадцяте Богородичне нерухоме свято, встановлене на честь принесення немовляти-Ісуса до єрусалимського храму і його зустрічі з преподобним Симеоном.

Строфа (від гр. — *оберт, зміна, поворот*) — фонічно викінчена віршова сполука, яка виділяється за такими ознаками, як *клаузула*, *рима*, римів інтервал (*римування*), *розмір*, синтаксична завершеність мовного періоду та літературний *канон*. Звичайно С. включає від двох до шістнадцяти віршів (рядків).

Строфіка — 1) розділ віршознавства, який вивчає будову й види *строф*; 2) одна з складових частин віршування, що охоплює всю сукупність ознак *строфи* та її різновидів.

Суб'єктивізм (лат. — *підметовий*) — 1) світогляд, що заперечує об'єктивні закони розвитку і обстоює головну роль суб'єкта у процесі пізнання; 2) ставлення до чогось залежно від особистих симпатій, настрою чи схильності.

Схима (від гр. — *зовнішність, одяг; становище*) — спочатку так називався тільки одяг, а потім і обітниця православних монахів дотримуватися максимальної *аскези*. Так слово С. стало означати вищий ступінь чернецтва у православній церкві. Розрізняють 2 ступені прийняття С. – мала С. (малосхимники) та велика С. (великосхимники).

Сценографія (від лат. — *сцена і пишу*) — мистецтво створення образу спектаклю засобами театральнo-декораційного мистецтва (декорації, костюми, освітлення).

Сюжет (фр. — *предмет*) — структурна канва, кістяк художнього твору, система ключових подій у житті літературних персонажів, які рухають розвиток дії. Складається з елементів: *експозиція*, *зав'язка*, розвиток дії, *кульмінація* і *розв'язка*. Характер побудови, розташування, організація усіх цих елементів і навіть наявність кожного з них у творі залежить від задуму і волі автора.

Сюзерен (фр., букв. — *верховний*) — у добу середньовіччя — великий феодал, верховний сеньйор території, у підлеглих якого були *васали*.

Т

Текстологія (лат. — вчення про текст) — галузь філологічної науки, яка вивчає і встановлює історію тексту писемних творів і документів. Текстологи відновлюють пропуски (лакуни) у тексті, що виникли не з волі автора (втрата частини сторінки), порівнюють різні варіанти твору, зіставляють ідентичність друкованого тексту з автографом.

Тенденційність (від лат. — спрямовувати, прагнути) — відверта ідейно-естетична спрямованість художнього твору, його ціннісна орієнтація; певна соціальна позиція письменника, яка відображає його світогляд і виявляється через систему художніх образів.

Теологія (гр. — вчення про бога), **богослів'я** — система розкриття, обґрунтування і захисту релігійного вчення про Бога, Його якості, ознаки і властивості; комплекс доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя віруючих і духовенства. Православна Т. базується на *Біблії* і священному переказі; його основоположниками вважаються *Ісус Христос* та *апостоли*, а творцями — *отці церкви*.

Теорія літератури — літературознавча дисципліна, що вивчає природу і функції художнього слова, сутність і взаємозалежність основних елементів літературного твору як художньої цілісності.

Тетраєвангеліє, Чотириєвангеліє — збірник, який складався з чотирьох *євангелій*: *Матвія, Марка, Луки* та *Іоанна*, тексти яких були розміщені у зазначеній послідовності. Призначалися для повчального читання, хоча використовувалися і в богослужбовій практиці.

Типологічні зв'язки — об'єктивні зв'язки між літературними явищами (творами, стилями письменників у цілому, літературними течіями, напрямками, літературами цілих епох), що визначаються аналогічними умовами суспільної та ідеологічної діяльності, незалежно від усвідомлення цих зв'язків самими письменниками. Встановлення Т. з. необхідне для визначення законів соціально-історично обумовленого розвитку літератури, оскільки близькі соціально-історичні та ідеологічні умови породжують близькі види або типи творчості письменників.

Титло, титла (від гр. — напис) — надрядковий (діакритичний) знак у давньогрецькій, латинській, *старослов'янській*, давньоукраїнській писемності, який вказував на скорочене написання слів (пропуск однієї чи кількох літер) або ставився над літерою, що використовувалася у цифровому значенні. Т. широко застосовували у стародруках *кириличного* шрифту.

Тлумачні євангелія — *євангелія*, які переказували й роз'яснювали *канонічні* євангельські тексти здебільшого мовою, близькою до народної. На основі Т. є. виникли *учительні євангелія*.

Тмутараканське князівство — давньоруське князівство, розташоване на Таманському півострові з центром у м. Тмутаракані (X-XII ст. ст.).

Торжественник — один з давньоруських календарних літературних збірників уставного читання (богослужбового характеру), зміст якого включає перекладні і

оригінальні пам'ятки урочистого та дидактичного красномовства, *повчання, сказання, життя*. Розрізняють *Мінейний Т.*, розташування текстів у якому підпорядковане сонячному календареві, і *Триодний Т.*, послідовність текстів у якому підпорядкована тижням місячного календаря. У *Мінейний Т.* первинно входили і *життя святих*. Склад обох типів *Т.* протягом тривалого часу неодноразово редагувався і доповнювався, зокрема і оригінальними пам'ятками.

Травестіювання, травестія (італ. — *переодягання, перелицювання*) — літературний прийом, який полягає у переробці вже існуючого художнього матеріалу (слово, фраза, образ, весь твір, жанр тощо) на зовні схожий, але обов'язково з протилежним значенням. Відомий з античних часів (V ст. до н. е. — «*Батрахоміомахія*») прийом набув максимального розквіту у барокову добу. Травестіювалися не тільки вірші, але й поеми, романи тощо — все це отримало назву ірої-комічний епос. Найпоширенішою жанровою формою *Т.* стала ірої-комічна поема. *Т.* було двох типів: 1) відомий твір з серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою перероблявся, «перелицьовувався» у твір комічний, а мова ставала бурлескною. Найяскравіші зразки такого типу *Т.* — твори французького письменника П. Скаррона (середина XVII ст.); 2) другий тип *Т.* полягав у зображенні низьких тем та образів високим стилем. Започаткував його, полемізуючи із творами П. Скаррона, Н. Буало. В ірої-комічній poemі цього письменника «*Налой*» (1674) об'єктом зображення є кумедна, дріб'язкова побутова сварка двох прелатів (католицьких священників). Високоповажний урочисто-героїчний стиль викладу твору аж ніяк не відповідав нищості обраної теми. У давній українській літературі барокової доби *Т.* розвивалося переважно у поезії, тісно переплітаючись із традиціями народної сміхової культури. А проте вплив *Т.* був настільки великим, що його прояви знаходимо навіть у письменника-полеміста Івана Вишенського. Вже на початку його «*Послання до єпископів*» можна побачити оригінальне травестіювання форми — автор «зичить» своїм адресатам всього найгіршого.

Трагедія (гр., букв. — *козлина пісня*) — драматичний твір, предметом зображення у якому є глибокі суперечності суспільного або особистого життя. В основі *Т.* лежить гострий непримиренний конфлікт, який завершується загибеллю героя у зіткненні з непереборними силами. Конфлікт *Т.* має глибокий філософський зміст, відзначається високою напругою психологічних переживань героя. Однією з головних особливостей *Т.* є масштабність подій, а її першоосновою — дисгармонія дійсності. В *Т.* надавалася перевага героям, що займали високе суспільне становище, тому їхні вчинки мали велике значення як для окремих людей, так і для суспільства в цілому. Але трагічними героями могли бути і ті, хто здійснював фатальні помилки чи перебував під владою некерованих пристрастей.

Трагікомедія — драматичний твір, у якому поєднано елементи трагічного і комічного. Визначальними особливостями *Т.* є: нерозв'язність конфлікту, панування випадку, дивний сюжет, наповнений таємничими ситуаціями, несподіваними поворотами, благополучний фінал. Герої *Т.* змальовуються у таких життєвих ситуаціях, які водночас викликають і сміх і співчуття.

Трагічне — естетична категорія, що характеризує нерозв'язний на певному етапі суспільно-історичний чи особистий конфлікт, який супроводжується стражданнями, втратами, навіть загибеллю людей.

Традиції (з лат. — *передача*) **у літературі** — творче засвоєння і подальший розвиток письменниками найкращих рис літературної спадщини.

Традиція (культурна пам'ять) (від лат. — *передача*) — зв'язок між старими і новими явищами життя чи літератури; свідомо орієнтація на художні цінності минулого; елементи культурного надбання, які передаються з покоління в покоління і зберігаються довгий час. Може проявлятися як повтор чи варіювання художніх досягнень минулого, аж до повної тотожності, або як творча, вибіркова переробка попереднього художнього досвіду, його збагачення і розвиток.

Трактат (з лат. — *розглянутий, розгляд, обговорення*) — наукова праця, у якій докладно, глибоко висвітлюється якесь важливе питання чи проблема.

Трансформація (лат. — *перетворювати, змінювати*) — зміна, перетворення.

Треба — молитва і священнодійство, здійснюване священиками на прохання одного або декількох віруючих. До Т. відносять чин *літургії*, таїнств, погребінь, а також спеціальні служби на різні випадки (молебні за здоров'я, у випадку посухи тощо).

Требник — богослужбова книга, що містить тексти більшості *треб* і виклад порядку їх проведення. Розрізняють *Великий Т.* — вміщував тексти більшості *треб* та *Малий Т.* — тексти найчастіше здійснюваних *треб*.

Тривіум (лат., букв. — *перехрестя трьох шляхів*) — три гуманітарні науки: граматики, риторика й діалектика, що становили у Середні віки перший і головний цикл «*семи вільних мистецтв*» та вивчалися в єзуїтських колегіумах і *братських школах*.

Тризна — поминки, частина поховального обряду у стародавніх слов'ян до і після поховання небіжчика.

Триодь (від гр. — *три і пісня*) — назва двох богослужбових книг у православ'ї. Розрізняють *Т. пісню* — містить піснеспіви і *молитви*, присвячені Великому посту, та *Т. кольорову (цвітну)* — піснеспіви і *молитви*, присвячені Великоднім і наступним святкам.

Тропар (гр. — *повтор, манера, зворот*) — у православному богослужінні — молитовний урочистий вірш для співу, який прославляє якесь свято чи святого. Розкриває зміст свята чи події, що відзначається церквою.

Тропи (від гр. — *мовний зворот*) — спеціальні засоби образної мови. Слова чи мовні вирази, вжиті у переносному значенні. Вони творять словесний образ різними формами, але завжди служать мистецькому описові й оцінці певного явища.

У

Уведення до храму Пресвятої Богородиці, Уведення до храму Пресвятої Діви Марії, (розм.) Введення — дванадцяте Богородичне нерухоме свято, яке звеличує подію приведення до храму Пресвятої Богородиці для служби Богіві.

Уділ — у *Київській Русі* — адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь, залежний від великого князя. У XII-XIV ст. ст. почали називатися волостями або князівствами.

Удільні князівства — князівські володіння, що утворились внаслідок розпаду Київської Русі.

Українська шляхта (від нім. — рід, покоління, походження) — панівний соціальний стан у Польщі, Литві, а також на українських землях, що входили до складу цих держав у XV-XVIII ст. ст. За походженням Ш. була польською, литовською, білоруською та українською. Дворянський стан в Україні у XIV-XVII ст. ст., який мав станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищі прошарки — магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком було відбуття військової повинності в обмін на надання привілеїв.

Умовність (у літературі і мистецтві) — особливий спосіб художнього узагальнення дійсності, у якому свідомо порушується зовнішня життєподібність образів з метою наочного втілення глибинних сутностей життя. Фантастичні за своєю природою, умовні форми органічно притаманні всім видам мистецтва. Міра У. залежить від творчого методу митця.

Унія церковна (від лат. — єднання) — об'єднання двох або декількох церков на началах верховенства однієї з них і збереженні іншими своєрідності обрядовості (напр., Берестейська унія (1596)).

Успіння Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці, (розм.) Перша Пречиста — дванадцять Богородичне нерухоме церковне свято, яке звеличує подію перенесення на небо душі Пресвятої Богородиці.

Устав, уставне письмо, урочисте письмо — письмо давніх грецьких і слов'янських глаголичних і кириличних рукописів, якому властиві чіткі прямолінійні літери і правильні кути та овали. Писали У. переважно на пергаменті. У Греції існував до початку X ст. У., пов'язаний з кирилицею, був властивим у XI-XVI ст. ст. релігійному письменству народів, що сповідували православ'я. Поступово з У. виник *півустав*. Видозміненим У. (т. з. *новим У.*) писали окремі коштовні книги й за пізніших часів (напр., у XVI ст. — *Пересопницьке Євангеліє*).

Ф

Фабула (лат. — байка, розповідь, переказ, казка, історія) — 1) один із невід'ємних чинників сюжету, схема хронологічно послідовного розвитку подій у художньому творі, без часових і просторових зміщень, авторських відступів тощо; 2) оповідна частина байки.

Факсимільне (від лат. — роби подібне) видання — видання, яке графічно точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис (включно з особливостями паперу та палітурки). Напр., факсимільне видання 1920 р. першої друкованої публікації «Слова про Ігорів похід» 1800 р. Мета Ф. в. — зберегти і зробити доступними рідкісні, унікальні в історичному чи художньому відношенні твори.

Феодалізм — суспільний лад, економічну основу якого становила власність панівної верстви чи держави на землю, а соціальну — ієрархічна система залежності груп, станів, окремих осіб, разом із феодалною власністю.

Феодальна ієрархія, «феодальна драбина» — система феодальної ієрархії, зумовлена кількістю у феодала землі, залежних людей та воєнних слуг. Кожен феодал, як правило, був васалом короля або більш крупного феодала, який був його сеньйором.

Феодальна роздробленість — розпад держави на незалежні князівства, процес децентралізації на Русі, послаблення влади Київського князя у період феодалізму.

Фігурні вірші — вірші, рядки яких розташовані так, що весь текст набуває обрисів якоїсь фігури — зірки, хреста, серця, трикутника тощо. Різновид барокової поезії, представлений у творчості Симеона Полоцького, Лазаря Барановича, Іоанікія Гялятовського, Івана Величковського.

Фізіологи — перекладні збірники візантійського походження, у яких в алегорично-символічній формі подавалися відомості про звірів, птахів, комах, риб, дерева, природні копалини тощо з елементами природничо-наукового підходу. Більшість відомостей, запозичених з Талмуду, *Біблії* та творів античної літератури, мали фантастичний характер. Тварини виступали в них уособленням духовних якостей, набували певного морального сенсу в якості символів. Кожна стаття «Ф.», присвячена окремій тварині, поділялася на дві частини: в одній описувалися реальні властивості тварини, а в другій викладалися символічні тлумачення і морально-дидактична думка. Авторами «Ф.» називали «*отців церкви*» — Василя Великого, Іоанна Златоустого, Амвросія, Ієроніма.

Філігрань (італ., від лат. — *нитка і зерно*) — 1) дуже тонкий ювелірний художній виріб — мереживо, зроблене з тонкого, як волосина, золотого, срібного або металевого дроту; 2) водяні знаки на папері.

Флорентійська унія 1439 р. — угода про об'єднання католицької і православної церков на соборі у Флоренції в липні 1439 року. Була укладена на умовах прийняття православ'ям догм католицького віровчення (про чистилище, про главенство Папи) при збереженні православних обрядів, грецької мови богослужіння, шлюбу священників.

Фоліант (нім., від лат. — *аркуш*) — 1) книга форматом складеного навпіл паперового аркуша (ін-фоліо) (за сучасними стандартами — від 60 до 84 см заввишки); 2) товста книга великого формату.

Фольклор (англ. — *народна мудрість, народне знання*), **усна народна поетична творчість** — усна поетична народна творчість, що в досконалій мистецькій формі відображає життя, працю, боротьбу, історію, побут, думки, прагнення, приватне життя народу, побутує у народному середовищі. Ознаки: колективність творення, масовість побутування, анонімність, традиційність та багатоваріантність у виконанні.

Фольклоризм — наявність фольклорних елементів у літературному творі. Проявляється у різних формах: як сюжетне запозичення, як введення у текст окремих фольклорних мотивів чи образів, як переосмислення фольклорних міфологічних першоелементів.

Фольклористика — наука про народну творчість — *фольклор*. Предметом Ф. є словесна, пісенна, музична, драматична колективна народна творчість.

Фреска (італ., букв. — свіжий) — 1) спосіб живопису водяними фарбами на вогкій штукатурці. Одна з основних технік настінних розписів; 2) живописний твір, виконаний такою технікою. Відома з II тис. до н. е. В Україні поширювалася з часів Київської Русі.

Х

Характер літературний — це образ-персонаж у літературному творі з його індивідуальними вчинками, переживаннями, складом думок і почуттів, який діє у конкретних обставинах і розкривається як особистість у процесі свого розвитку.

Харизма (від гр. — милість, божественний дар) — виключна обдарованість.

Харизматичний (від гр. — милість, божественний дар) — той, що наділений в очах його послідовників авторитетом, який ґрунтується на виключних якостях його особистості.

«Ходіння Богородиці по муках» — давньоруський перекладний есхатологічний апокриф. Був поширений на Русі, найстарший список датується XII-XIII ст. ст. Художня сила апокрифа — у зображенні Богородиці, яку архангел Михаїл проводить по пеклу, показуючи мука, що їх терплять грішники. Відзначається реалістичним колоритом, натуралістичними картинами, образи наділені ознаками реальної людської особистості. Образ Божої Матері, яка співчуває християнам, страшні яскраві картини страждань грішників, сміливе зображення милосердя Божого зробило апокриф надзвичайно популярним.

«Ходіння Даниїла, Руської землі ігумена...» (1106-1108) («Паломник», «Книга, глаголемая Странник») — зразок оригінальної паломницької літератури, яким на початку XII ст. було закладено основи жанру ходіння у його давньоруському варіанті, що протягом тривалого часу вважалися майже канонічними. Збереглося у кількох редакціях і багатьох списках (≈ 150), найдавніший — 1475 року. Цікаве дуже докладним і точним у деталях (визначає розміри споруд, називає кількість архітектурних деталей, окремих предметів) описом святинь і місцевостей, а також точністю топографічною (вказує на великі відстані між містами (від Кіпру до Яффи 400 верст, від Царгорода до острова Род — 800 тощо)). У Палестині Даниїл провів 16 місяців, жив у монастирі св. Сави під Єрусалимом, відвідав різні землі у Єрусалимському королівстві, Єрихон, Віфлеєм, Галілею, мандрував навколо Тиверіадського моря. Докладно описує урочисте богослужіння біля Гроба Господнього, де він поставив лампадку «від усієї Руської землі». «Х.» Даниїла було надзвичайно популярним: вносилося у твори інших паломників, у деяких списках автора називають святим, а «Х.» — житієм (у XVII ст. твір було введено до складу Великих Четив Міней митрополита Макарія). Використовувалося руськими паломниками як «путівник» (напрямки доріг, відстані між містами тощо), як засіб підтримки релігійного почуття і задоволення цікавості у людей, які не змогли відвідати Святі місця, як джерело знайомства з християнськими переказами апокрифічного характеру, що їх включив у твір Даниїл, як зразок для цілого ряду записок давньоруських мандрівників по Святих місцях.

Хорей (гр. букв.— танцювальний) — у силабо-тонічному віршуванні — двоскладова стопа з наголосом на першому складі. Після ямба — найбільш поширений метр в

українському віршуванні. Домінує в дитячій поезії та у фольклорних стилізаціях. Найкраще передає сильні і несподівані почуття (страх, горе, муку, біль, радість).

Хрещення Господнє, Хрещення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, (розм.) **Хрещення, Водохрещення, Водохрище, Йордан, Богоявлення** — дванадцяте Господнє нерухоме церковне свято, яке звеличує подію хрещення Ісуса Христа Іоанном (Іваном) Хрестителем на ріці Йордан.

Християнство (від гр., букв. — помазаник) — виникло в I ст. у Палестині. До V ст. розповсюдилось переважно у Римській імперії. У Європі починає поширюватися з IV ст. В IX-X ст. ст. відбувається християнізація слов'янських народів, і до XIII ст. вся Європа стає християнською. Європейське Х. після розділення церков (1054) розкололося на дві конфесії — *православ'я* і *католицизм*. На Русі Х. було прийняте у 988 р. Головним джерелом християнського світогляду є *Біблія*. Х. створює складну філософсько-догматичну систему і своєрідну «ієрархію святості», в якій кожен займає своє певне місце.

«Християнська топографія» Козьми Індикоплава (той, що був в Індії) — твір *перекладної літератури*, написаний олександрійським купцем Козьмою (VI ст.), який відвідав Аравію, Ефіопію, Китай, Індію та Цейлон. Присвячений будові світу. Автор заперечує птоломейську систему світу (уявлення про кулеподібність землі) і пропонує іншу космогонічну систему, яка відповідає християнському вченню: світ він уявляє у формі прямокутника, оточеного океаном і стінами, з небесною твердю у формі подвійної арки, де закріплені небесні світила, якими керують особливі янголи, що слідкують за зміною дня і ночі. Сонце рухається навколо конусоподібного підвищення у північній частині земної площини. Видиме небо приховує невидимі небеса, де на сьомому небі перебуває Бог. Вміщує географічні та історико-культурні розділи, у яких подається інформація про Ефіопію, Південну Аравію, Індію та Китай, а також розповідається про торговельні зносини з цими державами. До описів додаються малюнки, зроблені від руки, із зображеннями індійських тварин і рослин. На Русі «Х. т.» була відома з XI-XII ст. ст.

Хроніка (гр. — пов'язаний із часом, *літопис*) — 1) літературний жанр давньої літератури, що подає історичні події у їх часовій послідовності; склався в *античності* і широко розповсюдився у *Середньовіччі* у країнах Європи і Азії; 2) візантійські *літописи*, у яких спочатку коротко викладалася Біблійна історія, потім історія давніх держав і, нарешті, історія *Візантії*. Найвідомішими є *Хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола, Георгія Синкела, Іоанна Зонари та Костянтина Манасії*; 3) розповідний, драматичний або документальний твір з послідовним (хронікальним) викладом подій.

Хроніка Георгія Амартола (*Грішника*) — візантійський *літопис*. Доведена до 867-го року і продовжена невідомою особою до 948-го (доповнення з «Хроніки Симеона Логофета»). Складається з 4 частин. У першій подається опис подій від Адама і Єви до смерті Олександра Македонського. Друга частина — історія євреїв. Третя — історія Римської імперії. Четверта — історія *Візантії*. Політичних подій мало, більше — анекдотів. Часто описи подій підміняються роздумами про них. Історія світова показана як історія церковна (введено в розповідь богословські роздуми, скрупульозно викладаються суперечки на вселенських соборах). Широкі відомості про чернече життя, різні чудесні явища природні, ересі, собори проти них. Головне джерело історичних знань для руських книжників. Підводила безпосередньо до початкових даних історії Руської держави. Найдавніший список — XIII ст., але

відома раніше 1116 р. (використана Нестором у «*Повісті врем'яних літ*»). З XV-XVI ст. ст. збереглося біля 8 списків. Складна для розуміння: велика кількість богословських і філософських роздумів, тому при перекладі відбувалися скорочення тексту.

Хроніка Іоанна Малали — візантійський *літопис* часів болгарського князя Симеона (927 р.). Події охоплюють час від сотворіння світу до 566 р. Складається з 18 книг, які репрезентують історію людства від Адама і Єви до історії Ассиро-Вавилонії, Єгипту, Персії, Греції, Риму, *Візантії*. Мала назву «Еллінський хронограф»: використано античні мотиви про народження Зевса, боротьбу богів з тиранами, міфи про Діоніса, Орфея, Едіпа та ін., розповідь про Троянську війну. Через Х. І. М. відбувалося знайомство *Київської Русі* з античними міфами. Відома на Русі з XII ст., любов'ю не користувалася, не дійшло жодного цільного списку. Непопулярність пояснювалася тим, що вона мала занадто світський, поганський характер, давала мало відомостей щодо церковного життя.

Хронологія — перелік або таблиця історичних (суспільних, мистецьких, літературних тощо) подій, розташованих у порядку їх часової послідовності.

Ц

«Царство Натури Людської» (1698) — найдавніша датована серед київських великодніх драм-містерій. Збереглася лише частина: I акт і 5 сцен II акту. Дія відбувається на небі, у раю, у пеклі та на землі. Дійові особи — персоніфіковані постаті двох ворожих таборів — небесного і диявольського, вони борються за Натуру Людську (тобто людину, її душу). Образна система за характером алегорична (відгомін впливів єзуїтської *шкільної драми*): «Всемогутня Сила» — Бог, «Натура Людська» — людина, Небо, Воля, Розкіш, «Злість Люциперова» — Люципер, «Спонада» — Сатана, Злість, Милосердя (виконує роль оборонця людини), Істина (виконує роль обвинувача людини), Гнів Божий, Суд, Вулкан, Неволя, Милість Божа, Віра, Надія, Плач Натури Людської, Благодать Божа, Одчай, Фараон, Фортуна, Смерть, Смертні Гріхи та ін.

Цезура (лат. — *розсічення, розріз*) — постійний (регулярний) словоподіл у поетичному рядку; ритмічно-інтонаційна внутрішня пауза, що повторюється на певному місці усередині кожного відповідного рядка твору і ділить його на дві, три або більше частин. У *античному віршуванні* Ц. припадала на середину стопи (звідси назва), у *силабо-тоніці*, навпаки, Ц., зазвичай, співпадає із межею стопи. Поезії з Ц. набувають урочистості та епічного розмаху.

Целібат (лат. — *неодружений, самотній*) — безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священники. Введений у XI ст.

Церква (від гр. — *Божий дім*) — 1) синонім релігії або великої релігійної течії; 2) організаційна форма об'єднання послідовників будь-якої релігії чи її окремих напрямів або течій. Виникла з появою *монотеїстичних* релігій, існує в усіх течіях. Основними елементами будь-якої Ц. є загальне віровчення, релігійна діяльність і система управління життям, діяльністю, поведінкою віруючих; 3) культова споруда для проведення богослужінь та обрядів у християнській релігії. Основним елементом Ц. є *вівтар*, орієнтований, як правило, на схід. Головна православна Ц. міста чи монастиря називається *собором*, католицька Ц. — *костюлом*, лютеранська — *кірхою*.

Церковні собори — з'їзди вищого духовенства християнської церкви, що збираються для розв'язання важливих проблем віровчення, культу, церковного устрою, обрання найвищих ієрархів тощо. Ц. с. бувають *вселенські* (собори представників усіх самостійних місцевих церков) і *помісні* (з'їзди представників вищого духовництва самостійної місцевої церкви або церковних ієрархів певного адміністративно-географічного регіону).

Цитата (нім., від лат. — *викликаю, наводжу*) — дослівний уривок із тексту якогось твору. Використовується для підкріплення викладеної думки посиланням на авторитетне висловлювання. Текст Ц. має правильно передавати думку її автора і точно відтворювати текст цитованого джерела.

Ч

Час у художньому творі — категорія поетики художнього твору; одна з форм художнього чуття і мислення; відтворюється словом у процесі зображення характерів, ситуацій, життєвого шляху героя тощо. Суттєво відрізняється від реального часу. Характеристики Х. ч. (стиснення — розгортання, статика — динаміка, дискретність — безперервність, об'єктивність — суб'єктивність тощо) зумовлені методом, напрямом, жанрово-родовою приналежністю, сюжетом твору, індивідуальністю автора.

Часослов — богослужбова книга, призначена для церковних читців і півчих. Містить тексти незмінних частин усіх богослужінь добового кола (*псалми, молитви, пісні* та інші тексти для щоденних богослужінь), крім *Літургії*.

Чернецтво — частина духовництва (у православ'ї — т. з. чорне духовництво), що дало обітницю «відійти від миру», вести аскетичний спосіб життя і присвятити себе виключно служінню Богові. Для Ч. обов'язкова безшлюбність. Уперше виникло в середині I тис. до н. е. буддизмі. Найбільшого поширення набуло у християнстві (*католицизмі й православ'ї*), спочатку в III-IV ст. ст. у формі самітництва, а з IV-V ст. ст. — відокремлених поселень (чоловічих і жіночих *монастирів*).

Четві-Мінеї (від гр. — *читання за місяцями, щомісячні читання*), **Мінеї Четві** — вид агіографічного збірника календарного типу, у якому житійний матеріал розташовувався у календарному порядку відповідно до дати вшанування церквою певного святого. Виникли у *Візантії* в IX ст. За календарним принципом їх у своєму збірнику розташував Симеон Метафраст (X ст.). Призначалися для індивідуального повчального читання на кожен день. Включали різні за обсягом житійні оповідання, а також історичні та моралізаторські тексти. Поширені у *православній, католицькій, греко-католицькій церкві*. Найстаріші списки Ч.-М. датуються XI ст. Найповнішими і найпопулярнішими у православних стали Четві-Мінеї («Життя святих») Дмитра Туптала (Ростовського), видрукувані у *Київській Лаврській друкарні* протягом 1689-1705 рр.

Числа, книга — четверта книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеевого*; має історичний характер. Продовжує розповідь з того місця, на якому зупинилася книга *Вихід*. Охоплює приблизно 40 років (точніше – 38 років і 5 місяців). У 36 розділах викладається єврейська родослівна, статистичні дані про кількість євреїв по сім'ях, родах і колінах під час подорожі пустелею, викладаються правила, за якими необхідно

здійснювати окремі обряди, розповідається про події, що сталися під час подорожі. Домінує постать *Мойсея*. Найвідоміші епізоди: нарікання євреїв, пересичених манною небесною; мідяний змії; історія посланця моавського царя чарівника Варлаама та його ослиці; призначення Ісуса Навина наступником *Мойсея*.

Чистилище — за католицьким віровченням — місце між раєм та пеклом, де душі грішників, які не отримали прощення у земному житті, але не обтяжені смертними гріхами, перш ніж отримати доступ до раю, горять в очищувальному вогні. Доля душі в Ч. може бути полегшена, а час перебування її там скорочений «добрими справами» (молитвами, церковними службами, пожертвами) в пам'ять померлого, які здійснюють його рідні і близькі.

«Чтеніє про житіє і про погублення блаженного страсотерпця Бориса і Гліба» Нестора — частина циклу творів, присвячених загибелі синів Володимира I Святославича Бориса і Гліба у 1015 р., що включає: Літописну повість про Бориса і Гліба, «Сказання про Бориса і Гліба», проложні сказання, паремійні читання, похвальні слова, церковні служби. Створене за зразком візантійського *житія-біосу*. Оповіданню надано узагальненого характеру, завершується воно описом численних чудес, що свідчать про славу страсотерпців, але при цьому зберігається основна політична тенденція — засудження братовбивчих воєн. Всі ці ознаки дають підстави називати його оригінальним зразком давньоруського княжого житія.

Чудо — обов'язковий елемент будь-якої релігії. Це надприродна і незрозуміла подія, що виникає з волі Божої і порушує закони природи. Ч. є зовнішньою ознакою підтвердження істинності Божественного об'явлення.

Ш

Шестодневи — твори візантійського походження, у яких трактувалося походження світу, в основі — біблійні оповідання про шість днів творення світу з *коментарями* натурфілософського та богословського характеру. Найбільш відомі — «Бесіди на Шестоднев» Василя Великого (IV ст.), «Шестодневи» Іоанна Екзарха Болгарського (X ст.), «Шість слів про створення світу» Северіана, єпископа Гевальського (V ст.), «Похвала Богу про сотворіння всієї тварі» Георгія Писиди (VII ст.). Основний мотив Ш. — гармонія і краса світу, які є свідченням досконалості і величі Бога; різноманіття природних явищ. У *Середньовіччі* — один з основних творів, з яких русичі отримували інформацію про анатомію людського тіла, особливості тварин і рослин.

Шкільна драма — 1) один із жанрів церковної драматургії, який виник у кінці XV – на початку XIV ст. у країнах Західної Європи (Італія, Франція, Нідерланди, Німеччина, Польща). Походження пов'язане із статутами церковних і світських навчальних закладів, де вводилися обов'язкові сценічні вистави з метою кращого засвоєння учнями навчального матеріалу (зокрема, латини). Особливо багато для розвитку Ш. д. зробили *езуїти*, які запозичували для своїх п'єс сюжети з *Біблії*, давньої і нової історії, *міфології*. На відміну від середньовічної релігійної творчості, Ш. д. мала більш строгу класичну форму, найчастіше складалася з 3-5 актів та *прологу* і *епілогу*; 2) в Україні — драматична література, яка створювалася у XVII-XVIII ст. переважно викладачами поетики, а виконувалася учнями шкіл. Організовувалися вистави здебільшого на *Різдво* і *Великдень*, а також перед закінченням навчального року як форма своєрідного прилюдного іспиту. Репертуар Ш. д. (за О.Білецьким) включав ≈ 30 п'єс, поставлених у стінах *Києво-Могилянській академії* у межах України, а також ≈ 10 п'єс, написаних учнями і вчителями *Києво-*

Могилянської академії поза Україною. Серед особливостей Ш. д. слід відзначити її дидактичний та алегоричний характер. Жанрова система Ш. д. включала декламацію, діалог, трагедію, комедію, трагедокомедію та комікотрагедію, а за тематичним принципом жанроподілу виділяли містерії, міраклі та мораліте.

Шлях «з варяг у греки» — назва основного водного торговельного шляху Київської Русі (описаного у «Повісті врем'яних літ»), який пролягав з Скандинавії Балтійським морем, Фінською затокою, по Неві і Ладозькому та Ільменському озерах, далі — по р. Ловаті, Західній Двіні і їх притоках до Дніпра, потім по Дніпру в Чорне море і вздовж західного берега Чорного моря до Константинополя.

Ю

Юліанський календар — система літочислення, запроваджена у Візантії за імператора Юлія Цезаря на пропозицію олександрійського астронома Созигена у 46 р. до н. е. На Київській Русі використовувався з X ст., після прийняття християнства. Літочислення за Ю. к. ведеться від створення світу, тобто 5508 років до Різдва Христового або нової ери.

Я

Ява — у драматичному творі частина акту (*дії*), в якій бере участь певна кількість дійових осіб. З появою на сцені кожного нового персонажа чи групи персонажів, що з'являються одночасно, розпочинається нова Я.

Язичництво (*церк.-слов.* — *іноземні народи*), **поганство** — прийнятий у християнському богослів'ї і частково в історичній літературі термін на позначення дохристиянських і нехристиянських, головним чином — *політеїстичних релігій*. Боги Я. уособлювали сили природи. Поряд з ними вшановувалися демони, духи лісів, вод тощо. На основі Я. склалася своєрідна духовна культура, зокрема у давніх слов'ян, — народні казки, легенди, обряди, пісні (щедрівки, колядки, веснянки тощо). Я. було витіснене офіційними *монотеїстичними релігіями*, які запозичили й почасти пристосували до своїх потреб язичницькі обряди і вірування.

Ямб (*від гр.* — *назва музичного інструмента*) — у *силабо-тонічному віршуванні* двоскладова стопа з наголосом на другому складі. В ямбічному вірші ритмічний акцент припадає на парні склади, хоч можливі пропуски метричних наголосів (*пірихій*), що урізноманітнює багатство віршової ритмомелодики. Застосовується для написання віршованих драматичних творів, коли потрібно підкреслити розмовні інтонації і, не відмовляючись від вірша, наблизити його до прози. Використовується як засіб вираження захвату, захоплення, закоханості, сильного горя. Тому Я. став панівним в *одах, гімнах, панегіриках, епітафіях*. Метричні варіації Я. надзвичайно різноманітні — від 1- до 8-стопного, проте найбільше в поетичній практиці заявляють про себе 6-стопні ямби.

Яхве, Ягве, Єгова — верховний бог в *іудаїзмі*. У *пантеоні* богів він був висунутий на перше місце єврейськими племенами приблизно X ст. до н. е. З культом Я. пов'язані виникнення і розвиток іудейського монотеїзму.

Література

1. Академічне релігієзнавство: підручник / За наук. редакцією проф. А.Колодного. — К., 2000.
2. Антофійчук В. І. Культурологія. Термінологічний словник: Навч. посібник. — Чернівці, 2007.
3. Архівістика: Термінологічний словник. — К., 1998.
4. Базильчук Г. Словник-довідник з історії. — К., 2005.
5. Безвершук Ж.О. Історія культури в термінах і назвах: Словник-довідник. — К., 2003.
6. Библиейская энциклопедия. Репринтное издание. — М., 1991.
7. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. — К., 1981.
8. Большой энциклопедический словарь. Искусство. — М., 2001.
9. Будовниц И. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. — М., 1962.
10. Возняк М. Історія української літератури: В 2-х кн. — Львів, 1992-1993.
11. Гетьманець М.Ф., Михайлин І.Л. Сучасний словник літератури і журналістики. — Х., 2009.
12. Грушевицкая Т.Г. и др. Словарь по мировой художественной культуре: Учеб. пособие. — М., 2001.
13. Гуляк А., Савченко І. Основи віршування: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 2003.
14. Древнерусская литература в исследованиях: Хрестоматия. — М., 1986.
15. Дятчук В., Барабан Л. Український тлумачний словник театральної лексики. — К., 2002.
16. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. — Т.1-3. — К., 1966-1968.
17. Книга: Энциклопедия. — М., 1999.
18. Корінний М., Шевченко В. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003.
19. Краткий психологический словарь. — М., 1985.
20. Краткий словарь литературоведческих терминов / Редакторы-составители Л.Тимофеев и С.Тураев. — М., 1985.
21. Краткий словарь по эстетике. — М., 1983.
22. Кусков В. История древнерусской литературы. — М., 1989.
23. Лесин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. — К., 1965.
24. Литература Древней Руси: Библиографический словарь. — М., 1996.
25. Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник / О.Анисимова, В.Кусков, М.Одесский, П.Пятнов. — М., 1994.
26. Литературная энциклопедия терминов и понятий. — М., 2003.
27. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. — М., 1987.
28. Розенталь Д., Теленкова М. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М., 1985.
29. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. — Л., 1971.
30. Лихачев Д. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили. — Л., 1973.
31. Літературознавство: Словник основних понять. / Пер. з німец. видання. — Тернопіль, 2008.
32. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва та ін. — К., 1997.
33. Михальчук П. Термінологічний і хронологічний довідник з історії України. — Тернопіль, 2007.
34. Мещерякова М. Литература в таблицах и схемах: Теория. История. Словарь. — М., 2004.
35. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. — К., 1981.
36. Ничкало С. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник. — К., 1999.
37. Огієнко І. Історія українського друкарства. — К., 1994.

38. Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
39. Оліфіренко С., Оліфіренко В., Оліфіренко Л. Універсальний словник-довідник з літературознавства. — Донецьк, 2008.
40. Поліщук Є.П. Історія культури: Короткий довідник. — К., 2000.
41. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001.
42. Русова Н. От аллегории до ямба: Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. — М., 2004.
43. Словарь античности. Пер. с нем. — М., 1993.
44. Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Т.1, 2. — М., 1987.
45. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.Пустовіт та ін. — К., 2000.
46. Словник книгознавчих термінів / Уклад. В.Буран та ін. — К., 2003.
47. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник. — К., 2000.
48. Українська Літературна Енциклопедія: В 5-ти т. — Т.1 - 3. — К., 1988-1995.
49. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укл. і заг. ред. М. Чернопиского. — Тернопіль, 2008.
50. Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5-ти т. – Т.І. — К., 1963.
51. Федорова М., Сумникова Т. Хрестоматия древнерусской литературы. — М., 1986.
52. Філософський словник. — К., 1973.
53. Шамуров Е.И. Словарь книговедческих терминов. — М., 1958.
54. Шевченко В. Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004.
55. Энциклопедический словарь юного литературоведа. — М., 1987.
56. Энциклопедический словарь по культурологии. — М., 1997.